

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM
VAZIRLIGI**

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI

“Tasdiqlayman”

“Tavsiya etilgan”

Ilmiy kengash raisi _____ dots. M.A.Gadayshaev

_____ kafedra mudiri dots. E.X.Avazov

Iqtisodiyot» fakul’teti ilmiy Kengashining 2012 yil
“___” oktyabrdagi № ___ sonli majlisida qayta
muhokama qilingan ba tasdiqlangan

“Iqtisodiyot” kafedrasining 2012 yil
4 oktyabrdagi №6 sonli bayonnomasi bilan
takomillashgan variant qayta muhokama
qilinib tasdiqlandi va tavsiya etilgan.

“IQTISODIYOT” fakulteti

“IQTISODIYOT” kafedrası

«SANOAT IQTISODIYOTI»

fanidan

MA’RUZA MATNLARI

**Ta’lim yo`nalishi:** 5340100 - Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo`yicha)

Tuzuvchi: T.A.Mamadjanova. Term.DU.“Iqtisodiyot” kafedrası o`qituvchisi.
Dots.E.X.Avazov

Taqrizchilar: Viloyat Iqtisodiyot boshqarmasi “Sanoat va investitsiyalar” bo’limi
boshligi O.A.Ro’ziyev.

TERMIZ - 2012

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O`RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI

«IQTISODIYOT» FAKUL`TETI

SANOAT IQTISODIYOTI

MA'RUZALAR MATNI

T E R M I Z – 2012

MUQADDIMA

Bozor iqtisodiyotiga o'tishda, mamlakatgi ijtimoiy-iqtisodiy jixatdan taraqqiy ettirish va shu asosda jamiyat a'zolarining moddiy va ma'gaviy farovonligi ta'miglashda xalq xo'jaligining etakchi tarmog'i bo'lgan sanoatning mavqei aloxida o'rig egallaydi. Aga shu juda muxim soxa iqtisodiy asoslarining xam gazariy, xam amaliy mohiyati va axamiyatigi tushugadigan, bu boradani barcha yaggiliklar va tashkiliy o'zgarishlarga xis eta oladigan iqtisodchilarga tayyorlashda **“Sanoat iqtisodiyoti”** fagining roli aloxida axamiyat kasb etadi.

Bu fagning asosiy maqsadi ilm-toliblarida zamogaviy iqtisodiy fikrlashgi, mamlakat milliy iqtisodiy-ijtimoiy ishlab chiqarish tizimida sanoat kompleksining egallagan o'rgigi tavsiflash, xalq xo'jaligi va axolining sanoat maxsulotlariga bo'lgan extiyojlarigi to'laroq qogdirish, fag-texnika taraqqiyotigi jadallashtirish va sanoat ishlab chiqarishining samaradorligigi oshirish zaruriyati to'g'risidani umumlashgan tasavvurgu shakllagtirishdan iborat.

O'zbekistog Respublikasi Prezidegti Islom Karimovning 2011 yilning asosiy yakuglari mamlakatimizgi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlagtirish yakuglari va 2012 yilda O'zbekistoggi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlagtirishning ustuvor yo'galishlariga bag'ishlangan O'zbekistog Respublikasi Vazirlar Maxkamasining majlisidani **“2012 yil Vatagimiz taraqqiyotigi yaggi bosqichga ko'taradigan yil bo'ladi”** mavzusidani ma'ruzasida, jumladan Vazirliklar, idoralar, xo'jalik birlashmalari va maxalliy ijro etuvchi xokimiyat organlari raxbarlari oldiga iqtisodiyotimizda yuqori va barqaror o'sish sur'atlarigi saqlab qolishgi, makroiqtisodiy barqarorlikgi yagada mustaxkamlashgi, shuningdek, iqtisodiyotgi izchil islox qilish, tarkibiy o'zgartirish va diversifikasiya jarayoglarigi chuqurlashtirish, yaggi, yuqori texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarishni jadal rivojlanirish, mavjud quvvatlarni modergizaciya qilish va texnologik jixatdan yaggilash jarayogigi jadallashtirish xisobidan mamlakatimiz iqtisodiyotining raqobatdoshliligini oshirishni ta'miglaydidan kompleks chora-tadbirlar ishlab chiqish va amalga oshirish...” kerakligi xaqida ta'kidlab o'tdilar¹.

O'tgan 2011 yil xam mamlakatimiz ijtimoiy xayotining turli jabxalarida yaggi yutuq va gatijalarga juda boy bo'ldi. Prezidegtimiz I.A.Karimov 2012 yilning 19 yagvarida O'zbekistog Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 2011 yilning asosiy va 2012 yilda O'zbekistoggi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlagtirishning ustuvor yo'galishlariga bag'ishlaggag majlisida o'tgan yil

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг 2011 йилнинг асосий якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги “2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади” мавзусидаги маърузасини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисодиёт. - 2012. – 282 бет.

gatiylariga atroflicha to`xtalib, 2012 yilda mamlakatimizgi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlagtirishning quyidani egg muxim ustuvor vazifa va yo`galishlari belgilab berildi:

birigchidan, yuqori va izchil o`sinh sur`atlarigi saqlash, makroiqtisodiy barqarorlikgi yagada mustaxkamlash;

ikkigchidan, iqtisodiyotining raqobatdoshligigi oshirish bo`yicha dastur tayyorlash va ugi amalga oshirish;

uchigchidan, xizmatlar soxasigi jadal rivojlagtirish;va x.z.

Egg asosiy vazifa sifatida quyidanilar ta`kidlagadi. “Birigchidag — korxogalargi modergizauiya qilish, texgik va texgologik qayta jixozlashgi yagada jadallashtirish, zamogaviy, moslashuvchag texgologiyalargi kegg joriy etish. Bu vazifa avvalambor iqtisodiyotning asosiy tarmoqlari, eksportga yo`galtirilgag va maxalliyashtiriladigag ishlab chiqarish quvvatlariga tegishlidir.”

“**Sanoat iqtisodiyoti**“ fagi talabalarga gafaqat muayyag axborot, ma`lumotlar, bilim va ilm berishi, balki ulargi o`z faoliyatining egg muxim yo`galishlarigi to`g`ri taglab olishga, murakkab iqtisodiy muammolarning echimigi topa bilishga o`rgatishi kerak.

Talabalarning bu fag bo`yicha bilim va malakalarigi shakllagtirishning asosigi ma`ruzalar, amaliy mashg`ulotlar, mustaqil ishlar, ilmiy-tadqiqotlardani ishtiroki tashkil etadi.

Ma`ruzalar talabalarga gazariyaning asosiy gegizlarigi yoritib bersa, semigar va amaliy mashg`ulotlar ma`ruza materiallarigi mustaxkamlashga, faggi chuqur o`rgatishga, materialgi yozma va og`zaki bayog etib berish sag`atigi egallashga yordam beradi.

“**Sanoat iqtisodiyoti**“ fagi umumiqtisodiy mutaxassislik bo`yicha iqtisodiy kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash uchug iqtisodiy darslardan biri bo`lgani bois ugi o`qitish aloxida darslik va o`quv qo`llagmasi asosida amalga oshirilishi zarur.

Kitobxonga tavsiya etilayotgan muammoli ma`ruzalar matnlari Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti Ilmiy kengashi tomonidan tasdiqlangan “Namunaviy dastur“ga binoan yozilgan. U, eng avvalo, “Sanoatni rejalashtirish va ilmiy prognozlash“ ixtisosligi talabalariga mo`ljallangan. CHunki, korxona (firma)larning iqtisodiy masalalari aloxida kursda, ya`ni “Korxona iqtisodining asoslari, muammolari“ va “Korxona iqtisodi“ fanlari bo`-yicha o`rgatiladi. Ushbu o`quv qo`llanmadan Akademiyalar, Oliy va o`rta maxsus- ta`lim o`quv yurtlarining iqtisod fakul`tetlarida bilim oluvchi talabalar va o`quvchilar, shuningdek, sanoat ishlab chiqarishini boshqarish, rejalashtirish va prognozlash, tashkil etish soxasida xizmat qilayotgan mutaxassislar xam foydalanishlari mumkin.

1-MAVZU. Fanning predmeti va vazifalari

1-mavzu. «Sanoat iqtisodiyoti» fanining predmeti va vazifalari (2 soat)

1. «Sanoat iqtisodiyoti» fanining ob'ekti. Sanoatning ta'rifi va tavsifi.
2. «Sanoat iqtisodiyoti» fanining predmeti boshqa fanlar bilan bog'liqligi.
3. «Sanoat iqtisodiyoti» fanining o'rganish metodologiyasi va usullari.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning 2011 yilning asosiy yakunlari va 2012 yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining majlisidani "2012 yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'taradigan yil bo'ladi" mavzusidani ma'ruzasidan kelib chiqqan xolda fanning maqsadi va vazifasi.
5. 2009-2012 yillarga mo'ljallangan Inqirozga qarshi dastur va "Mustaxkam oila yili" davlat dasturidan o'rin olgan ijtimoiy-iqtisodiy masalalar.

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: Interaktiv usuli.

Tayanch so'zlar : sanoat, sanoat iqtisodiyotining predmeti, usul va uslubi, modernizatsiya, inqiroz, moliyaviy inqiroz.

Mustaqil ish mavzulari.

1. Sanoat va uning milliy iqtisodiyot rivojidan roli.
2. Jaxon iqtisodiyotida sanoatning tutgan o'rni.

1. «Sanoat iqtisodiyoti» fanining ob'ekti. Sanoatning ta'rifi va tavsifi.

Xar qanday fan kabi "Sanoat iqtisodiyoti" fani xam eng avvalo, bilish vazifasini bajaradi. **Uning asosiy vazifasi o'quvchini sanoat soxasiga taalluqli iqtisodiy bilim va ko'nikma bilan qurollantirishdan iboratdir.**

Bu fan, birinchidan, iqtisodiyotning sanoat soxasidani sir- asrorlarini bilib olishga; ikkinchidan, bu tarmoq iqtisodiyotida qo'llaniladigan barcha iqtisodiy tushunchalarni tavsiflashga, ular real iqtisodiy voqelikning ilmiy in'ikosi, ifoda etilishi ekanligini bilib olishga yordam beradi; uchinchidan, ishlab chiqarish san'atini egallash bo'yicha bilim va ko'nikma beradi. Demak, "Sanoat iqtisodiyoti"ning bilish, nazariy vazifalari bilan uning amaliy vazifalari xam mavjuddir. SHu tufayli xar bir iqtisodchi mavjud iqtisodiy ko'rsatkichlarning mohiyati va axamiyatini yaxshi tushunishi, ularni to'g'ri xisoblash va aniqlashni bilishi, ular dinamikasidan tegishli xulosa chiqarishi kerak bo'ladi.

Xar qanday bilim xam, xatto jamiyat xayotining chuqur negizlariga kirib boruvchi ilm xam o'z-o'zidan qimmatli bo'lmay, balki xarakat uchun qo'llanma bo'lib, jamiyatni tubdan o'zgartirishning amaliy maqsadlariga xizmat qilganligi uchun qimmatlidir. SHu sababli "Sanoat iqtisodiyoti" xam fundamental fanlar qatoridan o'rin olib, iqtisodiy taraqqiyotning muxim qonun-qoidalaridan sanoat soxasida foydalanish yo'llarini ko'rsatib beradi.

"Sanoat iqtisodiyoti" fanining muxim vazifalaridan biri – bu metodologik vazifadir. "Sanoat iqtisodiyoti" iqtisodiy fanlar majmuida aloxida o'rin egallaydi, chunki barcha iqtisodiy metodologik masalalarning ilmiy va amaliy talqini, eng avvalo, sanoat soxasida amalga oshiriladi. Bilimning turli tarmoqlari chegarasida tutashgan bir qator fanlar, xususan, mikro va makroiqtisod, marketing va menejment, statistika nazariyasi, buxgalteriya xisobi va audit, moliya va kredit fanlari sanoat iqtisodiyoti bilan chambarchas bog'liq. Bu fanlar tadqiqot yoki bilish, anglash yo'lini shakllantirish jarayonida "Sanoat iqtisodiyoti" fanining tajribasiga suyanadi va tarixiy nuqtai nazardan yondashadi.

Bu fanning vazifalari Respublikada amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning ob'ektiv sharoitlari, O'zbekiston Davlati iqtisodiy siyosatining asosiy

yo`nalishlari va bu erda amalga oshirilayotgan isloxlarning mohiyati, ahamiyati va mazmuni bilan belgilanadi. Ulardan eng muhimlari quyidagilardan iborat:

- mustaqil va qudratli davlat iqtisodiy siyosatining mohiyati va maqsadini tushungan xolda sanoat ishlab chiqarishi xamda uning bo`g`inlarida bu siyosatni amalga oshirishning yo`l-yo`riqlarini to`la anglash;
- sanoat ishlab chiqarishining xolati va rivojlanish xususiyatlarini o`rganish, taxlil etish va uning istiqbolini belgilashni fikrlash;
- sanoat ishlab chiqarishini tashkil etish, boshqarish, samaradorligini oshirishning ilmiy va amaliy asoslarini aniqlash bo`yicha bilim va ko`nikma berish;
- sanoat resurslari, ishlab chiqarish fondlari va quvvatlaridan bekamu ko`st, oqilona foydalanish;
- fan-texnika taraqqiyotining iqtisodiy ahamiyati va mohiyatini taxlil etish, sanoat maxsulotlarining sifati va uning raqobatbardoshligini ta`minlash, ishlab chiqarishning foydaliligini kuchaytirish san`atini egallashga yordam beradigan bilim va ko`nikma berish.

SHu bilan birga bu fanning vazifasi sanoat sohasida tashqi iqtisodiy faoliyat mohiyatini, ahamiyati va mazmuni xamda sanoat ishlab chiqarishi bo`yicha o`zaro xamkorlik va iqtisodiy integratsiyaning rolini tushuntirib berishdan xam iborat.

Fanning yana bir vazifasi – bu sanoat maxsulotlarini ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajatlar tizimi, maxsulot tannarxi, narxlarning shakllanishi, rentabellik, sanoatni moliyalash va kreditlash masalalari to`g`risidani bilim va ko`nikmalar bilan o`quvchilarni qurollantirishdir. XX asrning oxirlarida boshlangan va hozirgacha davom etib kelayotgan bozorlarning globalashuvi, kapitallar xalqaro xarakatining erkinlashtirilishi natijasida AQSH bozorlarida vujudga kelgan inqiroz dunyoning boshqa mamlakatlariga xam keng yoyildi. Bu borada Prezidentimizning «...tobora chuqurlashib borayotgan jaxon moliyaviy inqirozi mamlakatimizga ta`sir ko`rsatmaydi, bizni chetlab o`tdi, degan xulosa chiqarmaslik kerak. Masalani bunday tushunish o`ta soddalik, aytish mumkinki, kechirib bo`lmas xato bo`lur edi. Barchamiz bir xaqiqatni anglab etishimiz lozim – O`zbekiston bugun xalqaro xamjamiyatning va global moliyaviy-iqtisodiy bozorning ajralmas tarkibiy qismi xisoblanadi»<sup>2</sup> degan so`zlarini yana bir bor esga olish muhimdir.

1.2. Fanning predmeti va boshqa fanlar bilan bog`liqligi

Ishlab chiqarish va bozorni oqilona tashkil etish, ularning samaradorligini, natijaliligini oshirmoq uchun jamiyatning umumiy iqtisodiy qonunlarini bilish, xo`jalikka raxbarlik qilishning ilmiy asoslarini chuqur egallash zarur.

Iqtisodiy fanlarni shartli ravishda ikki guruxga bo`lish mumkin. Birinchi – **Umumiqtisodiy fanlar**, ya`ni iqtisodni yaxlit o`rganuvchi fanlar. Ikkinchi – **Xususiy iqtisodiy fanlar**, ya`ni iqtisodning u yoki bu sohasini, yoxud korxona (firma) iqtisodini o`rganuvchi fanlar. Birinchi guruxga eng avvalo “Iqtisodiy nazariya” fani kiradi. Uning o`zi o`z nomi bilan boshqa fanlardan ajralib turadi va umum iqtisodga nazariy jixatdan yondoshadi, unga xos qonun va qoidalarni o`rganadi.

Iqtisodiy nazariya – insonlarning ishlab chiqarish munosabatlarini ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan o`zaro aloqada o`rganuvchi fandir. Bu fan kishilik jamiyati taraqqiyotining turli bosqichlarida moddiy ne`matlar ishlab chiqarish, taqsimlash va iste`mol qilishni boshqarish qonunlarini, shuningdek, ulardan amaliy faoliyatda foydalanish yo`llarini o`rganadi. Lekin iqtisodiy nazariya xalq xo`jaligining ayrim tarmoqlari va tarmoqlararo komplekslarida iqtisodiy qonunlarning namoyon bo`lish, ro`y berish shakllarini va xususiyatlarini o`rganmaydi. Bu bilan konkret, aniq iqtisodiy fanlar shug`ullanadi. Ana shunday fanlardan biri “**Sanoat iqtisodiyoti**”

2 O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning 2011 yilning asosiy yakunlari va 2012 yilda O`zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo`nalishlariga bag`ishlangan O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining majlisidagi “2012 yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko`taradigan yil bo`ladi” mavzusidagi ma`ruzasini o`rganish bo`yicha o`quv qo`llanma. – T.: Iqtisodiyot. - 2012. – 282 bet.

fani xisoblanadi. Bu fan jamiyatning iqtisodiy qonunlari va zaruriy qoidalari sanoat va uning tarmoqlari sohasida namoyon bo'lishini, ro'y berishini, tuzilmaviy o'zgarishlarning "falsafasini", boshqarishning ilmiy asoslarini, rejalashtirish va prognozlashning metodologiyasi va metodikasini, fan-texnika taraqqiyotining asosiy yo'nalishlari, sanoat resurslarining mohiyati, ahamiyati va turlari xamda ulardan foydalanishni yaxshilash shart-sharoitlari va sanoatning boshqa qator muammolarini o'rganadi.

"Sanoat iqtisodiyoti" fani bir qator iqtisodiy fanlar bilan chambarchas bog'langan. Ular jumlasiga Ekonomika, Iqtisodiy nazariya, Makro va Mikroiktisodiyot, Statistika, ayniqsa Iqtisodiy statistika, Mexnat iqtisodi, Marketing, Menejment, Buxgalteriya xisobi va audit, Moliya-kredit va Bozor iqtisodiyoti va boshqa bir qator fanlar kiradi.

"Sanoat iqtisodiyoti" kursi "Korxona iqtisodi" fani bilan chambarchas bog'liqdir. Bunday bog'liqlik sanoat va uning aloxida tarmoqlarining moddiy-texnika va mexnat salohiyatidan to'la-to'kis foydalanish imkoniyatlarini qidirib topish uchun mexnat jamoasiga iqtisodiy ta'sir ko'rsatishning yangidan-yangi usullarini topishda maxorat va ishning ko'zini bilishga yordam beradi.

Iqtisodiy xayot jarayonlari va xodisalarini o'rganish darajasi nuqtai nazaridan, odatga ko'ra, makroiqtisod va mikroiktisodni farqlaydilar.

«Makroiqtisod» fani iqtisodni bir butun sifatida qaraydi va umumiy (majmuiy) talab va taklifning, milliy daromad va yalpi milliy maxsulotning shakllanish jarayonlarini tadqiq etadi, xukumat byudjet siyosatining iqtisodiy o'sishiga, inflyatsiya va ishsizlik darajasiga ta'sirini taxlil etadi. Boshqacha aytganda, bu fan makroiqtisodiy jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solish muammolarini o'rganadi va o'rgatadi.

«Mikroiqtisod» fani ishlab chiqarish tarmog'i va korxona, tovar va moliya bozorlari, banklar, turli firmalar, uy xo'jaligi kabi aloxida sub'ektlar va tuzilmalarning fe'l – atvorini tadqiq etadi. U aloxida tovarlarning ishlab chiqarish xajmi va ularga baxo qanday belgilanishini, soliqlar va boshqa to'lovlarning axoli jamg'armalariga qanday ta'sir etishini o'rganadi.

«Sanoat iqtisodiyoti» fani «Menejment» fani bilan xam bevosita bog'liqdir. Chunki sanoat boshqaruvining muxim muammolari menejment nazariyasi va amaliyoti asosida o'z echimini topishi mumkin.

«Menejment» fani – bu boshqaruvchiga tanlovni to'g'ri amalga oshirish va ishchan qarorni qabul kilishni o'rgatuvchi fandir. Uning asosiy maqsadi bozor munosabatlari sharoitida barcha bo'g'inlarda ishlay oladigan yuqori malakali boshqaruvchilarni tayyorlashdan iborat.

Bu fanning muxim muammolarini o'rganishda xalq xo'jaligida texnika va texnologiya taraqqiyotining yo'llarini belgilab beradigan fanlarning xulosalaridan xam keng foydalanish g'oyat zarurdir.

SHunday qilib **"Sanoat iqtisodiyoti"** fanining predmeti deganda jamiyatning ob'ektiv iqtisodiy qonunlari va zaruriy qoidalarining shu soxada namoyon bo'lish shakllarini, sanoat maxsuloti ishlab chiqarish jarayonida jonli va buyumlashgan mexnatning eng optimal xarajatlari asosida eng yaxshi natijalarga erishishni ta'minlab beradigan shart-sharoitlar va omillarni o'rganish tushuniladi.

1.3. Fanning o'rganish metodologiyasi va usullari

Ilm-fan metodologiyasi deyilganda, uni bilish va o'rganish faoliyatining shakllari va usullari majmuasi tushuniladi. SHu fan bo'yicha masalani o'rta tashlash, tadqiqot mavzusi va ilmiy nazariyani shakllantirish, shuningdek, aniqlangan natijaning xaqiqiyligi, ya'ni o'rganilayotgan ob'ektga muvofiqligi jixatidan tekshirish metodologiyani qo'llashning eng muxim tomoni xisoblanadi. Demak, **metodologiya** – bu tadqiqot yoki bilish, anglash yo'li, voqelikni amaliy va nazariy o'zlashtirish usullari majmuasidir.

"Sanoat iqtisodiyoti" fanining nazariy, metodologik asosini sanoatning vujudga kelishi va rivojlanish muammolari bo'yicha xozirgi nazariya, o'zbek eli va xorijiy mamlakatlar

iqtisodchilarining ilmiy asarlari, O'zbekiston Davlatining qonun-qoidolari, Respublika Prezidentining farmonlari tashkil etadi.

Xalq xo'jaligining etakchi soxasi bo'lgan sanoatda ro'y beradigan barcha xodisa va o'zgarishlarni tadqiq etish anchagina murakkab jarayondir. U jonli mushoxadadan abstrakt tafakkurga va undan amaliyotga, ya'ni – xaqiqatni bilishning, ob'ektiv reallikni tan olishning dialektik yo'lidan foydalanishni taqozo etadi. Bunday uslubiy yondashish sanoat, uning tarmoqlari va irmoqlari xamda korxonalarida ro'y beradigan xodisalar, voqeliklar va iqtisodiy jarayonlarning o'zaro bog'likligini, ularning uzluksiz xarakati, taraqqiyot va o'zgarishi, miqdor ko'rsatkichdan sifat ko'rsatkichga o'tishi, vaqt va fazoda rivojlanishini anglab olishga yordam beradi.

Dialektika usuli muammolar o'rganilayotgan omillar, shart-sharoitlarning namoyon bo'lishi va yuz berishi, ziddiyatlarga, qarama-qarshiliklarga boy ekanligini inobatga olishni taqozo etadi.

“Sanoat iqtisodiyoti” fani va ilmining barcha muammolarini o'rganishda unga tarixiy yondashish kerak. Ayniqsa gumanitar fanlar masalasida eng ishonarli narsa – bu asosiy tarixiy bog'lanishni unutmaslikdir. Xar bir masalaga tarixdani ma'lum xodisa qanday paydo bo'lganligi, bu xodisa o'z rivojlanishida qanday bosqichlardan o'tganligi nuqtai nazaridan qarab ana shu rivojlanish, taraqqiyot qanday bo'lib ro'y berganligiga e'tibor qaratish zarur.

“Sanoat iqtisodiyoti” fanining eng muxim muammolarini o'rganishda quyidani bir qator aniq usullardan foydalaniladi. Bular jumlasiga mushoxada, abstrakt tafakkur, indukuiya va dedukuiya, analiz va sintez, monografik usul, statistik usullar (sifat va miqdor, indeks, guruxlash, balanslik va u bilan bog'liq bo'lgan normativ usul, extimollar), iqtisodiy matematik modellashirish, optimallashtirish, muvozanatni aniqlash, **“Mozgovaya ataka”**, tajribaviy usullar kiradi.

Bozor iqtisodiga o'tish tufayli sanoat taraqqiyotiga munosabat butunlay o'zgardi, ya'ni tuzilmaviy o'zgarishlarning axamiyati xamda raxbarlik qilishning iqtisodiy va ma'naviy, psixologik roli sezilarli darajada oshdi. SHu sababli sanoat ishlab chiqarishning taraqqiyot tendenuiyasini, rivojlangan davrning o'ziga xos, o'ziga mosligini xisobga olgan xolda u yoki bu omillar, shart-sharoitlar axamiyatini va rolini dinamikada xisobga olish kerak bo'ladi.

“Sanoat iqtisodiyoti” fanining barcha masalalarini yuqorida keltirilgan va boshqa bir qator usullar yordamida o'rganish, taxlil qilish bu fanni o'rganuvchilarning va uning muammolari echimini xal etuvchilarning bilish va ilmiy saloxiyatini kuchaytiradi, aqliy zakovatini boyitadi.

1.4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning 2011 yilning asosiy yakunlari va 2012 yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining majlisidani “2012 yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'taradigan yil bo'ladi” mavzusidani ma'ruzasidan kelib chiqqan xolda fanning maqsadi va vazifasi.

O'tgan 2011 yil xam mamlakatimiz ijtimoiy xayotining turli jabxalarida yangi yutuq va natijalarga juda boy bo'ldi. Prezidentimiz I.A.Karimov 2012 yilning 19 yanvarida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 2011 yilning asosiy va 2012 yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan majlisida o'tgan yil natijalariga atroflicha to'xtalib, joriy yil vazifalarini aniq-ravshan belgilab berdi.

Prezidentimiz ma'ruzasida 2012 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning quyidani eng muxim ustuvor vazifa va yo'nalishlari belgilab berildi:

birinchidan, yuqori va izchil o'sish sur'atlarini saqlash, makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustaxkamlash;

ikkinchidan, iqtisodiyotining raqobatdoshligini oshirish bo'yicha dastur tayyorlash va uni amalga oshirish;

uchinchidan, xizmatlar soxasini jadal rivojlantirish;

to`rtinchidan, transport va muxandislik-kommunikatsiya infratuzilmasini jadal rivojlantirish;

beshinchidan, qishloq joylarda namunaviy loyixalar asosida xususiy uy-joylarni qurish bo`yicha dasturni amalga oshirish;

oltinchidan, axoli bandligini ta`minlash va yangi ish o`rinlarini tashkil qilish muammosini xalq etish;

ettinchidan, “.

Vazirliklar, idoralar, xo`jalik birlashmalari va maxalliy ijro etuvchi xokimiyat organlari rahbarlari oldiga iqtisodiyotimizda yuqori va barqaror o`sinh sur`atlarini saqlab qolishni, makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustaxkamlashni, shuningdek, iqtisodiyotni izchil islox qilish, tarkibiy o`zgartirish va diversifikatsiya jarayonlarini chuqurlashtirish, yangi, yuqori texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarishni jadal rivojlantirish, mavjud quvvatlarni modernizatsiya qilish va texnologik jixatdan yangilash jarayonini jadallashtirish xisobidan mamlakatimiz iqtisodiyotining raqobatdoshligini oshirishni ta`minlaydigan kompleks chora-tadbirlar ishlab chiqish va amalga oshirish vazifasi qo`yildi. Transport va muxandislik-kommunikatsiya infratuzilmasini jadal rivojlantirishni ta`minlash, qishloqlar qiyofasini tubdan o`zgartirish va qishloq joylarda uy-joy qurilishini rivojlantirish, yangi ish o`rinlarini tashkil etish xamda shu asosda axoli bandligi va farovonligini oshirish masalalarini samarali xalq etish bo`yicha aniq chora-tadbirlar belgilandi.

Joriy yilning “Mustaxkam oila yili” deb e`lon qilinishi munosabati bilan 2012 yil uchun belgilangan maqsadlarga erishish bo`yicha dasturiy chora-tadbirlarni amalga oshirish, shu jumladan, jamiyatning ma`naviy asoslarini yanada mustaxkamlashda oilaning o`rni va ta`sirini oshirish, xar bir oilaning moddiy farovonligini oshirish orqali xalq farovonligini yuksaltirish masalalariga aloxida e`tibor qaratildi³.

Moxiyati va ahamiyatiga ko`ra g`oyat keng ko`lamli bo`lgan, Prezidentimiz Islom Karimovning **“2012 yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko`taradigan yil bo`ladi”** mavzusidagi ma`ruzasini chuqur va xar tomonlama o`rganish, unda zikr etilgan dolzarb masalalarning tub mohiyatini anglash, 2011 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muxim ustuvor yo`nalishlari va ularni amalga oshirish borasidagi kuch va imkoniyatlar, imkoniyatlar, mexanizmlar xaqidagi bilim va ma`lumotlarni talaba yoshlar ongiga chuqur singdirish orqali ularning yurtimizdani ulkan o`zgarishlar xaqidagi tushuncha va tasavvurlarni kengaytirish, ana shu o`zgarishlarga daxldorlik tuyg`usini kuchaytirish maqsadida maxsus o`quv kursini joriy etish muxim ahamiyat kasb etadi.

1.5. 2009-2012 yillarga mo`ljallangan Inqirozga qarshi dastur va “Mustaxkam oila yili” davlat dasturidan o`rin olgan ijtimoiy-iqtisodiy masalalar.

Oila – kishilar xayotining eng muxim qismi, fuqarolik jamiyatining tayanch nuqtasidir. Bu muqaddas maskanda inson dunyoga keladi, aynan mana shu erda u ma`naviy va axloqiy jixatdan kamol topadi.

Oila institutini yanada mustaxkamlash, bu borada olib borayotgan ishlarni yangi bosqichga ko`tarish aloxida ahamiyat kasb etadi. Oila mustaxkamligi – bu jamiyat mustaxkamligi va demak, davlat barqarorligining asosidir. O`zbekiston Prezidenti Islom Karimov ta`biri bilan aytganda, **“oila sog`lom ekan – jamiyat mustaxkam, jamiyat mustaxkam ekan – mamlakat barqarordir”**⁴.

³ I.A. Karimovning “2012 yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko`taradigan yil bo`ladi” mavzusidagi ma`ruzasini o`rganish bo`yicha o`quv qo`llanma. – T.: Iqtisodiyot. - 2012. – 282 bet.

⁴ Ислам Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: “Маънавият”, 2009 йил – 58-бет.

Oila deb atalmish qo'rg'onda avlodlar kamol topadi. SHuning uchun bu qurg'onning mustaxkam va barqaror bo'lishiga erishish nafaqat ma'lum bir mamlakat doirasida, balki dunyo miqyosida xam muxim ahamiyat kasb etadi. SHu ma'noda masalaga e'tibor beriladigan bo'lsa, dunyodani yirik va nufuzli xalqaro tashkilot – Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT)ning Bosh Assambleyasi 1994 yildan e'tiboran xar yili 15 may kunini *Xalqaro oila kuni* sifatida nishonlashga qaror qilgani taxsinga loyiqdir.

1948 yil 10 dekabrda Amerika Qo'shma SHtatlarining N'yu-York shaxrida BMT Bosh Assambleyasining 217A(III) rezolyuuiyasi bilan qabul qilingan "Inson xuquqlari umumjaxon Deklaraiiyasi"⁵ 16-moddasining 3-qismida **"Oila jamiyatning tabiiy va asosiy xujayrasi sanaladi vajamiyat xamda davlat tomonidan ximoya qilinishga xaqli"** deb belgilangan⁶.

Dastlabki ma'lumotlarga ko'ra, 2012 yilning 1 yanvar xolatiga O'zbekiston Respublikasining axolisi soni 29559,1 ming kishini tashkil etdi va 2011 yilning 1 yanvariga nisbatan 435,7 ming kishiga ko'paydi. 2011 yilda tug'ilganlar soni 626,9 ming kishini, o'lganlar soni 144,6 ming kishinitashkil etdi. Respublika axolisining 51 foizi (15069,6 ming kishi) shaxar joylarda, 49 foizi (14489,5 ming kishi) qishloq joylarda istiqomat qiladi⁷. Xar yili davlat byudjetining 50 foizi ijtimoiy soxaga yo'naltirilmoqda⁸. 2012 yilga mo'ljallangan rejalarda davlat byudjetining 60 foizi ijtimoiy soxani rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lib, uning aksariyat qismi, avvalo sog'liqni saqlash, ta'lim-tarbiya, ilm-fan, madaniyat tarmoqlarini yuksaltirishga qaratilgan⁹.

1998 yil mamlakatimizda "Oila yili" deb e'lon qilindi. Respublikamizda "Oila" ilmiy-amaliy markazi tashkil etildi. Mamlakatimizda oila manfaatlariga qaratilgan amaliy tadbirlarning mantiqiy davomi sifatida "Ayollar yili" (1999 yil), "Sog'lom avlod yili" (2000 yil), "Ona va bola yili" (2001 yil), "Qariyalarni qadrlash yili" (2002 yil), "Obod maxalla yili" (2003 yil), "Mexrmuruvvat yili" (2004 yil), "Sixat-salamatlik yili" (2005 yil), "Xomiyarlar va shifokorlar yili" (2006 yil), "Ijtimoiy ximoya yili" (2007 yil), "YOshlar yili" (2008 yil), "Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili" (2009 yil), "Barkamol avlod yili" (2010 yil) deb e'lon qilindi. Masalan, 11 ta yo'nalishni o'z ichiga qamrab olgan "Barkamol avlod yili" Davlat dasturining 2-yo'nalishi "Ona va bolalarni reproduktiv salomatligi muxofazasi tizimini takomillashtirish, sog'liqni saqlash tizimini rivojlantirish va uning moddiy-texnik bazasini kuchaytirish va yosh avlodning xar tomonlama kamol topishi uchun shart-sharoitlar yaratish" deb nomlangan bo'lib, unda onalar, bolalar va o'smirlarni sog'lig'ini muxofaza tizimini rivojlantirish va ularga shart-sharoitlar yaratish maqsadida onalar va o'sib kelayotgan avlod uchun reproduktiv tibbiy yordam sifatini yanada rivojlantirish, qishloq xududlarida bo'lajak onalar uchun bepul tibbiy xizmat ko'rsatishni yanada takomillashtirish, respublikamizdani ko'pgina tibbiy xizmat muassasalarini qayta ta'mirlash ishlarini amalga oshirish, barpo etilgan tibbiy maskanlarni zamonaviy tibbiyot jixozlari va mebellari bilan ta'minlash, tibbiyot xodimlarini malakasini oshirish, bolalar bog'chalarini moddiy-texnik bazasini rivojlantirish va ularni zamonaviy jixozlar bilan ta'minlash

⁵ «Декларация» сўзи французча declaration – «баёнот» деган маънони билдиради. Декларация – алоҳида сиёсий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг уларга тантанали хусусият бериш, уларнинг давлат миқёсидаги аҳамиятини таъкидлаш мазмунига эга бўлган номи.

⁶ Ўзбекистон "Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси"га 1991 йилнинг 30 сентябрида қўшилган. Мазкур халқаро ҳужжат мустақилликка эришган Ўзбекистон Республикаси қўшилган биринчи халқаро ҳужжат ҳисобланади. Бу эса ўз навбатида, Ўзбекистон Конституциясида таъкидланганидек, Ўзбекистоннинг «инсон ҳуқуқларига ва давлат суверенитети ғояларига содиқлигини» ("Муқаддима")дан тасдиқлайди. "Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси"нинг ўзбекча матни бўйича қаранг: Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар: тўплам / Ўзбекча нашрнинг масъул муҳаррири А.Х.Саидов. – Т.: «Адолат», 2004; Сирожов Ғ. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига шарҳлар. – Т.: «Адолат», 1999; Инсон ҳуқуқлари тўғрисида халқаро билль. – Т.: «Адолат», 1992.

⁷ Манба: Давлат статистика қўмитаси Ахборот хизмати.

⁸ Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг Мингйиллик ривожланиш мажлисидаги нутқи, [2010 йил 20 сент.]; Хорижий ижтимоий-сиёсий доиралар вакилларининг муносабатлари ва шарҳлари / И.А. Каримов. – Т.: "Ўзбекистон", 2011. – 10-бет.

⁹ Каримов И.А. Ўзбекистон халқига янги йил табриги. – "Халқ сўзи" газетаси, 2011 йил 8 декабрь.

ishlarini olib borish koʻzda tutilgan edi. “Barkamol avlod yili” Davlat dasturining “YOsh oilalarga gʻamxoʻrlikni kuchaytirish va ularga xuquqiy va ijtimoiy muxofaza qilishni taʼminlash xamda sogʻlom va mustaxkam oilani barpo etish uchun shart-sharoitlar yaratish” deb nomlangan 9-yoʻnalishida esa yosh oilalarga nisbatan gʻamxoʻrlikni kuchaytirish, ularning xuquqiy va ijtimoiy ximoyasini taʼminlash, sogʻlom va mustaxkam oilalarni shakllantirish maqsadida xokimliklari yosh oilalarga uy-joylar xarid qilish uchun kreditlar berish, xududlarda 32 ta xonadonlarni yosh oilalarga keyinchalik xarid qilish sharti bilan ijaraga berish, 42ta baxt uylarini qurish va qayta taʼmirlash, yosh va kam taʼminlangan oilalarga xar oyda moddiy yordamlarni amalga oshirishda koʻmaklashish belgilandi. Oʻzbekiston Prezidenti Islom Karimov taʼkidlaganlaridek, **“oila xayotning abadiyligini, avlodlarning davomiyligini taʼminlaydigan, muqaddas urf-odatlarimizni saqlaydigan, shu bilan birga, kelajak nasllar qanday inson boʻlib etishishiga bevosita taʼsir koʻrsatadigan tarbiya oʻchogʻi ekanini tan olishimiz darkor”**¹⁰.

2012 yilga moʻljallangan rejalarda Davlat byudjetining 60 foizi ijtimoiy soxani rivojlantirishga yoʻnaltirilgan boʻlib, uning aksariyat qismi, avvalo sogʻliqni saqlash, taʼlim-tarbiya, ilm-fan, madaniyat tarmoqlarini yuksaltirishga qaratilgan. Ish xaqi, pensiya, ijtimoiy nafaqa va stipendiyalar miqdori 20 foizga, axolining real daromadlari esa 22-24 foizga koʻpayishi belgilanmoqda¹¹. YUrtimizdayosh oilalarga koʻrsatilayotgan diqqat-eʼtibor va gʻamxoʻrlik xaqida koʻpgapirish mumkin. Lekin bunday saʼy-xarakatlar izchil davom ettirilishi lozimligini tan olmoq va taʼkidlamoq darkor.

“2012 yilda 2009 yilda boshlangan va xalqimizni, avvalambor qishloq joylarda yashayotgan axolining kelajagini oʻylab amalga oshirilayotgan, butun jamiyatimizning eʼtibor markazida turgan, yaʼni qishloq infratuzilmasini rivojlantirish, namunaviy loyixalar asosidani uy-joylarni qurish, kommunal-maishiy sharoitlarni yaratishga qaratilgan dasturni davom ettirish koʻzda tutilmoqda. 2011 yilda 7 ming 400 ta oila umumiy maydoni 1 million 100 ming kvadrat metr boʻlgan, xar tomonlama qulay uy-joylarga, zamonaviy sharoitlarga ega boʻlgan boʻlsa, 2012 yilda 8 ming 510 ta oila shaxar sharoitidan xech kam boʻlmagan ana shunday yangi uy-joylarga koʻchib kirishi moʻljallanmoqda”¹².

Oila mustaxkamligini taʼminlashda fuqarolarning oʻzini oʻzi boshqarish idorasi sifatida, “xaqiqiy demokratiya darsxonasi”¹³, “xalq vijdoni”¹⁴ sifatida eʼtirof etiladigan **maxalla** tizimining oʻrni beqiyosdir. Davlatchiligimiz tarixida birinchi marta “maxalla” tushunchasi Konstituiyamizga kiritildi. Maxallaning jamiyat boshqaruvidani oʻrni va maqomi qatʼiy belgilab qoʻyildi. Qabul qilingan “Mustaxkam oila yili” Davlat dasturida maxallaning jamiyatimizdani, kundalik xayotimizdani oʻrni va axamiyatini kengaytirish, uning nufuzi va obroʻ-eʼtiborini yanada oshirish masalalariga aloxida axamiyat berildi.

Qisqacha xulosalar

1. “Sanoat iqtisodiyoti” kursi iqtisodiyot fanining muxim qismi, bilim va koʻnikma beruvchi fan xisoblanadi. U sanoat ishlab chiqarishi va xalq xoʻjaligining boshqa soxalari uchun kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash jarayonida aloxida axamiyat kasb etadi.

2. “Sanoat iqtisodiyoti” fan sifatida tasvirlash, tushuntirish va kelajakka tegishli voqeliklarni bashorot qilishni taʼminlaydigan nazariya va metodologiyani qoʻllashga asoslanadi.

3. “Sanoat iqtisodiyoti” ilmiy kurs sifatida umum iqtisodiy qonunlarni chuqurlashtiradi, aniqlashtiradi va xususiy xamda oʻziga xos qonuniyatlarni shakllantiradi. U bu qonuniyatlar,

¹⁰ Каримов И.А. Оила фаровонлиги – миллат фаровонлиги. / Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т. 6. – Т.: “Ўзбекистон”, 1998. – 400-бет.

¹¹ Каримов И.А. Ўзбекистон халқига янги йил табриги. – “Халқ сўзи” газетаси, 2011 йил 8 декабрь.

¹² Каримов И.А. Ўзбекистон халқига янги йил табриги. – “Халқ сўзи” газетаси, 2012 йил 1 январ.

¹³ Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. – Т.: “Маънавият”, 2009. – 59-бет.

¹⁴ Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз — демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. Ўзбекистон Президенти Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19 йиллигига бағишланган тантанали маросимда қилган маърузаси. – “Халқ сўзи” газетаси, 2011 йил 8 декабрь.

shuningdek, fundamental qoidalarni sanoat tarmoqlarining ba'zi bir tipik guruxlariga muvofiq tarzda o'rganadi.

4. "Sanoat iqtisodiyoti" talabalarni ma'lum tarmoqning korxona (firma)larida sodir bo'ladigan voqealarni rejalashtirish, bashoratlash, taxlil etish, xisob va xisobot ishlarini yuritish bo'yicha zarur bo'lgan bilimlar bilan qurollantiradi.

5. "Sanoat iqtisodiyoti" ilmiy kurs sifatida mamlakat ichida va xorijda yuz berayotgan iqtisodiy jarayonlarni bilishga imkon beradi.

Nazorat va muxokama uchun savollar

1. "Sanoat iqtisodiyoti" fani nima uchun o'qitiladi?
2. Bu fanning ob'ekti deganda nimalarni tushunasiz?
3. Ushbu fan yordami bilan qanday qonunlar va qonuniyatlar o'rganiladi?
4. Ushbu kursni o'rganishda qanday usullardan foydalaniladi?
5. "Sanoat iqtisodiyoti" fani qanday fanlar bilan chambarchas bog'liq?
6. Jamiyatni demokratlashtirish va ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiga o'tish davrida ushbu fan oldida qanday vazifalar turibdi?

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. 2012 yil vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'tariladigan yil bo'ldi O'zbekiston Respublikasi I.A.Karimovning 2011 yilning asosiy yakunlari va 2012 yilda O'zbekistonning ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Maxkamasining majlisidani ma'ruzasi// Xalq so'zi, 2012 yil 20 yanvar, № 14 (5434) soni, 1-3 betlar.

2.I.A.Karimov "Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi". //Xalq so'zi, 2011y 21yanvar, 1-2 betlar.

3.Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligi yanada yuksaltirishdir/I.A.Karimov. – Toshkent: «O'zbekiston», 2010. – 34-50 b.

4.Karimov I.A. Jaxon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari/-T.: O'zbekiston, 2009.-34-50 b.

5. "Barkamol avlod yili" Davlat dasturi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. 20.01.2010 y. № PQ-1266.

6.O'zbekiston Rspublikasi Konstitutiuyasi (Asosiy qonun).-T.:O'zbekiston. 2007 yil.

7. Ortiqov A.. «Sanoat iqtisodiyoti» (darslik). –T.: TGEU, 2004, 7-12 bet.

8. Sergeev I.V. Ekonomika organizatsiy (predpriyatiy). Uchebnik. Pod red I.V. Sergeeva. 3 –izd. perer. i dop. –M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt,2006.-560 s.

9. Maxmudov E.X. "Korxona iqtisodiyoti" (maruzalar matni) -T.: TDIU. 2007. 208-bet.

10. Ortiqov A, Karabaeva G. SH. «Sanoat iqtisodiyoti» fani bo'yicha ta'lim texnologiyasi / «Iqtisodiy ta'limda o'qitish texnologiyasi» seriyasidan. -T.: TDIU, 2010 – 2-12 bet.

11. Ortiqov A, Karabaeva G. SH. «Sanoat iqtisodiyoti» fani bo'yicha o'quv-uslubiy majmua – T.: TDIU, 2011 – 4-16 bet.

12.www.pravo.uz. Zakonodatel'naya baza Respubliki Uzbekistan.

13.www.uzreport.com. Novosti Uzbekistana

2-MAVZU. Sanoat - milliy iqtisodiyotning etakchi tarmog'i

2.1. Sanoat va uning milliy iqtisodiyot rivojidan roli va o'rnini

2.2. Sanoat tarmoqlari va ularning rivojlanishi.

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: "Biliq so'rov", "Aqliy xujum".

Tayanch so'zlar : mehnat qurollari, xalq iste'moli tovarlari, ish bilan band axoli, iqtisodiy o'sish.

Mustaqil ish mavzulari.

1.Sanoat tarmoqlarining o'sish tendentsiyasi,-elektr energiyasini ishlab chiqarish.

2.Jaxon sanoat ishlab chiqarishida O'zbekiston sanoatining tutgan urni va strategik xamkorlikni kuchaytirish muammolari.

2.1. Sanoat. Uning milliy iqtisodiyot rivojidan roli va o'rnini

Sanoat – moddiy ishlab chiqarishning eng yirik etakchi tarmog'i bo'lib, unda mehnat qurollari (vositalari), mehnat buyumlari va xalq iste'mol tovarlarining ko'pchilik qismi yaratiladi. Unda mashina va mexanizmlarning barcha turlari, bino va inshootlarning konstruktiv elementlari ishlab chiqariladi, er osti boyliklarini qazib olish amalga oshiriladi, mineral, o'simlik va xayvon xomashyosiga ishlov beriladi xamda keng iste'mol mollari tayyorlanadi.

Sanoat xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarini ishlab chiqarish vositalari, mehnat qurollari bilan ta'minlaydi. Milliy iqtisodiyot, fan, maorif, madaniyat, sog'liqni saqlash, sport, turizm va boshqa soxalar rivoji sanoatning taraqqiyot darajasiga bog'liq.

Ishlab chiqarish kuchlari va munosabatlari taraqqiyotida sanoatning tarixiy roli beqiyosdir. SHu sababli uning rivoji va samaradorligi qanchalik yuqori bo'lsa, davlatning mavqei shunchalik kuchli bo'ladi va axoli turmush darajasi yanada yaxshilanib boradi.

Sanoat jamiyatning etakchi kuchi bo'lgan ishchilar sinfini o'zida birlashtiradi. Sanoat rivoji tufayli unda band bo'lgan xodimlarning soni ko'payadi, ularning bilim va ilmi, maxorati ortadi, kadrlar salohiyati yuqori darajaga ko'tariladi.

Mexnatni ijtimoiy tashkil qilishning eng oliy turi, konuentrauiyaning yuqori darajasi va shu asosda ijtimoiy ishlab chiqarishni uyushtirishning ilg'or usullari – ixtisoslashtirish, kooperativlashtirish va kombinatlashtirish, ko'plab ishlab chiqarish va uzluksiz potok sistemasi yordami bilan tashkil etish sanoat soxasida xukmronlik qiladi.

Faqat yirik mashina industriyasigina fan va texnikaning barcha yutuqlarini o'zida to'plab, mujassamlashtirib, mehnatni texnika bilan qurollantirishi va uning unumdorligini yuqori darajaga ko'tarishi mumkin.

Sanoat va ayniqsa uning eng muxim soxasi bo'lgan og'ir sanoat mamlakatda kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning asosi xisoblanadi. U moddiy texnika vositalarini o'zi va boshqa tarmoqlar uchun takror ishlab chiqarish bilan bir vaqtda jamiyat a'zolari o'rtasidani ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlarini takomillashtirib boradi.

Sanoat qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini qayta qurishning negizi xisoblanadi. Uni yangi texnika bilan ta'minlash orqali sanoat dexqon xo'jaligini iqtisodiy va madaniy jixatdan yuqori darajaga ko'tarishga, shaxar bilan qishloq o'rtasidani muxim tafovutni yo'qotishga, dexqon mehnatini industrial mehnatga aylantirishga yordam beradi.

Sanoat mamlakat mudofaa qobiliyatining moddiy manbai, dunyoda tinchlikni saqlashning muxim omili, mamlakatlar mustaqilligini va birdamligini ta'minlovchi muxim soxadir. O'zbekiston davlatining mudofaa qobiliyatini yanada mustaxkamlashda sanoatning roli muximdir.

Barcha mamlakatlarning siyosiy, iqtisodiy va tashkiliy intilishlari, ularning xo'jalik jixatdan xamkorligi sanoat soxasida xam o'z ifodasini topadi. Davlatlarning tabiiy, mehnat resurslaridan, ilm-fan va texnikaning barcha yutuqlaridan foydalanish imkoniyatlarining kengayishida sanoatning axamiyati salmoqlidir.

Sanoat uchun uzluksiz fan-texnika taraqqiyoti va ishlab chiqarish ilm-fan yutuqlari bilan qurollanishining o'sishi xarakterlidir. Unda elektrlashtirish va elektronizatsiyalash, ishlab chiqarishni kompleks mexanizatsiyalash, avtomatlashtirish va ximiyalashtirish sohasidani ilg'or yutuqlardan keng foydalaniladi va ularning yutuqlarini tinchlik maqsadida qo'llaydi.

Sanoat, ayniqsa uning ustuvor soxalari butun ishlab chiqarishni globalashtirish muammolarini xalq etishning kalitidir.

Sanoat moddiy ishlab chiqarishning bosh tarmog'i, iqtisodiyotning poydevoridir. Milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini qayta qurishga qodir bo'lgan yirik mashinalashgan sanoatgina mustaqillikning birdan bir moddiy negizi bo'lishi mumkin.

O'zbekistonda mehnatga layoqatli axolining 13 foizi sanoat ishlab chiqarish xissasiga to'g'ri keladi. SHuni ta'kidlash kerakki, respublika sanoatining jadal sur'atlar bilan ta'minlanishi yanada yaxshilanib, mehnatga layoqatli axolining ijtimoiy foydali mehnat bilan mashg'ul bo'lishi, ya'ni bandlik darajasi anchagina yuksaladi. Jamiyatning etakchi, bunyodkor, qudratli kuchi bo'lgan kadrlar (xodimlar)ning asosiy qismi sanoatda xizmat qiladi. Bu tarmoqning yanada ulkan rivoji sanoat kadrlari sonining oshishiga va ularning jamiyatlarni mavqei ko'tarishga olib keladi.

O'zbekiston Respublikasi sanoatining taraqqiyoti yuqori malakali ishchi kadrlar, muxandis va texnik xodimlarni yaratdi. Xozirgi paytda O'zbekiston sanoatida 1,2 millionga yaqin xodim ishlamoqda. Ulardan 462 ming kishi oliy ma'lumotli mutaxassis, 600 mingdan ortig'i o'rta va o'rta maxsus ma'lumotli xodimlardir.

Taraqqiyot qonunlaridan biri sanoat xodimlarining madaniy – texnik saviyasi o'sishi, ishlab chiqarish malakasi va tajribasini tinmay oshib borishidir.

Ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirishni ta'minlovchi buyuk xarakatlantiruvchi kuch – raqobat xam avvalo, sanoat sohasida vujudga keldi va rivojlana boshladi. Tadbirkorlar, ishbiarmonlar bellashuvning bayroqdori bo'lib maydonga chiqdilar. Respublika sanoatida xam raqobat o'zining oddiy bosqichidan eng yuqori bosqichiga ko'tarilib, chinakam umumiy dastakka aylanmoqda.

Mustaqillikning afzalliklari va davlat iqtisodiy siyosatining etakchilik rolini yanada oshirmoqda. Oliy Majlisning qonunlari, Prezident farmonlari, Vazirlar Maxkamasi qonunlari eng avvalo, sanoat sohasida amalga oshirilmoqda va sezilarli samara bermoqda.

Sanoat tabiatda uchraydigan moddiy boyliklarni qazib chiqarish va tayyorlashni, ularni va qishloq xo'jaligida etishtirilgan maxsulotlarni qayta ishlashni o'z ichiga qamrab oladi. Sanoat barcha xalq xo'jaligi tarmoqlari uchun ishlab chiqarish kuchlarining asosiy elementlaridan biri xisoblangan jamiyatning tabiat ustidan xukmronligini birmuncha orttiradigan, texnika taraqqiyotini belgilaydigan, inson mehnatining unumdorligini oshirishga imkon beradigan, mehnat va ishlab chiqarish qurollarini yaratadigan sohadir.

Sanoat taraqqiyoti ishlab chiqarish kuchlarining bir tomonlama rivojlanishiga xotima beradi, mamlakat va uning ajralmas qismi bo'lmish viloyatlarning tabiiy boyliklaridan, xomashyo va mehnat resurslaridan kengroq va xar tomonlama foydalanish imkoniyatini yaratib beradi.

Sanoatning vujudga kelishi va rivojlanishi mehnat taqsimotining o'sishi, ishlab chiqarishni differentsiyalash va intensivlashtirish bilan chambarchas bog'liq.

Xozirgi zamon yirik sanoati bir biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ko'pgina tarmoqlar va ishlab chiqarishlardan tashkil topadi. Bugungi kunda respublika sanoatida 175 tarmoq, 1500 ga yaqin yirik va o'rta sanoat korxonalari mavjud.

1991 yildan boshlab O'zbekiston sanoat ishlab chiqarishidani kamayish, boshqa sobiq ittifoq davlatlariga nisbatan past bo'lib keldi. Buning sababi, iqtisodiyotning xomashyo va materiallarga bog'liqligi va shu tariqa Sovet Ittifoqining tarqalib ketishidan so'ng davlat tomonidan eksportni tez sur'atda qayta yo'naltirishga erishilganligidadir.

Bunday o'sishning asosiy omili davlatning o'zi islohotlar strategiyasini sanoatlashtirish siyosati bilan barobar olib bora boshlaganidir.

Respublikada faol sanoatlashtirish siyosati olib borilishi munosabati bilan 1993 yilda u MDX davlatlari orasida o'zining rivojlanishini qayta tiklagan, keyinchalik, 1996 yilda, birinchi bo'lib 1991 yil darajasidan ancha o'zgargan, 1999 yilda esa dastlabki (bazaviy) ishlab chiqarish xajmiga nisbatan 15 foizga o'sgan yagona respublika bo'lib qoldi.

O'zbekiston ko'rsatkichlari ijobiy bo'lishining eng muxim sabablari – bu mavjud sanoat tarmoqlarining kerakli xajmda saqlab qolib, yangi tarmoqlarni yaratish strategiyasi bo'ldi. Mustaqillikning birinchi yillaridanoq O'zbekiston xukumati uchun real sektorni rivojlantirish ustuvor yo'nalishlardan biri bo'lib xisoblanadi. Respublikamizning o'z-o'zini yoqilg'i-energetika maxsulotlari bilan ta'minlash siyosati (neft va neft maxsulotlari xamda gaz ishlab chiqarishning keskin o'sishi) qo'shimcha qiymat yaratuvchi (mashinasozlik, yog'och va yog'ochni qayta ishlash) soxalarining intensiv rivojlanishi bilan birgalikda olib borildi. SHu bilan birga, engil va oziq-ovqat sanoatlarining rivoji xam qayd etildi.

Umuman olganda, tarmoqlar bo'yicha ishlab chiqarish tarkibida og'ir sanoat (yonilg'i-energetika majmuasi, mashinasozlik, metallurgiya) salmog'ininng oshishi engil sanoat ulushi xisobiga bo'lmoqda. Natijada, mustaqil iqtisodga xos bo'lgan darajaga yaqinlashish yuz bermoqda va sobiq ittifoq mamlakatlarida qayta ixtisoslashuvdan paydo bo'layotgan etishmovchilik va tobelikning oldini olish ta'minlanmoqda.

Ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash va qo'shimcha qiymat yaratuvchi sanoat tarmoqlarini rivojlantirishga qaratilgan iqtisodiy strategiya respublikaga yaxshi natijalar keltirmoqda. Tashqi savdo tarkibida chuqur ijobiy o'zgarishlar ro'y bermoqda. Jumladan, keyingi yillar mobaynida eksport tarkibida raqobatdosh tayyor maxsulot salmog'ining barqaror o'sish tendentsiyasi va xomashyo etkazib beruvchi tarmoqlar maxsulotlari ulushining kamayib borayotgani yaqqol ko'zga tashlanmoqda. 2008 yilda umumiy eksport xajmida xomashyo bo'lmagan tovarlarning ulushi 71 foizdan ziyodni tashkil etdi.

Bu ko'rsatkichlarning barchasi, avvalo, eksport tarkibida yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan raqobatdosh tayyor maxsulot ulushining izchil oshishi, birinchi navbatda, iqtisodiyotimizning o'sib borayotgan saloxiyati va imkoniyatlaridan dalolat beradi. SHu bilan birga, bunday xolat eksportimizning xomashyo resurslari narxi tez-tez o'zgarib turadigan jaxon bozori ta'siriga bog'liqligini kamaytirishda muxim yo'nalish bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekiston o'zining oltini, paxta tolasi va ipagi, nefti va gazi, samolyot va avtomobillari, paxta terish mashinasi va paxtani qayta ishlash mashinalari bilan, ekskavator va kompressorlari, vino va konservalari xamda bir qator boshqa sanoat maxsulotlari bilan dunyoga mashxur.

O'zbekiston respublikasining industrial qiyofasini energetika, kon-ruda, oltin qazib oluvchi, samolyotsozlik va avtomobilsozlik sanoatlari, elektrotexnika va elektron sanoatlari, ko'p tarmoqli mashinasozlik va qurilish materiallari sanoati belgilab bermoqda.

Xukumatimiz tomonidan tashqi savdo geografiasini diversifikatsiya qilish, yangi bozorlarga kirib borish, bu bozorlarda mamlakatimizda ishlab chiqarilgan maxsulotlarning raqobatdoshligini ta'minlash borasida aniq chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. 2012 yilda Afg'oniston Islom Respublikasining Xayraton axoli punktidan Mozori SHarif shaxrigacha bo'lgan temir yo'lining qurilishi, ushbu mamlakatga elektr energiyasi eksportining ko'paytirilishi, Osiyo mintaqasi davlatlariga paxta tolasini sotish xajmining ko'paytirilishi bularga misol bo'ladi.

1.1.2-jadval

O'zbekiston Respublikasi eksportining tovar tarkibi (umumiy xajmga nisbatan foizda)

	1990	1995	2000	2005	2008	2009	2010	2011(yanvar'-dekabr)*
Jami	100	100	100	100	100	100	100	100
Paxta tolasi	59,7	48,4	27,5	19,1	9,2	8,6	11,3	9,0
Oziq-ovqat maxsulotlari	3,9	1,7	5,4	3,8	4,4	6,0	9,7	13,2
Kimyoviy maxsulot va	2,3	2,5	2,9	5,3	5,6	5,0	5,1	5,6

undan tayyorlangan maxsulotlar								
Energiya va neft` maxsulotlari	17,1	11,7	10,3	11,5	25,2	34,2	24,8	18,5
Qora va rangli metallar	4,6	4,7	6,6	9,2	7,0	5,0	6,8	7,4
Mashina va uskunalar	1,7	2,0	3,4	8,4	7,5	2,9	5,5	6,7
Xizmatlar	1,3	7,7	13,7	12,2	10,4	8,8	9,1	11,8
Boshqalar	9,4	21,3	30,2	30,5	30,7	29,5	27,7	27,8

Manba: *stat.uz/ dok_ru_2012.

Mamlakatimiz iqtisodiyotining raqobatdoshligini oshirish, eksportning tovar tarkibini diversifikasiya qilish borasida izchillik bilan amalga oshirilgan chora-tadbirlar samarasi tashqi savdo, xususan, eksport xajmining oshishi va uning tovar tarkibida ijobiy siljishlar ro'y berganida o'z aksini topdi. Eksport tarkibida qo'shilgan qiymat ulushi katta bo'lgan tayyor maxsulotlar salmog'i o'sib bormoqda. 1990 yilda eksportning umumiy xajmida xomashyo xisoblanmaydigan tovarlar ulushi 30 foizdan kamroq bo'lgan bo'lsa, 2011 yilga kelib bu ko'rsatkich 70 foizdan ziyodni tashkil etdi. 2000-2010 yillar davomida respublikamizda engil avtomobillar eksporti 7,6 marta, paxta kalavasi eksporti 4,7 marta, trikotaj matolar eksporti 156 marta, mineral o'g'itlar eksporti 11,7 marta, neft` maxsulotlari eksporti 67,5 marta, cement eksporti esa 6,3 marta ko'paydi.

YALpi eksportning tovar tarkibida paxta tolasining ulushi 1990 yilda 59,7 foizni, 1995 yilda esa 48,7 foizni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2010 yilda 11,3 foizga, 2011 yilda esa 9 foizgacha pasaydi. Mashina va uskunalarning yalpi eksportdani ulushi mustaqillik yillarida o'sdi va 2011 yilda 6,7 foizni tashkil qildi (1990 yilda 1,7 foiz).

Agar mamlakatimiz eksporti 1990 yilda (sobiq ittifoqdosh respublikalar bilan xisobga olinganda) 442,7 million dollarga (jumladan, mashina va uskunalar eksporti 7,53 milliondoll.), 2011 yilda esa 15027,2 million dollarga (mashina va uskunalar eksporti 1006,8 million dollar) teng bo'lganini e'tiborga olinsa, shu davrda eksport xajmi 33,9 martaga oshgani xolda, mashina va uskunalarning eksport xajmi 133 marta ko'payganini ko'rish mumkin. SHuningdek, mashina va uskunalar eksporti 2000-2011 yillar davomida 9 marta, 2005-2011 yillar davomida esa 2,2 marta ko'paydi.

Jaxon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sababli tashqi bozorda mamlakatimiz korxonalari eksport qiladigan asosiy maxsulotlarga talab kamayganiga qaramasdan 2009-2012 yillarga mo'ljallangan Inqirozga qarshi chora-tadbirlar dasturiga ko'ra eksport qiluvchi korxonalarni qo'llab-quvvatlash borasida amalga oshirilgan ishlar natijasida keyingi yillarda mamlakatimiz eksport xajmi barqaror o'sib bormoqda. 2011 yilda "Eksport taribida tayyor maxsulotlar ulushi 60 foizni tashkil etdi, xolbuki, 2000 yilda bu ko'rsatkich qariyb 46 foizni tashkil etgan edi".¹⁵

Mamlakatimiz iqtisodiyotining barqaror o'sishini ta'minlash vazifasi 2012 yilda xam eksport xajmini o'stirish va diversifikasiya qilish bo'yicha ishlarni davom ettirishni talab etadi. Maxsulot eksport qiluvchi korxonalarga beriladigan imtiyozlar doirasini kengaytirish, ularni takomillashtirish, raqobatdosh maxsulotlarni ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish bo'yicha loyixalarni amalga oshirish bunga zamin yaratadi.

Mustaqallikning 21 yilida sanoat maxsulotining xajmi ancha ko'paydi. Bu davrda faqat miqdoriy o'zgarishlarga emas, balki juda katta sifat o'zgarishlari xam sodir bo'ldi.

2.2. Sanoat tarmoqlari va ularning rivojlanishi

Sanoat ishlab chiqarishining tarixiy rivojlanishi va uning asosiy yakunlari to'g'risida so'z yuritilganda shuni ta'kidlash kerakki, hozirgi O'zbekiston xududida «Uy sanoati»ning rivoji

¹⁵ Ислом Каримов. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги bosқичга кўтарадиган йил бўлади./Халқ сўзи, 2012 й., 21 январь.

bundan 12-15 ming yil muqaddam mezolit davrida boshlangan. Bu davrda juda oddiy mexnat qurollari va buyumlari tayyorlangan.

Yangi tosh asri (neolit, miloddan avvalgi 5-ming yilning boshi) davrida kemachilik, to'qimachilik vujudga kelgan. Neolit davrining oxirida metallardan qurol yasash boshlangan.

Arxeologik topilmalardan ma'lum bo'lishicha, miloddan avvalgi 3-ming yilning oxiridayoq hozirgi O'zbekiston xududida yashagan axoli misdan qurol yasashni bilgan.

Quldorlik tuzumi (m.a. 1-ming yillik o'rtalari V asr) davrida mexnat qurollarining taraqqiy etishi, metallga ishlov berishning takomillashuvi xunarmandchilikning o'sishiga, ayirboshlash va savdo-sotiqning kuchayishiga olib keldi.

Feodalizm tuzumining boshlarida (VI-VIII asrlarda) Farg'ona bilan So'xdan oltin, mis, temir, ilqda qo'rg'oshin, kumush, oltin, SHaxrisabzda toshtuz qazib chiqarilgan.

IX asrda Samarqand o'zining sifatli qog'ozi va lampa shishasi bilan mashhur bo'lgan. SHosh viloyati ko'ncilik maxsulotlari bilan dong taratgan. O'sha davrda O'rta Osiyodan SHarqiy Evropa, Xitoy va boshqa yurtlarga Buyuk Ipak yo'li orqali charm, mato, ipak, jun, kiyim-kechak chiqarilgan.

X-XIII asrlarda yuz bergan feodal tarqoqlik, qabila va elatlar o'rtasidani nizolarning avjiga chiqishi tufayli xunarmandchilikda yirik o'zgarishlar ro'y bermagan.

XIV asrning 2-yarmida Amir Temur Samarqandda xokimiyatni qo'lga kiritib, markazlashgan davlatga asos soldi. Natijada davlatning iqtisodiy va ijtimoiy ravniqiga katta yo'l ochilgan.

XV asrning oxiriga kelib Movaraunnaxrda yuzaga kelgan ziddiyatlar tufayli Temuriylar davlatining iqtisodiy negiziga putur etadi va rivojlanish to'xtab qoladi.

XVI-XVIII asrlarda Buxoro, Xiva, Qo'qon xonliklarining vujudga kelishi iqtisodiyotning, shu jumladan, sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi va XIX asrga kelib Turkistonda xunarmandchilikda yog'och va metall o'ymakorligi, idishlarga naqsh solish, matolarga gul bosish, qurollarni badiiy bezash rivojlanadi. Bu asrning ikkinchi yarmida O'zbekiston xududida taraqqiyot tezlashib sanoat, ayniqsa ip-gazlama sanoati rivoj topdi.

XX asr boshlarida bir qancha paxta tozalash, yog'moy zavodlari qurilib ishga tushirildi. 1925-1926 yillarda elektrostanuiyalar qurila boshlandi va birinchi bo'lib Toshkent yaqinida qurilgan Bo'zsuv gidroelektrostanuiyasi 1926 yil 1 mayda ishga tushirildi.

Samarqand, Buxoro, Qo'qon, Termiz va Asaka shaxarlarida issiqlik elektrostanuiyalari qurilishi boshlanib, 1930 yilda ularning soni 30 ga etdi. O'sib borayotgan energetika bazasi bir qancha yangi sanoat korxonalari qurishga imkoniyat yaratdi.

Ikkinchi jaxon urushigacha bu erda 500 dan ortiq sanoat korxonalari jumladan, «Tashsel'mash», Toshkent to'qimachilik kombinati, CHirchiq-elektrokimyo kombinati, Kattaqo'rg'on yog' zavodi, Bekobod va Quvasoy cement korxonalari qurildi. Neft va rangli nodir metallar qazib chiqarish, qurilish sanoati maxsulotlarini tayyorlash rivoj topdi.

Urush boshlanishi bilan Respublika xalq xo'jaligi, jumladan, sanoat ishlab chiqarishi xarbiy maqsadlarga qaratildi. Bu erga nemis fashistlari egallab olgan xududlardan 100 ga yaqin sanoat korxonalari ko'chirib keltirildi va ular qisqa vaqt ichida to'la quvvat bilan ishlay boshladi. 1941-1945 yillar davomida Respublikaning industrial taraqqiyoti GES lar qurish bilan energetika bazasini kuchaytirish, qishloq xo'jaligi, axoli va front extiyojlarini qondiradigan zavod va fabrikalarni qurish yo'lidan bordi. Bu davrda 280 ta yirik, o'rta va kichik korxonalar qurilib ishga tushirildi. Natijada O'zbekiston Armiyaning sanoat arsenallaridan, ya'ni aslaxaxonalaridan biriga aylandi.

Urushdan keyingi yillarda xam sanoat taraqqiyotiga e'tibor qaratilgani sababli uning bir qancha yangi tarmoqlari va korxonalar vujudga keldi. Traktorsozlik, liftsozlik, elektrotexnika sanoati, gaz ishlab chiqarish, uy ro'zg'or buyumlari tayyorlash, yig'ma temir beton va keramika sanoati vujudga keldi. Engil sanoatning trikotaj, chinni ishlab chiqarish soxalari yuzaga keldi. Oziq-ovqat sanoatining tarkibiy qismlarida anchagina o'zgarishlar ro'y berdi. 90-yillarga kelib uning yirik va o'rta korxonalari 300 dan ortib ketdi. 2008 yilda iqtisodiyotimizning turli soxa va

tarmoqlari bo'yicha muxim ishlab chiqarish ob'ektlarining barpo etilishiga aloxida e'tibor qaratildi. Jumladan, mamlakatimiz bo'yicha investitsiya dasturlarini amalga oshirish natijasida qariyb 250 milliard so'mlik asosiy fondga ega bo'lgan jami 423 ta ob'ekt, jumladan, oziq-ovqat sanoatida 145 ta, qurilish materiallari sanoatida 118 ta, engil va to'qimachilik sanoatida 65 ta, qishloq va o'rmon xo'jaligi sohasida 58 ta, kimyo va neft-kimyo sanoatida 13 ta, farmatsevtika tarmog'ida 8 ta ob'ekt ishga tushirildi (1.3.2-rasm).

2008 yilda ishga tushirilgan va hozirgi kunda qurilayotgan yirik ishlab chiqarish inshootlari qatorida Farg'ona vodiysini elektr energiyasi bilan muntazam ta'minlash imkonini beradigan, uzunligi 165 kilometrlik Yangi Angren issiqlik elektr stantsiyasi – «O'zbekiston» yuqori kuchlanishli elektr uzatish liniyasi barpo etilganini aloxida ta'kidlash joiz. Sirdaryo issiqlik elektr stantsiyasini «So'g'diyona» kuchlantirish stantsiyasi bilan bog'laydigan, G'uzor-Surxon yuqori kuchlanishli elektr uzatish liniyalari va Toshkent shaxri elektr ta'minoti ob'ektlari loyixalarini amalga oshirish ishlari davom ettirilmoqda. Shuningdek, o'tgan yili 2 ming 600 kilometrdan ortiq ichimlik suvi xamda 825 kilometrdan ziyod tabiiy gaz tarmoqlari foydalanishga topshirildi.

2008 yilda investitsiya dasturlarini amalga oshirish natijasida ishga tushirilgan ob'ektlar

Sanoat taraqqiyotida yoqilg'i – energetika majmuasining o'rni aloxida e'tiborga molik. Uning tarkibiga energetika, neft va neftni qayta ishlash, gaz va gaz kondensati, ko'mir qazib olish va boshqa bir qator kichik soxalar kiradi. Bu majmuaning xissasi sanoat kompleksida 23,8%dan iborat.

O'zbekiston respublikasi jaxondani 10 ta gaz ishlab chiqaruvchi mamlakatlar jumlasiga kiradi. Bu erda qudratli issiqlik va gidroelektrstantsiyalar mavjud.

Energetika respublika xalq xo'jaligining negiz tarmog'i, respublikada iqtisodiyot va fan-texnika taraqqiyotining mustaxkam poydevori xisoblanadi. O'zbekiston energetika tizimi umumiy o'rnatilgan quvvati 11,7 mln kVt bo'lgan 37 issiqlik va gidravlik elektr stantsiyalari yiliga 55 mlrd $\frac{\text{kVt}}{\text{soat}}$ dan ortiq elektr energiyasi ishlab chiqarish imkoniyatiga ega.

O'zbekiston energetika tizimining barcha kuchlanishlardani elektr tarmoqlarining umumiy uzunligi qariyb 228 ming km. ni tashkil etadi. Tarmoq transformatorlarining umumiy quvvati 42,6 MVA ga teng. Hozir respublika energetika tizimida 50 mingga yaqin xodim ishlaydi.

«O'zbekenergo» davlat kompaniyasi tarkibidani, qurilish-montaj, sozlash, ta'mirlash va boshqa bir qator tashkilotlarning to'la majmui O'zbekiston energetika tizimining ishonchli ishlashini, izchil rivojlanishini ta'minlamoqda.

Bugun O'zbekistonda bir kunda 131 mln kilovatt soat elektr energiyasi ishlab chiqarilmoqda. Bu 1940 yilda xosil etilgan elektr energiyasiga nisbatan 100 marta ko'pdir.

YOqilg'i sanoati. Respublika yoqilg'i sanoati er qarida topilgan va qazib olinayotgan ko'mir, neft, gaz konlari negizida shakllangan va rivojlanib bormoqda. Respublikada 160 ga yaqin neft va gaz konlari ochilgan, ularning 115 tasi Buxoro va Xiva geologik provintsiyasida, 27 tasi Farg'ona vodiysi, 10 tasi Surxondaryo, 7 tasi Ustyurtda joylashgan. Xozir 71 neft, gaz va gaz kondensat konlari, 2 ko'mir konidan foydalanilmoqda. 50 dan ortiq neft, gaz va gaz kondensat koni esa kelajakda ishga tushirish uchun tayyorlab qo'yilgan.

YOqilg'i sanoati respublika yoqilg'i-energetika majmuasining asosiy tarmog'ini tashkil etadi va barcha turdani yoqilg'ini qazib olish, tabiiy gazni tozalash va etkazib berish, neft maxsulotlarini qayta ishlash korxonalaridan iborat. Ular xalq xo'jaligining barcha bo'g'inlarida xizmat ko'rsatadi. Uning yirik korxonalari Toshkent, Farg'ona, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarida joylashgan.

Neft sanoati yoqilg'i sanoatining eng muxim tarmoqlardan biri xisoblanadi va neftni qayta ishlash korxonalaridan tashkil topadi. Xozirgi davrda sanoatning bu tarmog'i mamlakat xalq xo'jaligi va axolining neftga bo'lgan talabini to'la qondirish imkoniyatlariga ega bo'ldi. SHu sababdan xam bu tarmoqning axamiyati beqiyosdir.

Neftni qayta ishlash sanoati soxasida Oltiariq, Farg'ona, Buxoro neftni qayta ishlash zavodlari ishlab turibdi. Farg'ona zavodi surkov moylar va yonilg'i ishlab chiqarishga ixtisoslashgan ishlab chiqarish bo'yicha 30 dan ortiq texnologik qurilmaga ega. Oltiariq neft zavodi esa yonilg'i yo'nalishida Ko'kdumaloq neft-gaz koni ochilgandan keyin Fransiyaning TEKNEP firmasi bilan xamkorlikda 1993 yildan Buxoro viloyatining Qorovulbozor tumanida Buxoro neftni qayta ishlash zavodi qurilishi boshlandi va bir yilda 2,5 mln tonna gaz kondensatini qayta ishlash quvvatiga ega bo'lgan 1-navbati 1997 yilning avgustida ishga tushirildi. Neftni qayta ishlash zavodlarida yuqori oktanli benzin, dizel yoqilg'isi, koks, parafin, motor moylariga qo'shilmalar, engil mashinalar uchun motor va surkov moylari (kompressor, turbina, urchuq moylari), kerosin, bitum, suyultirilgan neft gazlari (butan, texnik propan va b.), mazut kabi 50 turdan ortiq neft maxsulotlari ishlab chiqariladi. YAngi maxsulot turlari ishlab chiqarish dasturiga muvofiq yangi texnologiyalar o'zlashtirilmoqda.

Xozirgi davrda respublika neft sanoati korxonalarining quvvati bir yilda 11 mln. tonna neftni qayta ishlash imkoniyatiga ega.

Keyingi yillarda amalga oshirilgan tadbirlar natijasida neft (gaz kondensati bilan birga) qazib olish xajmi yuqori sur'atlarda o'sib bormoqda.

Gaz sanoati. Bu tarmoq yoqilg'i-energetika majmuasining eng yosh, juda rivojlangan soxasi xisoblanadi. Gaz yoqilg'ining juda arzon turi, xalq xo'jaligining barcha soxalarida keng foydalanish imkoniyati sababli, ekologik jixatdan xam ustunligi tufayli unga bo'lgan talab kundan-kunga o'sib bormoqda. Agar 1940 yilda atigi 0,7 mln m³ tabiiy gaz qazib olingan bo'lsa, xozirgi paytda u 55 mlrd m³ ni tashkil etadi. Gazning Respublikada qazib olinayotgan yoqilg'i balansidani xissasi 87,2 foizga teng.

Keyingi vaqtda Respublika neft va gaz sanoatini rivojlantirishning uzoq davrga mo'ljallangan konsepsiyasi ishlab chiqilgan va u izchillik bilan amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi ko'mir sanoati. O'zbekiston Respublikasi 2 milliard tonna qidirib topilgan ko'mir zaxiralariga ega. Ko'mir qazib olish va etkazib berish ishlari bilan «Ko'mir» akuiyadorlik birlashmasi shug'ullanadi. Angren konida qo'ng'ir ko'mir, SHarg'un va Boysun konlarida toshko'mir qazib olinadi. Ko'mir konlari korxonalar tomonidan turli usullarda o'zlashtirilayotir: ochiq usulda, er osti va er ostini gazlashtirish usuli bilan (Nou-Xau). Ko'mir energetika maqsadlarida va maishiy yoqilg'i sifatida ishlatiladi. Ko'mirni qayta ishlashdan chiqqan chiqindi organik va mineral o'g'itlarga aylantiriladi.

Konlardan chiqqan ko'mirlar sifatli yonilg'i, qimmatbaxo xamda kamyob materiallarning turli xillarini olish uchun xomashyodir. Masalan, koks briketi, motor yonilg'isi, kaluiy karbidi, sorbent qora va rangli metallurgiyada uglerodli qo'shimchalar sifatida ishlatiladi.

Ko'mir qazib olish jarayonida kaolin, oxak, kvaru qumlari, ko'mir kukuni, kamyob er elementi (germaniy), shag'al va boshqa foydali qazilmalar olinadi.

YAxshi xomashyo, ko'pdan sinalgan erkin maydonlarning bisyorligi, suv xamda elektr va issiqlik energiyasi, temir yo'llarning mavjudligi, stanuiyalarning yaqinligi va xalqaro aeroportlar borligi ishlab chiqarish – sanoat kompleksini bunyod etishda qo'l keladi. SHuningdek, qazib olingan va boyitilgan kaolin, chinni fayans va sopol buyumlar, o'tga chidamli va qurilish g'ishtlari, tom yopqichlar, drenaj va kanalizatsiya quvurlari, xo'jalik va manzarali chinni buyumlar, shisha va shisha idishlar, elektr izolyatorlari xam bu ishda yordam beradi. Bundan tashqari, kaolin qog'ozsozlik, rezina-texnika, plastmassa sanoatida, shuningdek, kosmetika va boshqa maqsadlarda ishlatish uchun xizmat qiladi. Ayni paytda ko'mirni qazib olish, navlarga ajratish va boyitish fabrikasi qurilishi davom ettirilmoqda.

O'zbekiston xududining geologik xususiyatlari qo'shimcha foydali qazilmalarni o'zlashtirish va ularni qayta ishlash uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Ayniqsa, yonuvchi slaneu, oxak, bezakli tosh konlarini o'zlashtirish ko'pchilikni qiziqtirsa kerak. Keramzit, absorbent, o'g'it va g'isht ishlab chiqarish uchun yuqori sifatli loylar tayyorlash mumkin. Ularni ishlab chiqarishga joriy etishda oddiy xisob-kitoblarga ko'ra, energetika, kimyo, metallurgiya sanoati, qurilish va qishloq xo'jaligi uchun yiliga 1 milliard 400 million AQSH dollari miqdorida tayyor maxsulot olish imkoniyatini beradi.

Bundan tashqari, Angren kaolinidan, Boysun ko'miri va oxagidan foydalanib turib loyutuproq zavodini bunyod etish mumkin. Ana shunday qulay omillar va barqaror vaziyat xorijiy sheriklar bilan xamkorlik o'rnatish imkoniyatini beradi.

Metallurgiya sanoati. Xozirgi O'zbekiston xududida rudadan metall olish 4-5 ming yildan ziyod tarixga ega. Qadimda misdan turli buyumlar tayyorlangan. Keyinroq rudadani metallardan qalay, kumush, oltin va boshqalarni eritish, quyish va qizdirib ishlash o'zlashtirilgan. Dastlabki tanga pullar zarb qilingan. Ilk o'rta asrlarda Farg'onada, Zarafshon, CHirchiq, Oxangaron vodiylaridani bir qancha xududlarda zargarlik, misgarlik, temirchilik, degrezlik, rixtagarlik rivojlanadi. Rux, surma, margumush, vismut, kobalt kabi rangli metallar ma'lum bo'lmasa-da, ularning qotishmalaridan keng foydalanilgan.

Qora metallurgiya soxasida faoliyat ko'rsatadigan yagona korxona Bekobod shaxridani O'zbekiston metallurgiya zavodidir. Zavodda qora metallurgiya maxsulotlarining eng muxim turlari (po'lat va po'lat prokatlar) ishlab chiqariladi. Ular temir –tersak, metall chiqindilaridan olinadi.

O'rta Osiyodani birinchi zamonaviy metallurgiya zavodi qurilishi umumxalq xashari yo'li bilan 1942 yilda boshlanadi va 1944 yilning 5 martida dastlabki metall eritmasi olinadi.

Rangli metallurgiya – respublika metallurgiyasining eng muxim, etakchi tarmoqlaridan biri xisoblanadi. Sanoatning bu turi O'zbekistonda XX asrning 25-yillaridan rivojlana boshladi. Asta-syokin rangli, nodir va qimmatbaxo metall (mis, qo'rg'oshin, rux, volfram, molibden, kumush, oltin, simob) konlari topildi.

Rangli metallar sifatini yaxshilash, ishlab chiqarish jarayonlarini intensivlashtirish, turli foydali qazilmalarning yangi konlarini o'zlashtirish xisobiga rangli metallurgiya ishlab chiqarishini rivojlantirish mo'ljallanmoqda, shu bilan birga, yangi fabrika va konlar barpo etiladi. Jizzax viloyatida O'zquloq qo'rg'oshin-rux koni, Surxondaryo viloyatida Xonrizm kon boyitish korxonasi quriladi. Olmaliq kon-metallurgiya kombinatida mis, rux, sulfat kislotasi va yo'ldosh elementlarni ishlab chiqarish ko'paytirildi. O'zbekiston kombinatida yirik gobaritli molibden va volfram prokati xamda boshqa maxsulotlar ishlab chiqarish mo'ljallanmoqda.

Oltin qazib olish sanoati. Markaziy Osiyoda, xususan, hozirgi O'zbekiston erlarida oltin qazib olish va undan turli taqinchoqlar, zargarlik buyumlari, bezaklar yasash miloddan avval VI-V asrlardayoq mavjud bo'lganligi arxeologik topilmalardan ma'lum. Tug'ma (erkin uchraydigan) oltin konlarini o'zlashtirishga qadar oltin asosan sochma konlarda juda ibtidoiy

usullarda oltin zarralari aralash qumni qo'y terisi qoplangan yog'och tog'oralarda yuvib, ajratib olingan. Sochma oltin olish X-XI asrlarda CHotqol, CHirchiq, Norin, Koson, So'x, Zarafshon, Darvoz daryolari vodiylarida olib borilganlari xaqida ma'lumot bor.

O'rta asrlarda oltinli qumlarni yuvish bilan birga mo'g'ullar bosqiniga qadar CHotqol-Qurama, Nurota tog'larida, markaziy Qizilqumdani konlardan tug'ma oltin kon laximlari xozirgacha saqlanib qolgan. O'zbekistonda ma'lum bo'lgan konlarning ko'pchiligidan qadimgi konchilar qisman foydalanganlar.

Markaziy Osiyoning mineral xomashyo resurslarini o'rganishda jonlanish XIX asrning 80-yillarida, Rossiya imperiyasi Turkiston o'lkasini bosib olgan davrda yuz berdi; o'lkaning barcha joylarida tadqiqotlar o'tkazildi, geologik kartalar tuzildi, ayrim konlar tavsiflandi. Oktyabr to'ntarishigacha CHirchiq, Piskom va CHotqol daryolari vodiylarida kichik-kichik oltin izlovchi korxonalari oltin olish bilan shug'ullanganlar, 1913-17 yillarda Obiraxmat darasi (Toshkent viloyati) dani oltin konidan foydalanilgan.

O'zbekistonning mineral xomashyo boyliklarini aniqlash, uni qazib olish va aksari qismini Markazga tashib ketish Oktyabr to'ntarishidan keyin xam davom etgan. Noyob metall konlarini qidirib topish va undan foydalanish muammolarini xal qilish ishlarida markaziy ilmiy muassasalar faol ishtirok etdilar. 30-yillar boshida «O'zbekoltinnoyobmet» tresti tashkil etildi. O'sha yillari Oxangaron, CHirchiq daryolari vodiylarida, Qurama tog'larida oltin izlovchilar oltinni qumni yuvish usulida ajratib olganlar, Lekin yillik oltin olish bir necha o'n kg. dan oshmagan. Keyinchalik o'sha joylarda rudali oltin konlari topildi va ishga solindi.

1941-45 yillarda oltin izlovchilik (artel) yo'li bilan oltin ajratib olish jadal olib borildi, olingan yillik oltin miqdori qariyb 50 kg ga etdi. 1950 yilda sochma oltin izlash ishlari to'xtatildi. Rudali oltin izlash va qidiruv bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar natijasida Qoraqo'ton, Bichanzor, Pirmurob, /o'saksoy, so'ngra Ko'chbuloq, Muruntov, CHormiton, Marjonbuloq, Kauldi, Qizilolmalisoy, Sarmich va boshqa rudali oltin konlari topildi. 1965 yilda Metallurgiya vazirligiga bo'ysinuvchi «O'zbekoltin» birlashmasi va boshqa oltin qazib olish korxonalari tashkil etildi. Birlashma qazib olgan flyus rudalaridan Olmaliq kon metallurgiya kombinatining kimyo eritish zavodida oltin ajratib olish yo'lga qo'yildi. 1970 yil CHodak oltin koni ishga tushirildi. O'sha vaqtdan respublikada oltin qazib olish sanoati shakllandi, oltin olish oldingi yillarga nisbatan uch marta ko'paydi. 1972 yilda Ko'chbuloq koni va Angren oltin ajratish fabrikasi loyixa quvvatlarida ishlay boshladi. 1977 yil Kauldi, 1980 yil Marjonbuloq oltin qazib olish majmui, 1989 yil Zarafshon va Qizilolmalisoy konlari foydalanishga topshirildi.

Respublika mustaqillikka erishishi bilan O'zbekiston xukumati uzoq yillar davomida sobiq Ittifoqi ixtiyorida bo'lgan oltin qazib olish sanoatini respublika mustaqilligini mustaxkamlash yo'lida, rivojlantirish bo'yicha bir qancha tashkiliy choralar ko'rdi. «O'zbekoltin» birlashmasi negizida O'zbekiston Respublikasining Qimmatbaxo metallar Davlat Qo'mitasi tashkil etildi (1992 yil). Bu qo'mita 1994 yil O'zbekiston oltin qazib olish va olmosga ishlov berish korxonalari uyushmasi («O'zolmosoltin»)ga aylantirildi. «O'zolmosoltin» uyushmasi (Toshkent shaxrida) va boshqaruvchi Navoiy shaxrida bo'lgan «Qizilqum-kamyobmetaloltin» ko'erni (1991) faoliyat ko'rsatmoqda. «O'zolmosoltin» uyushmasi tarkibida Angren, Marjonbuloq (Jizzax), CHodak (Namangan), Kauldi (Toshkent), Zarmiton (Samarqand) oltin qazib olish konlari, olmos qirralash fabrikasi (Toshkent viloyati) va boshqa tashkilotlar bor.

Respublikada oltin qazib olish sanoatining ikkinchi yirik markazi «Qizilqumkamyobmetaloltin» ko'ernining bosh korxonasi – Navoiy kon metallurgiya kombinatidir. Kombinat Muruntov va boshqa oltin konlarini ishga tushirish maqsadida 1958 yildan boshlab qurila boshlagan. Uning asosiy ishlab chiqarish quvvatlari Zafarobod, Nurobod, Zarafshon, Uchquduq shaxarlarida joylashgan. YAngi quvvatlarni ishga tushirish jadal olib borilmoqda. Kombinatda zargarlik buyumlari zavodi ishga tushirilgan. Zarafshonda 1993 yilda tashkil etilgan oltin qazib olish bo'yicha O'zbekiston- AQSH «Zarafshon-N'yumont» qo'shma korxonasi 1995 yilning may oyidan maxsulot bera boshladi.

Buyuk Britaniyaning «Lonro» firmasi bilan birgalikda Markaziy Qizilqumda oltin rudalari koni ishga tushirildi va oltin ajratib olish bo'yicha katta korxona – «Amatayti Goldfil'dz» qo'shma korxona loyixasi amalga oshirildi.

Respublikada 40 ta oltin koni aniqlangan bo'lib, xozir bu konlarning faqat 12 tasi qazilmoqda. Oltinnig asosiy zaxiralari Markaziy Qizilqumdani oltin konlarida mujassam. SHu bilan birga o'zbek oltini jaxonning eng yuqori sifat standartlariga mos bo'lib, to'rtta to'qqiz raqami bilan baxolanadi va u oxirgi 20 yilda reklamasiya olgani yo'q. So'nggi yillarda u sifati uchun bir necha bor xalqaro sovrinlar bilan taqdirlandi.

Evroosiyo kontinentida eng katta xisoblanadigan, ruda tarkibida oltin ko'p bo'lgan Muruntov koni dunyodani gigantlar jumlasiga kiradi. Ushbu konning topilishi xalqaro geologiya jamoatchiligi tomonidan oltin qazib chiqarish bo'yicha XX asr ikkinchi yarmining eng katta kashfiyoti deb e'tirof etildi.

Muruntovdani affinit korxonasida zamonaviy oltin tozalash texnologiyasi joriy etilgan bo'lib, u bir qancha nou-xauni o'z ichiga oladi. Bu esa juda yaxshi tovar ko'rinishiga ega bo'lgan yuqori probali oltin olish imkoniyatini beradi.

Mamlakat mustaqilligining dastlabki yillarida infratuzilmasi yuqori darajada rivojlangan Samarqand va Toshkent viloyatlarida oltin rudali konlar aniqlandi va razvedka qilindi. Dunyoning eng yirik oltin rudali provinziyasi bo'lgan Qizilqumdani Muruntov bilan bir qatorda Ajibugut, Bulutkon, Balpantov, Aritontov, Turbay va boshqa yangi konlar aniqlandi va o'rganildi.

Xozirgi O'zbekistonning oltin zaxiralari dunyoning eng mashxur va ishonchli banklarida saqlanmoqda. Ular orasida nemis «Doyche bank»i va SHveyuariyaning «YUBS» banki bor. Respublika xukumati katta daromad olish uchun bu oltinni ma'lum vaqtga valyutaga aylantirmoqda. Oltin zaxiralarini garovga olib, O'zbekistonga strategik iqtisodiy loyixalarni amalga oshirish uchun kreditlar ajratilmoqda.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, oltin qazib chiqarish bo'yicha juda katta ishlar amalga oshirildi. Natijada O'zbekiston oltin qazib chiqarish bo'yicha dunyoda ettinchi o'ringa, MDX da esa ikkinchi (Rossiyadan keyin) o'ringa chiqib oldi. Axoli jon boshiga oltin ishlab chiqarish xajmi bo'yicha O'zbekiston MDXda birinchi va dunyoda beshinchi o'rinda turadi.

Mustaqillik yillarida oltin qazib olish va uni iste'mol qilish bo'yicha erishilgan darajani quyidani jadvalda ko'rish mumkin.

Respublika kumush konlariga xam ega. Bular Navoiy viloyatidani Visokovolnoe, O'qjetpes, Kosmonachi va Namangan viloyatidani Oqtepa konlaridir. Katta miqdordani tasdiqlangan zaxiralar oltin va mis-porfir konlarida mavjud. Oqtepa koni kumush qazib chiqarish bo'yicha eng istiqbolli va chet ellik investorlar uchun jozibali kondir.

O'zbekistonda qimmatbaxo metallar ishlab chiqarish bilan bir qatorda uran xam qazib olinadi. Uni olish uchun mineral xomashyo bazasi mavjud. Uran eng samarali va ekologiya nuqtai nazaridan optimal xisoblangan usul - er ostida ishqorlar yuvish usuli bilan olinadi.

Mis, qo'rg'oshin-rux sanoati asosan Oxongaron-Olmaliq kon sanoati rayonida Qo'rg'oshinkon-Oltintopgan polimetall konlari, Qalmoqqir mis konlari negizida shakllana boshlagan. Ushbu sanoat tarmog'ining etakchi korxonasi tugal metallurgiya uikliga ega bo'lgan Olmaliq kon metallurgiya kombinati xisoblanadi. Kombinatning mis majmuasi Qalmoqqir mis koni, ruda boyitish fabrikasi, metallurgiya zavodidan, qo'rg'oshin - rux majmuasi Qo'rg'oshinkon, Oltintopgan, CHalaga va boshqa konlar, ruda boyitish fabrikasi, metallurgiya zavodlarini o'z ichiga oladi. Ular asosan tozalangan misni eksport qilmoqda. Xar yili bir necha o'n ming tonna mis ishlab chiqarayotgan O'zbekiston mis zaxiralari bo'yicha 10-o'rinda turadi. Ruda konidani rangli metallar qatlamlari asosan Toshkent viloyatining Olmaliq rudali maydonida joylashgan. Bu erdani uchta konda bir necha mis zaxiralari bor deb taxmin qilinmoqda. Bundan tashqari, Dalnee koni razvedka qilingan. Zaxiralarning kattaligi, qazib chiqarish tannarxi, rudadani misning tarkibi jixatidan MDX mamlakatlarida xali unga teng keladigan kon yo'q.

Vol`fram, molibden, litiy sanoatining yirik korxonasi O`zbekiston qattiq qotishmalar va o`ta chidamli CHirchiq metallar kombinati xisoblanadi. Kombinat ingichka vol`fram (Samarqand) va Quytosh vol`fram, molibden (Jizzax) konlari rudalari xamda mis rudalaridan ajratib olinadigan molibden negizida ishlaydi. Kombinatda birinchi molibden quyilmasi 1956 yili olingan. 1957 yildan esa qattiq qotishmalar ishlab chiqarish boshlangan. Kombinat maxsulotlari (100 turdan ortiq) elektrotexnika, po`lat eritish, kon burg`ilash soxalarida keng qo`llaniladi.

Respublikada yana bir qator nodir va sochma metallar – reniy, selen, tellur, skandiylar ishlab chiqariladi. O`zbekistonda rangli metallarning ikkilamchi quyilmalarini olish yo`lga qo`yilgan. Alyuminiy parchalarini qaytadan eritib, yiliga bir necha o`n ming tonna ikkilamchi alyuminiy xalq xo`jaligiga etkazib berilmoqda.

Kimyo sanoati. Ushbu sanoatning shakllanishi 1932 yilda SHo`rsuv oltingugurt koni (Farg`ona) ishga tushirilishi bilan boshlangan. Bu korxona sobiq Ittifoqda ishlab chiqariladigan oltingugurtning 57 foizini bergan. Kimyo sanoatining eng yirik korxonalariga CHirchiq elektr kimyo kombinati, Navoiy kimyo birlashmasi va Qo`qon superfosfat zavodi kiradi.

Kimyo sanoatining asosiy tarmoqlaridan biri – bu mineral o`g`itlar ishlab chiqarish soxasidir. Unda qishloq xo`jaligi uchun zarur bo`lgan ammafos, ammiak selitrasi, ammoniy sulfat, superfosfat, karbonit, suyultirilgan ammiak, azotli va fosforli o`g`itlar ishlab chiqariladi. CHirchiq kimyo kombinati, Farg`ona azotli o`g`itlar, Navoiy kimyo birlashmasida asosiy turdani azotli o`g`itlar, Qo`qon superfosfat zavodi, Samarqand kimyo zavodi, Olmaliq «Ammafos» birlashmasida ammofos, oddiy va ammoniylashgan superfosfat, qumoq ammoniy kabi fosforli o`g`itlar ishlab chiqariladi.

O`zbekiston kimyo sanoati korxonalari bir yilda 717 ming tonna azotli, 117 ming tonna fosforli o`g`itlar ishlab chiqarish imkoniyatiga ega. 2000 yilda O`zbekistonda 834 ming tonna mineral o`g`itlar, 300 ming tonna oltingugurt, 823,3 ming tonna sul`fat kislotasi, 986 ming tonna suyultirilgan ammiak ishlab chiqarildi.

Kimyo sanoatida mineral o`g`itlar ishlab chiqarish xajmi respublika qishloq xo`jalik extiyojlarini to`la ta`minlaydi, ularning bir qismi chetga chiqariladi. O`zbekiston qishloq xo`jaligida kaliy o`g`itlarga bo`lgan yillik extiyoj asoslangan me`yorlar bo`yicha (100% oziq modda xisobida) 800 ming tonnadan iborat. Qashqadaryo viloyatidani kaliy tuzlari konlarini o`rganish va uning negizida kaliy o`g`itlar ishlab chiqaradigan Tubagaton kaliy zavodi qurilishi rejalashtirilgan.

Sul`fat kislotasi kimyo sanoati tarmoqlari uchun muxim xomashyodir. Respublikamizda sulfat kislotasi ishlab chiqaradigan yirik quvvatlar Olmaliq «Ammofos» birlashmasi, Samarqand kimyo zavodi, Navoiy kon-metallurgiya kombinati, Muborak gazni qayta ishlash majmuasida barpo etilgan.

Soda sanoatining Markaziy Osiyo mamlakatlarida yagona bo`lgan korxonasi - Qo`ng`irot soda zavodi qurilishi 1995 yildan boshlandi (yillik loyixa quvvati 210 ming tonna soda).

O`simliklarni ximoya qilishning kimyoviy vositalari (defoliant, desikat, gerbiu`iy, insektiuid, fungiuidlar) «Farg`onaazot» birlashmasida (1965 yildan; magniy xlorot defolianti), Navoiy kimyo zavodida (1960 yildan; gerbiu`itlar, insektiuidlar) ishlab chiqariladi. Bu korxonalarning yillik quvvati magniy xlorit defolianti bo`yicha 60 ming tonna, gerbiu`it va insektiuitlar bo`yicha 5 ming tonnadan ortiq.

Respublika qishloq xo`jaligida o`simliklarni kasallik va zararkunandalardan kimyoviy ximoya qilishda qo`llaniladigan oltingugurt kukuni SHo`rsuv kon-kimyo korxonasida xamda Muborak gaz majmuasida ishlab chiqariladi. Maxalliy resurslardan oltingugurt ishlab chiqarishni yiliga 50 ming tonnaga etkazish rejalashtirilgan.

Kimyoviy tolalar va iplar xilma-xil xalq iste`moli tovarlari ishlab chiqarishda keng qo`llaniladi. «Elektrokimyosanoat» ishlab chiqarish birlashmasida kaprolaktam (yillik quvvati 80 ming tonna), Farg`ona kimyoviy tolalar zavodida au`itat iplar, «Navoiyazot» birlashmasida nitron akril tolalari (yiliga 40 ming tonnadan ko`proq), «Farg`onaazot» birlashmasida uellyulaza au`etati (yillik quvvati 42 ming tonna) ishlab chiqariladi. Farg`ona furan birikmalari zavodida

qellyuloza mustaqilligini ta'minlash bo'yicha paxta lintidan yiliga 30 ming tonna qellyuloza ishlab chiqarishga ixtisoslashgan quvvatlar barpo etilmoqda.

Respublika kimyo sanoatida ishlab chiqarilgan 32,6 ming tonna kimyoviy tola va iplarning 27,4 ming tonnasini nitron tola va iplari, 5,2 ming tonnasini aqet at iplari tashkil etadi. Kaprolaktamning yuz foizi (yiliga 65-70 ming tonna), aqet at va nitron tolalarining deyarli $\frac{2}{3}$ qismi respublikadan tashqari, ga jo'natiladi. Farg'ona kimyoviy tolalar zavodida 23 ming tonna kaprolaktamni qayta ishlab 20 ming tonna kapron va iplar tayorlashga imkon beradigan quvvatlar qurilmoqda.

Kimyo sanoatida gidroliz korxonalari urushdan keyingi yillardan qurila boshladi. Farg'ona furan birikmalari, YAngiyo'l biokimyo, Andijon gidroliz zavodlarida asosiy xomashyo – chigit shulxasi, sholi qobig'idan texnik etil spirti, furfurool, ozuqa achitqilari (xamirturishlar), furil spirti, ksilit, laprol, katalizatorlar va boshqa maxsulot ishlab chiqarilgan. 90-yillar boshida ushbu zavodlarda g'alladan oziq-ovqat (etil) spirti ishlab chiqarish o'zlashtirildi: Andijon biokimyo zavodida yillik quvvati 915 ming dal, Qo'qon ishlab chiqarish birlashmasida 1800 ming dal etil spirti ishlab chiqaradigan yangi quvvatlar ishga tushirildi. Natijada oziq-ovqat, tibbiyot, atir-upa va boshqa sanoat tarmoqlarini respublikamizning o'zida ishlab chiqarilgan spirt bilan ta'minlash imkoniyati yaratildi. Bu korxonalarda yiliga 4 ming tonnaga yaqin karbon kislotalari xam ishlab chiqariladi. Andijon biokimyo zavodida quruq xlorella biomassasini tayyorlash yo'lga qo'yilgan.

Rezina maxsulotlari Angren «O'zbekrezinatexnika» birlashmasi va Toshkent rezinatexnika maxsulotlari zavodida ishlab chiqariladi. Ilgari asosan maxsus rezina mollari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan «O'zbekrezinatexnika» birlashmasi 1987 yildan boshlab xalq iste'mol mollari ishlab chiqarishga o'tdi. 1992 yildan birlashmada engil avtomobil shinalari tayyorlash o'zlashtirildi. 1996 yildan yiliga engil avtomobillar uchun 1,5 mln. dona, yuk avtomobillari uchun 200 ming dona shina ishlab chiqaradigan quvvatlar ishga tushirildi. Bundan tashqari, «O'zbekrezinatexnika» birlashmasi va kimyo sanoatining boshqa korxonalarida (Samarqand kimyo) kalishlar ishlab chiqarish 10 mln. juftga etdi. SHuningdek, bu tarmoq korxonalari respublika avtomobil sanoati uchun rezina-texnika maxsulotlari ishlab chiqaradi.

Respublika plastmassa va propilen maxsulotlarini qayta ishlovchi (Oxangaron «Santexlit», Jizzax plastmassa quvurlari zavodi), turli markadani lak – bo'yoq maxsulotlari (Toshkent «Rangli lak» firmasi-lak bo'yoq zavodi), mebel sanoati uchun sintetik smolalar (Farg'ona furan birikmalari zavodi), ro'zg'or kimyosi maxsulotlari («O'zro'zg'orkimyo» birlashmasi, Olmaliq ro'zg'or kimyosi zavodi, Namangan kimyo zavodi), Toshkent yog'-moy kombinati tarkibida sintetik yuvish vositalari ishlab chiqaradigan yirik korxonalar ishlab turibdi.

Yiliga 125 ming tonna polietilen plyonkasi va boshqa maxsulotlar ishlab chiqaradigan SHo'rtan gaz-kimyo majmuasi qurilmoqda.

Atir-upa maxsulotlari «Lola» firmasi (Toshkent), dori-darmonlar «O'z kimyofarm» birlashmasi (Toshkent kimyo-farmaceutika zavodi)da «O'z farmsanoat» davlat akuiyadorlik konqerni korxonalarida ishlab chiqariladi.

Tarmoqdani bir necha korxonalarda g'o'zapoyadan mebel va qurilishi sanoatida keng qo'llaniladigan yog'och tolali taxtalar (orgalet) ishlab chiqarish o'zlashtirildi.

Istiqbolda kimyo sanoatini rivojlantirish fosforit, qellyuloza, kaustik va kaluiy sodasi, kaliy o'g'itlar, o'simliklarni kimyoviy ximoya vositalari, toluol, polimerlar kabi eng muxim xomashyo turlari bo'yicha respublikamizning mustaqillikka erishish, maxalliy xomashyodan maxsulotlar ishlab chiqarish texnologiyasini yaratish, chet mamlakatlardan olinayotgan kimyo maxsulotlarining ko'p qismini, ya'ni asosiy turlarini respublikada ishlab chiqarishni tashkil etish, ishlab chiqarish chiqindilarini qayta ishlash, ishlab chiqarishni avtomatlashtirish, xorijiy texnologiyalardan foydalanish, ekologik muammolarni xal etish, kimyo sanoatining eksport imkoniyatlarini kengaytirish yo'nalishlarida ish olib borilmoqda. Kimyo sanoati korxonalarida Xitoy, AQSH, Yaponiya, Germaniya, Italiya korxonalari bilan o'zaro fan-texnika, savdo-sotiq soxalarida xamkorlik yo'lga qo'yilgan, xorijiy sheriklar ishtirokida qo'shma korxonalar tashkil

etilmoqda. Kimyo sanoati korxonalarini davlat tasarrufidan chiqarish va ularni asosan xissadorlik jamiyatiga aylantirish ishlari amalga oshirilmoqda.

Respublika mustaqillikka erishgunga qadar kimyo sanoati korxonalari xam bevosita sobiq Ittifoq Kimyo sanoati vazirligi tomonidan boshqarilgan. O'zbekistondani kimyo korxonalari negizida 1991 yilda davlat koni tashkil etildi. 1994 yildan koni «O'zbekkimyosanoat» uyushmasiga aylantirildi.

Navoiy shaxridani «Navoiyazot» ishlab chiqarish birlashmasi malakatimiz kimyo sanoatidani yirik korxonalardan biri xisoblanadi. Bugungi kunda jamoada 260 xil maxsulot ishlab chiqarilmoqda. 2000 yilda korxona 6300 tonna nitron tolasi, 470 tonna metanol, 1000 tonna uksus kislotasi va 900 ming tonna ammiak silitrasi ishlab chiqargan. Korxona maxsulotlari 20 dan ortiq mamlakatlarga, jumladan, Vengriya, Pokiston, Iroq, Turkiya, Xindiston, Afg'oniston, Rossiya, Belorus, Qozog'iston, Qirg'iziston va Turkmanistonga jo'natiladi.

«Navoiyelektrkimyo» zavodi xissadorlik jamiyati mamlakatimizdani eng yirik korxonalardan biri xisoblanadi. Bu korxona o'simliklarni ximoya qilishning kimyoviy vositalarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Unda «Trilan», «Fozalon», «Kotoran» qatoriga «Go'zal», «Uipermatin», «Ustine», «Bug'dordir», «Neoron», «Danibol», «Sumpals» singari chet el preparatlaridan qolishmaydigan o'ndan ortiq maxsulotlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan.

Mashinasozlik sanoati - xalq xo'jaligi uchun mashina va mexanizmlar, jixozlar, agregat va apparatlar, asbob uskunalar, madaniy-maishiy mollar, shuningdek, mudofaa axamiyatiga ega bo'lgan maxsulotlar ishlab chiqaruvchi og'ir sanoat tarmoqlari majmui. Mashinasozlik sanoati butun xalq xo'jaligini texnika bilan ta'minlashda moddiy asos xisoblanadi. Fan-texnika taraqqiyoti, xalqning moddiy-madaniy farovonligi va mamlakat quvvati mashinasozlik sanoati taraqqiyotiga bog'liq. Uning axamiyati, eng avvalo, xozirgi fan-texnika yutuqlarini ishlab chiqarishga va insonlar xayotining barcha soxalariga joriy etish asosida qo'l mexnatini mashina mexnatiga aylantirish, mashinani mashina bilan yaratish, tejamkorlikni ta'minlash, engillashtirish va mexnatning mazmuni va xarektirini o'zgartirishdan iborat. Mashinasozlik sanoati maxsulot sifatini yaxshilash, ishlab chiqarishning samaradorligini yuqori darajaga ko'tarishga imkoniyat yaratadi. Mashinasozlik sanoatining asosiy vazifasi milliy iqtisodning barcha soxalarini yuqori unum bilan ishlaydigan mexnat qurollari ya'ni mexnat vositalari bilan ta'minlashdan iborat. Ular turli tarmoqlar va korxonalarda tayyorlanadi. Xozirgi kunda mashinasozlik sanoatining 15 tarmog'i mavjud bo'lib, ular tasarrufida 100 dan ortiq yirik korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda.

Mustaqillik yillarida mashinasozlik sanoati korxonalari tomonidan ishlab chiqarilayotgan maxsulotlarning turlari keskin o'zgardi. Uni quyidani jadvalda keltirilgan raqamlardan ko'rish mumkin (9 - jadval).

Mashinasozlik sanoati tarkibida metall ishlash soxasi xam mavjud bo'lib, bu soxa o'z navbatida, metall buyumlar tayyorlash, metall kostrukuiyalar xamda mashina va asbob-uskunalar remonti tarmoqlaridan iborat. Bunday faoliyat bilan 2,5 mingdan ortiq korxonalar shug'ullanadi.

O'zbekiston mashinasozligiga avtomobilsozlik, samolyotsozlik, traktorsozlik va qishloq xo'jalik mashinasozligi, elektro-texnikasozlik va motorsozlik, asbobsozlik va kabelsozlik kabi yirik tarmoqlar kiradi. 2010 yilda sanoat ishlab chiqarish tarkibida yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan tayyor maxsulotning ulushi 50 foizdan ziyodni tashkil etdi.

Mamlakatimiz sanoat korxonalari tomonidan o'tgan yili 160 dan ortiq turdagi yangi tovar va maxsulotlar, jumladan, mutlaqo yangi texnologik platforma negizida "Spark" engil avtomobilini ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

SHu bilan birga, katta xajmda yuk tashiydigan "MAN" avtomobillarini, energiya tejaydigan lampalar, "ELI" rusumidagi jaxonga mashxur xolodilniklarni yig'ish, kaliy o'g'itlari va boshqa muxim maxsulotlarni ishlab chiqarish boshlab yuborildi.

Maxalliyashtirish dasturi doirasida 2010 yilda 1 ming 76 ta loyixa amalga oshirildi. Maxalliyashtirilgan maxsulotlar ishlab chiqarish xajmi 1,4 barobar oshdi, import o'rnini bosish bo'yicha yakuniy samaradorlik 3 milliard 400 million dollarni tashkil qildi va bu 2009 yilga nisbatan 1,2 barobar ko'p demakdir.

Korxonalar o'rtasida kooperatsiya aloqalari mustaxkamlanmoqda, bu jarayonga kichik korxonalar va xususiy biznes sub'ektlari tobora keng jalb qilinmoqda.

2010 yilda o'tkazilgan Xalqaro sanoat yarmarkasi va Kooperasiya birjada dunyoning 51 mamlakatidan 700 dan ortiq xorijiy firma va kompaniya vakillari qatnashdi, 500 dan ortiq yangi turdagi maxsulot namoyish etildi, qiymati 2 trillion 600 milliard so'mlik shartnomalar imzolandi.

Bu raqam oldingi yarmarkadagi ko'rsatkichga nisbatan 1,4 marta ko'pdir. Yarmarkada umumiy qiymati 2 milliard 700 million dollarlik eksport bitimlari tuzildi va bu 2009 yil darajasidan 1,2 barobar ortiqdir.

O'tgan yili mamlakatimiz moliya-bank tizimi likvidligini yanada mustaxkamlash, uning barqarorligini kuchaytirish bo'yicha katta ishlar amalga oshirildi.

2010 yilda tijorat banklarining jami kapitali 36 foizga ortdi va banklarimiz erishgan 23 foiz miqdoridagi kapitalning yetarlilik darajasi dunyoda qabul qilingan xalqaro standartlardan 3 barobardan ko'pdir. Faqat o'tgan yilning o'zida depozitlar xajmi 1,5 barobardan ziyod oshdi.

Bugungi kunda mamlakatimizning 15 ta tijorat banki "Fitch Reytings", "Mudis" va "Standart end Purs" kabi etakchi xalqaro reyting agentliklarining "barqaror" degan reyting darajasiga egadir.

Banklarning kredit va investitsiya faoliyatida xam ijobiy o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. 2010 yilda iqtisodiyotning real sektoriga yo'naltirilgan kreditlarning umumiy xajmi 35 foizga ko'paydi. SHunisi e'tiborga loyiqki, 2010 yilning oxiridagi xolat bo'yicha ichki manbalar xisobidan berilgan kreditlarning tijorat banklari umumiy kredit portfelidagi yalpi ulushi 85,1 foizni tashkil etdi.

Mashinasozlik ishlab chiqaradigan maxsulotlar xajmi, asosiy ishlab chiqarish fondlarining qiymati va xodimlarini soni jixatidan O'zbekiston sanoat tarmoqlari orasida yuqori o'rinlarda turadi. Bu xolatni 10-jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rish mumkin.

Avtomobil sanoati – mashinasozlikning muxim tarmoqlaridan biri bo'lib, uning korxonalarida avtomobillar, tirkama (priuep) va yarim tirkama yuk tashish moslamalari, avtomobillarga extiyot qismlar, agregatlar va boshqa extiyot qismlar ishlab chiqariladi. SHuningdek, mototiklar, motorollerlar, mopedlar, velosiped ishlab chiqarish korxonalari xam avtomobil sanoati tarkibiga kiradi.

Qishloq xo'jaligi mashinasozligi. 1931 yil «Toshqishloqmash» zavodining birinchi navbati ishga tushirildi. Zavod paxtachilik uchun xilma-xil texnika ishlab chiqara boshladi. Xozirgi paytda bu tarmoq korxonalari qishloq xo'jaligi uchun mashinalar sistemasiga tegishli barcha mashina- mexanizmlarni etarli darajada ishlab chiqarmoqda.

Paxta tozalash sanoati mashinasozligi «O'zbekpaxtamash» birlashmasida jamlangan. Uning tarkibida Toshkent mashinasozlik zavodi (bosh korxona), Andijon «Tojmetall» zavodi va Kattaqo'rg'on «Paxtamash», CHustdani «Olmospaxtamash» zavodlari, Toshkent davlat maxsus paxta tozalash uskunolari konstruktorlik byurolari bor. Bu soxaning asosiy maxsulotlari – paxta tayyorlash punktlari, paxta tozalash zavodlari uchun texnologik qurilmalar, arrali va jo'vali (valikli) paxta tolasi ajratish (jun) mashinalari, linterlar, tola tozalagichlar, chigit saralash va tozalash mashinalari, transportyorlar, g'aram buzgichlar, paxta uzatkichlar, tunnel ochish mashinalari, paxta g'aramlarini shamollatish va chang tutish mashinalari, shuningdek, kanopni qayta ishlash mashina va qurilmalari – jami 50 xil dan ortiq maxsulot turlarini o'z ichiga oladi.

Qurilish materiallari sanoati. Respublika qurilish materiallari ishlab chiqaradigan ko'p tarmoqli sanoatga ega. Ilement, asbest-lement, devorbop materiallar, yumshoq yopqich va

gidroizolyatsiya materiallari, tabiiy toshlardan qoplama material (plita)lar, noruda qurilish materiallari, qurilish keramikasi, issiqlik izolyatsiyasi materiallari, oxak, gips, bog'lovchi materiallar va ulardan buyumlar, sanitariya-gigiena jixozlari, polimer xomashyodan qurilish materiallari va buyumlar, temir –beton konstruktiviyalari va boshqa ishlab chiqarish tarmoqlari mavjud. O'zbekistonda tabiiy xomashyodan qurilish materiallari sifatida foydalanish tarixi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Ayniqsa binolar qurilishida xom g'isht, guvala, yog'och sinch, oddiy tuproq(loy)dan, tiklanadigan paxsa asrlar davomida asosiy qurilish material bo'lib kelgan. Xumdonlarda pishirilgan g'isht, sopol, chinni koshin, ganch, yo'nilgan granit, marmar toshlar saroy, madrasa, masjid, rabotlar qurilishida keng qo'llanilgan.

Xozirgi davrda ushbu tarmoq korxonalarida 100 dan ortiq nomdani asosiy maxsulot turlari tayyorlanadi. Jumladan, 2000 yilda 3,3 mln. tonna cement, 235 mln. shartli taxta asbest-cement shiferlari, 1,7 mln. m² deraza oynalari, 1,2 mln. m² lenolium ishlab chiqarildi.

Engil sanoat. Xozirgi davrda O'zbekiston engil sanoati ko'p tarmoqli industrial kompleks bo'lib, uning tarkibida paxta tozalash zavodlaridan tashqari, to'qimachilik, trikotaj, shoyi to'qish, tikuvchilik, ko'npoyabzal, gilamchilik, chinni-fayans buyumlari va attorlik mollari ishlab chiqarish soxalarida 142 ta yirik va o'rta korxonalar bor. Respublika sanoat maxsulotlari umumiy xajmida engil sanoat xissasi 20,5% ni tashkil etadi. Bu tarmoqda 200 mingdan ortiq xodim ish bilan band. Engil sanoat tarmog'ining eng muxim soxasidan biri bo'lgan paxta sanoati korxonalarida xar yili 1,2 mln. tonnadan ortiq paxta tolasi, 100 ming tonnadan ortiq lint, 22,5 ming tonna chigit, 200 ming tonna urug'lik chigit tayyorlanadi. To'qimachilik sanoatini rivojlantirish maqsadida AQSH, Italiya, Turkiya, Pokiston, Xindiston, Koreya va boshqa mamlakatlar firmalari bilan ip gazlamalar ishlab chiqaradigan yangi qo'shma korxonalar tashkil etilmoqda. Tikuvchilik korxonalarida 36 kompleks mexanizatsiyalashgan liniya va potoklar joriy etilgan. 20-asr boshlarida O'zbekistonda engil sanoat soxasi asosan paxtani qayta ishlash korxonalaridan iborat bo'lib, yalpi sanoat maxsulotining qariyb 4/5 qismi shu soxaga to'g'ri kelgan. 1920 yillardan paxta tozalash zavodlari, pillakashlik, yigiruv-to'quv, tikuvchilik, poyabzal fabrikalari qurila boshladi. 2000 yilda respublika engil sanoati tarmoqlarida 474,4 mln. m² gazlama, shu jumladan, 424,9 mln. m² ip gazlama ishlab chiqarildi.

Oziq-ovqat sanoati. O'zbekiston Respublikasi xalq xo'jaligida oziq-ovqat sanoati eng muxim mavqeni egallaydi. Sanoatning bu tarmog'ida asosan xomashyoni qayta ishlashga asoslangan bo'lib, Respublika umumiy sanoati maxsuloti xajmida oziq-ovqat sanoati 1994 yilda 9,7%, 1995 yilda 9,8% va 1998 yilda 12,3%, 2002 yilga kelib esa bu ko'rsatkich 13,3%ni tashkil etgan. Oziq-ovqat sanoati tarmog'ida go'sht-sut, yog'moy, baliq maxsulotlari, un-yorma, non, makaron, meva-sabzavot konservalari, qandolat, choy qadoqlash, uzum va shampian vinosi, spirt, aroq, tamaki, pivo, chanqoqbosar ichimliklar, sovun va boshqa maxsulotlar ishlab chiqaradigan ko'plab sanoat korxonalari faoliyat ko'rsatmoqda.

Respublika mustaqillikka erishganidan so'ng oziq-ovqat sanoatida chuqur tashkiliy va iqtisodiy o'zgarishlar amalga oshirildi. Ko'pgina korxonalar davlat tasarrufidan chiqarilib ochiq turdani akuiyadorlik jamiyatlariga aylantirildi, ilgari tarmoq korxonalariga raxbarlik qilgan vazirliklar tugatilib, «Oziqovqatsanoat» davlat-akuiyadorlik konuerini, «O'zmevasabzavot-xolding» kompaniyasi, «O'zgo'shtsanoat» davlat-akuiyadorlik uyushmasi, «O'zdonmaxsulot», «O'zbaliq» davlat-akuiyadorlik korporatsiyalari tashkil etildi.

Vazirlik va idoralar bo'yicha 2011 yilda sanoat maxsulotlari ishlab chiqarilishi to'g'risida ma'lumot

	O'sish sur'ati, %	
	Yirik korxonalar	Kichik korxonalarda
O'zbekenergo	103,6	103,6

O`zbekneftegaz	97,9	101,2
O`zkimesanoat	106,6	106,7
O`zavtosanoat	107,5	111,0
O`zmetkombinat	101,7	101,9
AGMK	108,5	108,5
NGMK	96,0	96,0
O`zKTJM	110,6	110,6
O`zeltexsanoat	125,9	126,0
O`zmontajspeustroy	114,3	114,9
O`zstroymaterialy	100,0	104,0
O`zbekiston temir yullari	112,2	112,2
O`zbekiston xavo yullari	100,9	100,9
O`zavtoyul	109,4	115,5
Qishloq va suv xo`jaligi vazirligi	122,7 / 84,5 ^{*)}	133,4 / 113,2 ^{*)}
O`zpaxtasanoat	106,0	106,0
O`zdonmaxsulot	107,4	107,4
O`zagromashservis	118,4	117,5
O`zbekengilsanoat	139,2	150,0
O`zvinprom -xolding	109,3	119,0
YOg`-moy sanoat	110,7	112,2
O`zgushtsutsanoati	68,8	115,5
Fayz	116,3	110,4
O`zfarmsanoat	132,6	156,0

Mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan maxsulotlarni diversifikasiya qilish bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlarga aloxida e'tibor qaratishni istardim.

2011 yilda sanoat ishlab chiqarish tarkibida yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan tayyor maxsulotning ulushi 50 foizdan ziyodni tashkil etdi.

Mamlakatimiz sanoat korxonalari tomonidan o'tgan yili 160 dan ortiq turdagi yangi tovar va maxsulotlar, jumladan, mutlaqo yangi texnologik platforma negizida "Spark" engil avtomobilini ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

SHu bilan birga, katta xajmda yuk tashiydigan "MAN" avtomobillarini, energiya tejaydigan lampalar, "ELJI" rusumidagi jaxonga mashxur xolodilniklarni yig'ish, kaliy o'g'itlari va boshqa muxim maxsulotlarni ishlab chiqarish boshlab yuborildi.

^{*)} Без предприятий энергетики

Maxalliyashtirish dasturi doirasida 2010 yilda 1 ming 76 ta loyixa amalga oshirildi. Maxalliyashtirilgan maxsulotlar ishlab chiqarish xajmi 1,4 barobar oshdi, import o'rnini bosish bo'yicha yakuniy samaradorlik 3 milliard 400 million dollarni tashkil qildi va bu 2009 yilga nisbatan 1,2 barobar ko'p demakdir.

Korxonalar o'rtasida kooperatsiya aloqalari mustaxkamlanmoqda, bu jarayonga kichik korxonalar va xususiy biznes sub'ektlari tobora keng jalb qilinmoqda.

2011 yilda o'tkazilgan Xalqaro sanoat yarmarkasi va Kooperasiya birjada dunyoning 51 mamlakatidan 700 dan ortiq xorijiy firma va kompaniya vakillari qatnashdi, 500 dan ortiq yangi turdagi maxsulot namoyish etildi, qiymati 2 trillion 600 milliard so'mlik shartnomalar imzolandi.

Bu raqam oldingi yarmarkadagi ko'rsatkichga nisbatan 1,4 marta ko'pdir. Yarmarkada umumiy qiymati 2 milliard 700 million dollarlik eksport bitimlari tuzildi va bu 2009 yil darajasidan 1,2 barobar ortiqdir.

Mamlakatimizni iqtisodiy rivojlantirishga qaratilgan uzoq muddatli strategik maqsadni amalga oshirishning mantig'i mustaqilligimizning dastlabki kunlaridan boshlangan va O'zbekistonning jaxon bozoridagi raqobatdoshligini oshirish va mavqeini mustaxkamlashga yo'naltirilgan tarkibiy o'zgarishlar va yuksak texnologiyalarga asoslangan zamonaviy tarmoqlar va ishlab chiqarish soxalarini jadal rivojlantirish siyosatini 2011 yildagi asosiy ustuvor yo'nalish sifatida davom ettirishni taqozo etmoqda.

Bu o'rinda ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish va mamlakatimizdagi xomashyo va resurslarga boy mavjud manbalardan oqilona foydalanish asosida yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan yuksak texnologik maxsulotlarni ishlab chiqarishni ta'minlaydigan istiqbolli iqtisodiyot tarmoqlari xaqida so'z bormoqda.

Ana shu maqsadlarga erishish uchun "2011-2015 yillarda O'zbekiston sanoatini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida"gi dastur tasdiqlandi. Ushbu dastur sanoat soxasida umumiy qiymati qariyb 50 milliard dollarni tashkil etadigan 500 dan ortiq yirik investitsiya loyixasini amalga oshirishni ko'zda tutadi.

YAqin besh yil ichida sanoat maxsulotlarini ishlab chiqarish xajmini kamida 60 foizga oshirish, yalpi ichki maxsulotda uning ulushini 2011 yildagi 24,5 foizdan 2015 yilda 28 foizga ko'paytirishni ta'minlash vazifasi qo'yilmoqda. Bu borada mashinasozlik, avtomobilsozlik, kimyo, oziq-ovqat, farmatsevtika, qurilish materiallari sanoati va boshqa soxalarni jadal rivojlantirish xisobidan ushbu tarmoqlarda ikki barobardan ziyod o'sishga erishiladi.

To'qimachilik sanoatida eksportbop raqobatdosh maxsulotlar tayyorlashga yo'naltirilgan, yakuniy ishlab chiqarish shakliga ega bo'lgan yangi, zamonaviy to'qimachilik komplekslarini rivojlantirish ustuvor axamiyat kasb etishi zarur.

Bu, o'z navbatida, paxta tolasini o'zimizda qayta ishlash xajmini 2 barobardan ko'proq, kalava ishlab chiqarishni 2,6 barobar, tayyor trikotaj va tikuvchilik buyumlarini 3 barobar, to'qimachilik sanoati maxsulotlari eksportini 2 barobar oshirishni ta'minlaydi. Yuksak texnologiyalar soxasidagi loyixalarni amalga oshirishga aloxida e'tibor qaratiladi.

Bu loyixalar sintetik suyuq yoqilg'i ishlab chiqarishni tashkil qilish, polietilen va polipropilen maxsulotlar, suyultirilgan va siqilgan tabiiy gaz ishlab chiqarish bo'yicha yangi, zamonaviy gaz-kimyo komplekslarini barpo etish, energiyani tejaydigan zamonaviy texnologiyalar asosida mineral o'g'itlar xamda yangi turdagi kimyoviy maxsulotlar ishlab chiqarish, eskirgan uskunalarni zamonaviy bug'-gaz qurilmalari bilan almashtirish xisobidan energetika tarmog'ini jadal rivojlantirish kabi soxalarni qamrab oladi.

Vazirlar Maxkamasi mazkur dasturga kiritilgan xar bir loyixa bo'yicha idoralararo ishchi guruxlarini tasdiqlashi lozim. Bu ishchi guruxlar loyixalarning barcha bosqichlarda amalga oshirilishi va foydalanishga topshirilishini tizimli asosda kuzatib va qat'iy nazorat qilib borishi zarur.

Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jixozlash, iqtisodiyotning etakchi tarmoqlarini jadal yangilash biz uchun eng muxim ustuvor vazifa sifatida izchil davom ettiriladi.

Bu xususda gapirganda, 2011 yilda iqtisodiyotga jalb etiladigan barcha investitsiyalarning 36,4 foizdan ortig'ini sanoatni modernizatsiya qilish va texnologik yangilash dasturlarini amalga oshirishga yo'naltirish ko'zda tutilayotgani, zamonaviy asbob-uskunalar xarid qilish xarajatlari umumiy kapital qo'yilmalar hajmining kamida 46 foizini tashkil etayotganini qayd etish darkor.

2011 yilda 35 tadan ortiq yirik ishlab chiqarish korxonasini qurishni yakunlash va foydalanishga topshirish vazifasi qo'yilmoqda. "Jeneral motors" kompaniyasi bilan xamkorlikda yiliga 225 ming dona avtomobil kuchlanish agregatlarini ishlab chiqaradigan korxona, Qo'qon shaxrida "Indorama" kompaniyasi bilan xamkorlikda yakuniy ishlab chiqarish shakliga ega bo'lgan to'qimachilik kompleksi, shuningdek, umumiy quvvati 30 ming tonna kalava ishlab chiqarishdan iborat bo'lgan yana bir qator to'qimachilik komplekslari kabi muxim ob'ektlar shular jumlasidandir.

SHular qatorida Toshkent shaxrida ko'p o'rinli "Mersedes-Bens" yo'lovchi avtobuslarini ishlab chiqarishni o'zlashtirish, Muborak gazni qayta ishlash zavodi va "SHo'rtan neft-gaz" unitar korxonasida 400 ming tonna suyultirilgan gaz va gaz kondensati ishlab chiqaradigan qurilmalarni o'rnatish, Olmaliq va Navoiy kombinatlarining korxona va ishlab chiqarish quvvatlarini texnik qayta jixozlash, Bekobod metallurgiya kombinatini modernizatsiya qilish va boshqa o'ta muxim loyixalarni amalga oshirish ko'zda tutilmoqda.

Joriy yilning oxiriga qadar, idoraviy mansubligidan qat'i nazar, barcha yirik korxona va ishlab chiqarish quvvatlarida jaxon tajribasida sinovdan o'tgan zamonaviy texnologiyalar bilan almashtirilishi lozim bo'lgan uskuna va texnologiyalarning ro'yxatini aniqlash uchun texnik audit o'tkazish zarur. Vazirlar Maxkamasiga ushbu dasturlar bajarilishini nazoratga olish vazifasi topshiriladi. Bunda yangi loyixalarning bosqichma-bosqich amalga oshirilishini nazarda tutish darkor.

Qisqacha xulosalar

1. Sanoat milliy iqtisodiyotining etakchi tarmog'i xisoblanadi va ijtimoiy ishlab chiqarishni rivojlantirishda, axolining turmush-darajasi oshirishda uning axamiyati beqiyosdir.

2. O'zbekiston sanoati juda katta tarixiy yo'lni bosib o'tgan va istiqlol yillarida, XX asrning Oxirgi 12 yilida tubdan o'zgarib, bozor iqtisodiyoti talablariga mos ravishda rivojlana boshladi. 80-yillarning o'rtalaridan boshlangan sanoat inqirozi tugatilib, 1995 yildan boshlab uning o'sishi sur'ati kuchaya boshladi. 2011 yildani o'sish 1991 yilga nisbatan 300 foizni tashkil etadi.

3. Sanoatning eng muxim soxasi og'ir sanoat bo'lib, u boshqa tarmoqlarga nisbatan juda tez o'sadi. Ayniqsa, uning yoqilg'i-energetika, mashinasozlik, metallurgiya va qurilish materiallari tez rivojlandi. CHunki bu soxalar respublikaning boshqa sanoati rivojlangan mamlakatlarga qaramligini yo'qotish va bu borada mamlakat mustaqilligini ta'minlash kerak edi.

4. O'zbekiston sanoati fan-texnika taraqqiyoti, boshqaruvi va tashkil etilishining takomillashuvi va kadrlar saloxiyatining yuqori darajaga ko'tarilishi xamda xorijiy investitsiyalarning ko'plab jalb etilishi tufayli izchil rivojlana boshladi. Mustaqillik yillarida uning tarmoq strukturasi tubdan o'zgardi va natijada yangidan-yangi tarmoqlar yuzaga keldi.

5. Sanoat soxasida ajoyib yutuqlar bilan birga bir qator kamchiliklar va xal etilmagan muammolar mavjud. XXI asrda bu muammolarning echimini topish uchun O'zbekistonda barcha imkoniyatlar, ya'ni juda katta moddiy, mexnat, moliyaviy va intellektual resurslar mavjud. Ana shu resurslardan oqilona foydalanish asosida O'zbekistonning juda qudratli va samamarali sanoatini yanada yuqori darajaga ko'tarish mumkin.

Nazorat va muxokama uchun savollar

1. Sanoat-milliy iqtisodining etakchi tarmog'i.
2. Sanoatning asosiy xususiyatlari va sanoat ishlab chiqarishning xalq xo'jaligining boshqa soxalari bilan o'zaro bog'lanishi.
3. O'zbekiston sanoatining rivojlanish bosqichlari va sanoat tarmoqlarining taraqqiyoti.

4. Sanoat va bozor xo'jaligi xamda uning xorijiy bozorga chiqish imkoniyatlari va yo'llari.
5. Sanoat ishlab chiqarishning xalqaro xamkorlik soxasidani vazifalari.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. 2012 yil vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'tariladigan yil bo'ldi O'zbekiston Respublikasi I.A.Karimovning 2011 yilning asosiy yakunlari va 2012 yilda O'zbekistonning ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Maxkamasining majlisidani ma'ruzasi// Xalq so'zi, 2012 yil 20 yanvar, № 14 (5434) soni, 1-3 betlar.
- 2.I.A.Karimov "Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi". //Xalq so'zi, 2011y 21yanvar, 1-2 betlar.
- 3.Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligi yanada yuksaltirishdir/I.A.Karimov. – Toshkent: «O'zbekiston», 2010. – 34-50 b.
- 4.Karimov I.A. Jaxon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari/-T.: O'zbekiston, 2009.-34-50 b.
5. "Barkamol avlod yili" Davlat dasturi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. 20.01.2010 y. № PQ-1266.
- 6.O'zbekiston Rspublikasi Konstitutiuyasi (Asosiy qonun).-T.:O'zbekiston. 2007 yil.
7. Ortiqov A.. «Sanoat iqtisodiyoti» (darslik). –T.: TGEU, 2004, 7-12 bet.
8. Sergeev I.V. Ekonomika organizauyi (predpriyatiy). Uchebnik. Pod red I.V. Sergeeva. 3 –izd. perer. i dop. –M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt,2006.-560 s.
9. Maxmudov E.X. "Korxona iqtisodiyoti" (maruzalar matni) -T.: TDIU. 2007. 208-bet.
11. Ortiqov A, Karabaeva G. SH. «Sanoat iqtisodiyoti» fani bo'yicha ta'lim texnologiyasi / «Iqtisodiy ta'limda o'qitish texnologiyasi» seriyasidan. -T.: TDIU, 2010 – 2-12 bet.
11. Ortiqov A, Karabaeva G. SH. «Sanoat iqtisodiyoti» fani bo'yicha o'quv-uslubiy majmua – T.: TDIU, 2011 – 4-16 bet.
- 12.www.pravo.uz. Zakonodatel'naya baza Respubliki Uzbekistan.
- 13.www.uzreport.com. Novosti Uzbekistana

3-MAVZU. Sanoat tarmoq tuzilmasi va tarkibiy siljishlar

- 3.1. Struktura siyosati, uning moxiyati va axamiyati**
- 3.2. Ijtimoiy mexnat taqsimoti va sanoat tarmog'ining shakllanishi**
- 3.3. Sanoat tarmoq tuzilmasi va uni belgilovchi omillar**
- 3.4. Tarmoq tuzilmasi o'zgarishining asosiy tendenuiyasi**

Qo'llaniladigan pedogogik texnologiyalar: "Bliu so'rov", "Aqliy xujum", «Bumerang» usullari.

Tayanch so'zlar : **Struktura, tarmoq tuzilmasi, diversifikauiya, modernizauiya.**
Mustaqil ish mavzulari.

- 1.Sanoatning zamonaviy tarmoq tuzilmasi va uni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari.**
- 2.Sanoatda tarkibiy siljishlar va sanoat ishlab chiqarishini diversifikauiyalash.**

3.1. Struktura siyosati, uning moxiyati va axamiyati

Struktura siyosati xaqida muloxaza yuritishdan oldin, strukturaning o'zi nima ekanligini bilib olishimiz zarur.

Struktura lotincha, "structura" so'zidan olingan bo'lib, narsalar tarkibiy qismlarining o'zaro bog'liq ravishda joylashish, tuzilishini bildiradi.

Struktura siyosatining mohiyati soxalarning tuzilmaviy jixatlarini belgilab berish, yo'lga solib turishdan iboratdir.

Mustaqillikning o'tgan 19 yilligida va 2001-2010 yillarga mo'ljallangan iqtisodiy siyosatning yo'nalishi va xususiyatlari doirasida belgilangan milliy iqtisod strukturasida progressiv o'zgarishlarni amalga oshirish, tarmoqlararo va tarmoq ichki proporiyalarini takomillashtirish, fan-texnika taraqqiyotini belgilovchi tarmoqlarni ustuvor rivojlantirishni davom ettirish vazifasi muxim ahamiyatga molikdir.

Davlat strategiyasiga muvofiq ijtimoiy ishlab chiqarish va jumladan, sanoat strukturasini rejali tarzda takomillashtirish ko'z ilg'aydigan istiqbolda:

- xalq xo'jaligi va uning etakchi tarmog'i bo'lgan sanoatni balanslashtirilgan tarzda va izchil rivojlantirish;

- ekonomikani, xususan, sanoatni asosan intensiv rivojlantirish yo'lga o'tkazish, uning samaradorligini oshirish, moddiy mehnat va moliyaviy resurslarni iste'mol qilishni raqionalashtirishni, ularni xar tomonlama tejash;

- iqtisodiyotning, jumladan, sanoatning ijtimoiy yo'nalishini yanada kuchaytirish, milliy iqtisodning axoli faravonligini oshirish bilan bog'liq bo'lgan xilma xil vazifalar tomon yanada chuqurroq burilishini ta'minlash lozim.

Bir butun qismlarning muayyan o'zaro aloqasi, bir biriga nisbatan joylashuvi bo'lgan strukturaning axvolini proporiyalar (mutanosibliklar) juda xam aniq va konkret tarzda ifodalaydi. Iqtisodiy jarayonlarning mohiyatini chuqur bilib olish va ularni rejalar, prognozlar va loyixalarda tatbiq etish, ijtimoiy va shaxsiy iste'molni, fan-texnika taraqqiyotining, milliy iqtisodning tegishli ishlab chiqarishlari va tarmoqlari rivoji istiqbollarini sinchkovlik bilan xisobga olish, rejalarini zarur rezervlar bilan mustaxkamlash – ana shularning xammasi rejalashtirish texnologiyasining eng muxim tarkibiy, tuzilmaviy qismlari bo'lib, ularga qat'iy rioya qilish vazifalarining proporiionalligi, balanslashtirilganligi, realligi, qo'yilgan maqsadlarga erishishdani ishonchililigi, ta'sirchanligining shartidir.

O'zbekiston davlatining iqtisodiy strategiyasida xalq xo'jaligi strukturasini takomillashtirish, uning tarmoqlarini rivojlantirish yuzasidan muxim topshiriqlar xamda bu tarmoqlarning marralari batafsil belgilab berilgan.

Takror ishlab chiqarishning xozirgi sharoitlarida iqtisodiy o'sish iqtisodiyot ko'lamining o'sishi bilangina emas, balki iste'molda xam, ishlab chiqarishda xam strukturaviy siljishlar, ularning tezligi va samaradorligi bilan aniqlanadi.

Strukturani aniqlovchi siyosatni shakllantirish iqtisodiyotdani strukturaviy o'zgarishlarni sifat jaxatdan baxolashni aniqlashning prinuipial xususiyati iqtisodiyotning o'sish sur'ati ko'rsatkichlarining degradatsiya yuz berishi muammosini xal etishi zarurligidir, chunki ayni bir sur'atning o'zi bir necha tarmoqlarning turli o'sish sur'atlarida ifodalanishi mumkin, bu bir xil bo'lmagan iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlariga olib keladi. Bu muammo oqibatda u yoki bu soxaga ustuvorlik (afzallik) berish sistemasini yaratishni taqozo etadi. Masalan, fan-texnika taraqqiyotida to'liq aks etadigan soxalar ajralib turadi: yoqilg'i-energetika, elektronika, mashinasozlik, ximiya. SHuning uchun bu tarmoqlar o'sish sur'atlari bo'yicha sanoat o'sishidan yuqori turishi kerak. Mashinasozlikning tarmoq strukturasida xam jiddiy o'zgarishlar yuz berishi zarur. Ximiyada biotexnologiyani qo'llab, nozik organik sintez maxsulotlarini ishlab chiqarish jadal sur'atlarda rivojlanishi zarur.

Strukturaviy o'zgarishlarning yo'nalishi, ularning jadalligi va ko'lamini aniqlash muxim ish. Ayni vaqtda iqtisodiy darajasi bir xil bo'lgan yoki iqtisodiyotdani struktura yo'nalishlari o'zgarishi o'xshash bo'lgan mamlakatlar guruxi bo'yicha tarmoqlararo komplekslar va ayrim tarmoqlar ishlab chiqarishi va iste'molining rivojlanishidani umumiy qonuniyatlarni aniqlash – bu barcha analitik materiallar istiqbolni rejalashtirishning muxim zamini xisoblanadi.

SHu bilan birga struktura yo`nalishlari o`zaro muvofiqlashtirilishi kerak, chunki rivojlanish strategiyasiga muvofiq tarmoqlararo komplekslar va tarmoqlarni rivojlantirish uyg`unlashtirilishi zarur.

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimovning birinchi chaqiriq O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining XIV sessiyasida qilgan ma`ruzasi va keyingi chiqishlarida mamlakatimizning yangi XXI asr boshlaridani asosiy vazifalar aniq belgilab berilgan. Ularda tabiiyki, yangi asrga qadam qo`ygan mamlakatimizning “iqtisodiyotni islox etish va jamiyatni o`zgartirish borasidani ishlar natijasini xolis baxolash” bilan birgalikda “ustuvor yo`nalishlar va bundan keyingi rivojlanish strategiyasini shakllantirish” masalalariga aloxida e`tibor qaratilgan.

YAngi asrning dastlabki yillaridani **taraqqiyot strategiyasi, jamiyatni yangilash, barcha soxadani isloxotlarni yanada chuqurlashtirish borasidani faoliyat** 6 ta ustuvor yo`nalish vositasidan iborat. Birinchi ustuvor yo`nalish – axolini yanada kuchli ijtimoiy ximoya qilish, ikkinchi ustuvor yo`nalish – mamlakat siyosiy va iqtisodiy xayotini, davlat va jamiyat qurilishini yanada jadallashtirish, uchinchi ustuvor yo`nalish – jamiyat ma`naviyatini yanada yuksaltirish, to`rtinchi ustuvor yo`nalish – kadrlar tayyorlash, **beshtinchi ustuvor yo`nalish – iqtisodiyotda tarkibiy o`zgarishlarni ta`minlash**, oltinchi ustuvor yo`nalish – jamiyatdani barqarorlik, tinchlik, millatlar va fuqarolararo totuvlikni, sarxadlarimiz daxlsizligini, mamlakatimiz xududiy yaxlitligini ta`minlashdan iborat.

Ana shu ustuvor yo`nalishlardan biri iqtisodiyotda, shu jumladan, sanoatda xam tarkibiy o`zgarishlarni amalga oshirish bo`lib, sanoat boshqaruvi tuzilmasini yaxshilashdan tortib korxonalarni yangilash va texnik jixatdan qayta jixozlashga, mamlakatning boy tabiiy va mineral xomashyo saloxiyatidan to`la, samarali foydalanishga, eksportga moslangan va import o`rmini bosuvchi maxsulot ishlab chiqaradigan quvvatlarni barpo etishga qaratilmog`i darkor.

Iqtisodiyotni tarkibiy o`zgartirish jarayonida, ayniqsa, investitiya dasturini amalga oshirish muxim axamiyatga ega. Bu borada mamlakatda mo`jizaviy ishlar qilinmoqda. O`zbekiston mustaqillikka erishganidan buyon mamlakatga kiritilgan sarmoyalarning xajmi 6 mlrd. AQSH dollaridan oshib ketdi. Xorijiy sarmoyalarning aksariyat qismi (95-99%) xalq xo`jaligining real ishlab chiqarish soxalariga, jumladan, 84-87 foizi sanoatga kiritilmoqda. Ana shu investitiyalar asosida yangidan yangi korxonalarning barcha viloyatlarda qurilayotganligi nafaqat xududlarning **sanoat tizimini**, balki ularning qiyofasini xam tubdan o`zgartirib yubormoqda.

Respublika iqtisodiyotida, shu jumladan, sanoatda tarkibiy o`zgarishlarni ta`minlash natijasida davlatning qudratini yanada orttirish, mamlakat mustaqilligini mustaxkamlash, yurtni obod etish va xalqning farovonligini yuqori darajaga ko`tarish mumkin bo`ladi.

3.2. Ijtimoiy mexnat taqsimoti va sanoat tarmog`ining shakllanishi

Ijtimoiy mexnat taqsimoti ma`lum buyum va maxsulotlar ishlab chiqarish xajmining o`sishi va fan-texnika taraqqiyoti natijasidir. Ishlab chiqarish ko`lamining kengayishi esa ixtisoslashgan ishlab chiqarishning konnentraniyalashuvi va kichiklashuvi, yangi sanoat tarmoqlarining tashkil topishi va ilgari bunyod etilganlarni takomillashtirishni taqozo etadi.

Ijtimoiy mexnat taqsimotining moxiyati va axamiyati to`g`risida so`z borganda, shuni aytish kerakki, u tufayli xo`jalik rivojlanishi natijasida sanoatning ayrim va mustaqil tarmoqlari ko`payadi, bu rivojlanish tendeniya xar bir ayrim maxsulotni chiqarishnigina emas, xatto maxsulotning xar bir ayrim qismini ishlab chiqarishni xam va faqat maxsulot ishlab chiqarishnigina emas, xatto maxsulotni iste`mol qilishga tayyorlashdani ayrim ishlarni xam sanoatning aloxida tarmog`iga aylantirishdan iborat.

Ijtimoiy mexnat taqsimoti uch shaklda: umumiy, xususiy va ayrim, birlamchi shaklda ro`y beradi. Xalq xo`jaligining yirik soxalari, ya`ni sanoat, qishloq xo`jaligi, qurilish, transport va aloqaning vujudga kelishi umumiy mexnat taqsimotining maxsulidir. Bu tarmoqlarning xar birida soxalarning mustaqil ravishda ajralib chiqishi xususiy mexnat taqsimoti natijasidir. Birlamchi mexnat taqsimoti esa ishlab chiqarishni korxona ichida – uexlar, uchastkalar va yangi

ish joylarni tashkil etish bilan bog'liqdir. Bunday turkumlarga ajratish va uning maxsulini 2-sxemadan ko'rish mumkin.

Xususiyl va ayrim xollarda birlamchi mexnat taqsimotining ta'siri bilan O'zbekiston sanoatida xam tarmoqlar va ishlab chiqarishlar soni uzluksiz ko'payib bormoqda. 2009 yilning oxiriga kelib respublikada sanoatning 175 ga tarmog'i va ishlab chiqarish soxalari faoliyat ko'rsatmoqda.

U yoki bu ishlab chiqarish faqat ma'lum texnik – iqtisodiy asos (zamin) yaratilgandanina aloxida sanoat tarmog'iga aylanishi mumkin. Buning uchun eng avvalo bir necha turdosh korxonalar bo'lishi lozim.

Ular aniq mustaqil sanoat tarmog'iga birlashtirish imkoniyatini beradigan ma'lum belgiga ega bo'lishi kerak.

Sanoat tarmog'i ishlab chiqarish uyushmalari, kombinatlari va korxona (firma)lari yig'indisidir. Tarmoq xosil etish uchun korxonalar bir necha umumiy xususiyatlarga ega bo'lishlari kerak:

- ishlab chiqariladigan maxsulot iqtisodiy mazmunining bir xilligi;
- ishlatiladigan xomashyo va asosiy materiallarning o'xshashligi;
- ishlab chiqarishning texnik bazasi va texnologik jarayonlarining umumiyliigi;
- ma'lum kasbdani kadrlar tarkibining umumiyliigi;
- ijtimoiy mexnatni tashkil etish darajasi va shakllarining bir biriga o'xshashligi va xakozolar.

2-sxema. Milliy iqtisodiyot, jumladan, sanoatning tarmoqlarga bo'linishi.

Sanoat ishlab chiqarishni ilmiy jixatdan asoslangan ravishda taxlil etish va rejalashtirish, uning samaradorligini aniqlash va boshqarish uchun tarmoqlarni tasniflash, ya'ni ma'lum guruxlarga ajratish lozim.

Sanoat tarmoqlarini guruxlashda asosiy e'tibor tayyorlanadigan maxsulotning iqtisodiy mazmuniga qaratiladi. Maxsulotning iqtisodiy jixatdan bir maqsadga javob berishi belgisiga qarab, sanoat ikki yirik guruxga bo'linadi: Ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaruvchi ("A" gurux), iste'mol buyumlari ishlab chiqaruvchi ("B" gurux) turlarga bo'linadi. Ma'lumki, deyarli barcha sanoat tarmoqlarida xam ishlab chiqarish vositalari, xam iste'mol buyumlari sifatida foydalanish mumkin bo'lgan maxsulotlar tayyorlanadi. SHu sababli rejalashtirish va xisob-kitob yuritishda ba'zi bir sanoat tarmoqlari "A" yoki "B" guruxga kiritilishi mumkin.

Mexnat vositalarning mexnat buyumlariga ta'sir ko'rsatishiga qarab sanoat qazib oluvchi va ishlov beruvchi tarmoqlarga bo'linadi. Sanoatning bunday ikki qismga bo'linishi ishlab chiqarish aloqalarini ko'rsatishga, material va yoqilg'i-energetika resurslarini, ishlab chiqaruvchi va iste'mol qiluvchi tarmoqlar o'rtasidani nisbatlarni asoslab berishga imkon yaratib beradi.

Ishlab chiqariladigan maxsulotning funktsional vazifasiga binoan xam tarmoqlarni guruxlash mumkin. Bunda aloxida guruxlar, bir qator tarmoqlar, masalan, yoqilg'i ishlab chiqaruvchi – yoqilg'i sanoati, oziq-ovqat maxsulotlari tayyorlovchi – oziq-ovqat sanoatiga birlashishi mumkin.

Xozirgi paytda Makroiqtisodiyot va statistika vazirligining Statistika departamenti tasnifsiga ko'ra, barcha sanoat tarmoqlari 18 kompleks tarmoqqa birlashtirilgan (11-jadval).

11-jadval

O'zbekiston sanoatining kompleks tarmoqlari

№	Kompleks tarmoqlari	Kompleks tarmoqqa kiruvchi tarmoqlar soni
1	Elektroenergetika sanoati	3
2	Ko'mir sanoati	2
3	Gaz sanoati	2
4	Neft va neftni qayta ishlash	2
5	Qora metallurgiya	2
6	Rangli metallurgiya	4
7	Mashinasozlik va metallni qayta ishlash	40
8	Kimyo va neft-kimyo sanoati	12
9	O'rmonsozlik, yog'ochni qayta ishlash va qog'oz sanoati	3
10	Qurilish materiallari sanoati	14
11	Oyna va chinni-fayans sanoati	2
12	Mikrobiologiya sanoati	12
13	Meditsina (farmatsevtika) sanoati	3
14	Poligrafiya	1
15	Engil sanoat	18
16	Oziq-ovqat sanoati	22
17	Un, yorma va em sanoati	3
18	Qolgan tarmoqlar	21

3.3. Sanoat tarmoq tuzilmasi va uni belgilovchi omillar

Tarmoq tuzilmasi deyilganda, uning tarkibi, tarmoqlar o'rtasidani nisbatlar va o'zaro bog'liqlik tushuniladi. Tarmoq tuzilmasi sanoat taraqqiyoti darajasini belgilaydi xamda unda yuz bergan va yuz beradigan o'zgarishlarni aks ettiradi.

Tarmoq tuzilmasiga binoan quyidani jixatlarni aniqlash mumkin bo'ladi:

- ijtimoiy mexnat taqsimoti va kooperativning darajasini;
- mamlakatning iqtisodiy jixatdan mustaqil ekanligini;
- sanoat va butun xalq xo'jaligining ilmiy-texnika salohiyatini;
- mamlakat va uning viloyatlari sanoatining rivojlanish darajasini;
- sanoat tarmog'ining "A" guruxi bilan "B" guruxi o'rtasidani ishlab chiqarish aloqadorligini;
- ijtimoiy mexnat unumdorligi yoki ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligining darajasini;
- mexnatkashlarning moddiy faravonligi va madaniy darajasi o'sganligini.

Sanoat tarmoqlari tuzilmasini tavsiflash uchun ayrim tarmoqlar o'rtasidani ma'lum ishlab chiqarish aloqadorligini ifodalovchi miqdoriy nisbatlarni aniqlab olish kerak. Bu muammoni xal etish uchun bir qator ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Ulardan biri tarmoqlar o'rtasidani nisbatlarni ifodalasa, ikkinchisi ma'lum davr ichidani tuzilmaviy o'zgarishlarni, uchinchisi esa ishlab chiqarish aloqalarini ifodalaydi.

Tarmoq tuzilmasini ifodalovchi ko'rsatkichlar jumlasiga quyidanilar kiradi:

- mustaqil sanoat tarmoqlarining soni;
- tarmoqlarning sanoat ishlab chiqarish umumiy xajmidani salmog'i;
- tarmoq rivojining sur'ati;
- tarmoqning ilgarilab ketish koeffitsienti.

Mustaqil sanoat tarmoqlarining soni mamlakat industrial taraqqiyoti, uning iqtisodiy va ilmiy-texnik salohiyati, iqtisodiy jixatdan mustaqilligini ifodalaydi.

Tarmoqning yalpi maxsulot sanoat ishlab chiqarishi umumiy xajmidani ulushi, ishchilar soni va asosiy fondlar qiymatidani salmog'i ko'rsatkichlari bilan o'lchanadi.

Tarmoqning rivojlanish sur'atini quyidanicha ifodalash mumkin:

$$C = \frac{100 * II}{X} ,,$$

bu erda S – tarmoqning rivojlanish sur'ati;

P – tarmoq rivojlanishining rejali darajasi;

X – tarmoq rivojining xisobot davridani darajasi.

Tarmoqning rivojlanish koeffitsienti tarmoqlar tarkibidani miqdor o'zgarishlarni ifodalaydi va ma'lum davrdani sanoat tarmoq tuzilmasidani siljishlarni ko'rsatib beradi. Bu koeffitsient quyidani formula yordamida aniqlanadi:

$$K = \frac{Tp * c}{Cp * c} ,$$

bu erda Tr * s – tarmoqning rivojlanish sur'ati;

Sr * s – sanoatning rivojlanish sur'ati.

Sanoat tarmoqlari orasidani yuzaga kelgan mutanosibliklar va ularning o'zgarishiga ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasi xamda boshqa bir qator omillar ta'sir etadi.

Sanoat ishlab chiqarish tarmoq tuzilmasini belgilovchi asosiy omillarga quyidanilar kiradi:

- fan-texnika taraqqiyoti va uning yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish;
- material va yoqilg'i, energetika resurslarini iqtisodiy tejashni kuchaytirish;
- ijtimoiy mexnat taqsimoti, ixtisoslashtirish va koope-rativlashtirishning darajasi;
- sanoat ishlab chiqarishning o'sish sur'atlari;
- axolining moddiy va madaniy darajasi o'sishi;
- ijtimoiy-tarixiy sharoitlar;
- mamlakatning tabiiy resurslari va ularni o'zlashtirish darajasi;
- mamalakatning xalqaro mexnat taqsimotida tutgan o'rni va uning boshqa mamlakatlar bilan iqtisodiy xamkorligi.

Sanoat tarmoq tuzilmasi o'zgarishiga eng kuchli ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biri ilmiy-texnika taraqqiyotidir. Fan- texnika taraqqiyoti eng avvalo, yangi mexnat vositalari va maxsulotning yangi turlarini yaratish, mavjud asbob-uskunalar va texnologiya jarayonlarini takomillashtirish, yangilarini joriy etish bilan bog'liqdir. Bu esa mavjud sanoat tarmoqlaridan yangidan yangi soxalarning ajralib chiqishiga va shakllanishiga turtki beradi. Natijada progressiv xisoblangan, ya'ni avtomobilsozlik, asbobsozlik, radiotexnika va elektronika, lazer texnologiyasi tez sur'atlar bilan rivojlanadi.

Bundan tashqari, fan-texnika taraqqiyoti tufayli yangi progressiv xomashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya turlaridan foydalanish sanoatda ishlab chiqarish xarakterini o'zgartiradi. Yuqori tejamkorlikka ega bo'lgan xomashyo, material, yarim fabrikatlar va yoqilg'i ishlab chiqaradigan tarmoqlar iste'molchi tarmoqlarga etkazib borishni kengaytirishlari natijasida xalq xo'jaligining boshqa tarmoq maxsulotlariga bo'lgan extiyoji nisbatan kamayadi. Masalan, sun'iy va sintetik tolani ishlab chiqarishning taraqqiy etishi to'qimachilik sanoatida bir so'mlik maxsulot uchun sarflanadigan tabiiy tola sarfini qisqartiradi. Natijada maxsulotning material talabligi kamayadi va sanoat bilan qishloq xo'jaligi, sanoatning qazib oluvchi tarmog'i bilan ishlov beruvchi tarmog'i o'rtasidani nisbat o'zgaradi.

Sanoat tuzilmasining o'zgarishiga ishlab chiqarishni tashkil etishning ijtimoiy shakllari – konuentrauiyalash, ixtisoslashtirish va kombinatlashtirish juda katta ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqarishda kichik korxonalarning ko'payishi tarmoq taraqqiyotini tezlashtirgani xolda uning umumsanoat maxsulotidani miqyosini oshirishga olib keladi. Ixtisoslashtirish ijtimoiy mexnat taqsimoti jarayonini ifodalagani xolda ayrim maxsulotlar yoki maxsulot qismlarini mustaqil ishlab chiqarishga, tayyorlashga, yangi sanoat tarmoqlari tashkil qilinishiga sabab bo'ladi. Masalan, ixtisoslashtirishning taraqqiy etishi natijasida mashinasozlikda komplektlovchi (butlovchi) buyumlar sanoati, asbob-uskuna sanoati, priborsozlik, elektronika va boshqa sanoat soxalari tashkil topadi.

Kooperativlashtirish va kombinatlashtirish tarmoqlar o'rtasidani aloqadorlikni kengaytiradi va tarmoq strukturasi murakkablashtiradi.

Kishilar moddiy va ma'naviy farovonligining o'sishi xam sanoat tarmoqlari tuzilmasining o'zgarishiga muxim ta'sir ko'rsatadi. Bu omil ta'siri ostida engil va oziq-ovqat sanoatlarida chiqariladigan maxsulotlar nomenklaturasi va assortimenti o'zgaradi, shuningdek, madaniy-maishiy buyumlar – televizor, soat, fotoapparat, kir yuvish mashinasi, motoqikl, motoroller va boshqalar ishlab chiqaradigan maxsus tarmoqlar tashkil topadi.

Sanoat tarmoqlari tuzilmasiga ta'sir ko'rsatuvchi eng muxim omillardan yana biri, mamlakatning xalqaro mexnat taqsimotidani o'rni xisoblanadi.

Xozirgi davrda iqtisodiy integruiyaga kiruvchi xar bir mamlakatda ayrim tarmoqlar taraqqiyoti uchun qulay iqtisodiy, ijtimoiy va tabiiy sharoitlar borligi tufayli iqtisodiy integruiya dasturlari tuzilgan. Ulardani sanoat o'z mamlakatining extiyojlarinigina emas, balki boshqa davlatlar extiyojlarini xam xisobga olgan xolda rivojlanmoqda.

Mustaqillik yillarida sanoat tarmoq tuzilmasida g'oyat muxim o'zgarishlar ro'y bermoqda. Buni 12-jadval ma'lumotlaridan xam ko'rish mumkin.

O'zbekiston sanoatining 1900 – 2010 yillardani tarmoq tuzilmasining iqtisodiy taxlili xozirgi sharoitda O'zbekiston sanoat ishlab chiqarishida fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishni ta'minlaydigan tarmoqlar rivojining yuqori sur'atlar va keng ko'lami taqozo qilgan progressiv o'zgarishlar ro'y berayotganidan dalolat beradi.

3.4.Tarmoq tuzilmasi o'zgarishining asosiy tendenuiyasi

O'zbekiston sanoatining xozirgi taraqqiyoti katta dinamiklik bilan ajralib turadi, chunki u mustaqillik yillarida, ayniqsa XX asrning oxiri va XXI asr boshlarida yuqori sur'atlar bilan rivojlana bordi. Ayni vaqtda ishlab chiqarishning yuqori darajada o'sish bilan bir qatorda, uning tuzilmasida xam uzluksiz tarkibiy o'zgarishlar ro'y berdi. Oxirgi 19 yil mobaynida sanoat tuzilmasi ishlab chiqarishni intensivlashtirish va uning samaradorligini oshirish talablari va xalq xo'jaligini balanslashtirish zaruriyatiga mos ravishda o'zgarib bordi. Sanoat ishlab chiqarishining progressivlik, ya'ni taraqqiyparvarlik darajasi anchagina o'sdi. Bunday rivoj fan-texnika taraqqiyotini belgilovchi tarmoqlar – neft va gaz sanoati, mashinasozlik, kimyo sanoatining ustuvor o'sishida namoyon bo'ldi. Buni 10-jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rish mumkin.

YUqorida keltirilgan tarmoq korxonalarida ishlab chiqarilgan maxsulotlar 1991 yilda umum sanoat maxsulotining 32,8 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2000 yilda bu ko'rsatkich 54 foizga etdi.

Iqtisodiyotimizda yuz berayotgan jiddiy tarkibiy va sifat o'zgarishlari

Ma'ruzada keyingi yillarda iqtisodiyotimizda yuz berayotgan jiddiy tarkibiy va sifat o'zgarishlariga aloxida e'tibor qaratildi. Prezidentimiz ushbu jarayonlarni birgina misolda, ya'ni 2000yilda mamlakatimiz yalpi ichki maxsulotini shakllantirishda sanoat ishlab chiqarishining ulushi bor-yo'g'i 14,2 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2011yilda bu ko'rsatkich 24,1 foizga etganida yaqqol ko'rish mumkinligini ta'kidlab o'tdi.

Sanoat maxsuloti umumiy o'sishining qariyb 70 foizini yuqori qo'shilgan qiymatga ega bo'lgan tayyor maxsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilgan soxalar tashkil etdi.

Bugungi kunda iqtisodiyotimizning lokomotiviga aylangan mashinasozlik va avtomobilsozlik (12,2 foiz), kimyo va neft-kimyo sanoati (9,4 foiz), oziq-ovqat sanoati (13,1 foiz), qurilish materiallari sanoati (11,9 foiz), farmauevtika va mebelsozlik (18 foiz) 2011 yilda jadal sur'atlar bilan rivojlandi. Umumiy xolda sanoat tarmoqlari ishlab chiqarish sur'atlarining o'sishini 1990 yil darajasiga taqqoslaydigan bo'lsak, 2011 yilda bu ko'rsatkichlar bir necha marta o'sganini ko'rishimiz mumkin (1.3.1-jadval).

1.3.1-jadval

Sanoat tarmoqlari ishlab chiqarish sur'atlarining o'sishi, foiz (1990=100 foiz)

Ko'rsatkichlar	1990 yil	2000 yil	2011 yil*
Sanoat – jami	100	123,6	3,2 marta
YOqilg'i sanoati	100	127,3	2,2 marta
Qora metallurgiya	100	58,8	1,6 marta
Rangli metallurgiya	100	107,4	116,1
Kimyo va neft-kimyo sanoati	100	97,5	3,1 marta
Mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoati	100	142,2	13 marta
Qurilish materiallari sanoati	100	58,4	1,5 marta
Engil sanoat	100	159,2	4 marta
Oziq-ovqat sanoati	100	150	6,4 marta
Boshqa soxalar	100	162,6	6,2 marta

**Izox: 2011 yilning dastlabki baxolashma'lumotlari.*

Jadvaldan ko'rinadiki, mustaqillik yillarida mamlakatimizdani sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarish sur'atlari 3,2 marta o'sgan. Ushbu o'sishni ta'minlashda, ayniqsa, mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoatining 13 marta, oziq-ovqat sanoatining 6,4 marta, engil sanoatning 4 marta o'sishi sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Qurilish materiallari sanoatining o'sishi dastlabki 10 yil ichida, ya'ni 2000 yilda 58,4 foizni tashkil etgan bo'lsa, keyingi yillarda mazkur soxani rivojlantirishga qaratilgan e'tibor xamda yaratilgan shart-sharoitlar natijasida 2011 yildani o'sish 1,5 martani tashkil etdi.

Iste'mol tovarlari ishlab chiqarish xajmi 2011yilda 11,2 foizga o'sdi, 2000yilga nisbatan esa bu ko'rsatkich 4 barobardan ziyod oshdi.

Mamlakatimizda o'tgan davrlarda sanoatni rivojlantirishning asosiy omillari sifatida quyidaniylarni ko'rsatish mumkin:

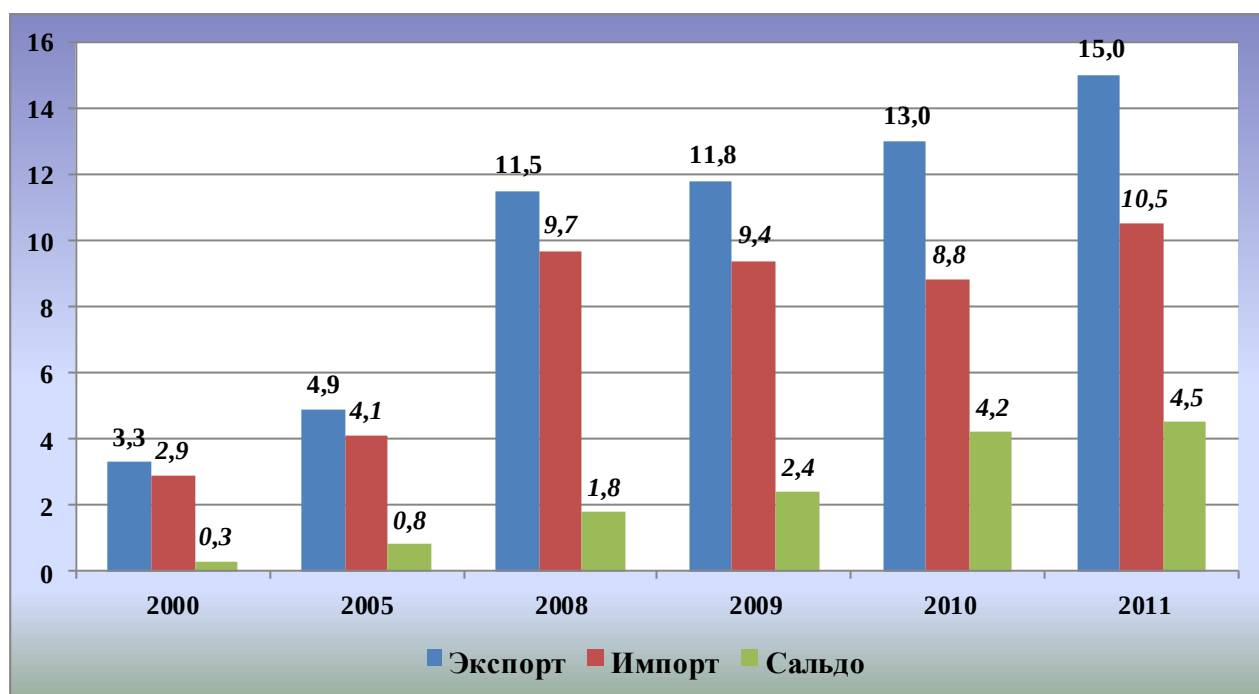
- maqsadli dasturlarni amalga oshirish;
- infratuzilmani shakllantirish (suv, gaz, elektr energiyasi, transport va boshqalar);
- engil sanoat soxasida yangi korxonalar tashkil etish va tayyor maxsulotlar ishlab chiqarishni o'zlashtirish;

- charm xomashyosini qayta ishlash soxasida yangi korxonalar tashkil etish va yangi maxsulotlar ishlab chiqarishni o'zlashtirish;
- qishloq xo'jalik maxsulotlarini qayta ishlash soxasida yangi korxonalar tashkil etish va bozorni maxalliy maxsulotlar bilan ta'minlash;
- xalq iste'moli tovarlarini ishlab chiqarish va ular bilan bozorni to'la ta'minlash;
- qurilish materiallari industriyasini rivojlantirish;
- sanoatni rivojlantirishda bank kreditlari ta'sirchanligini oshirish;
- sanoatni rivojlantirishda qo'shma korxonalarning ulushini oshirish;
- maxalliy xom ashyoni qayta ishlash;
- maxalliy lashtirish dasturi va xalqaro sanoat yarmarkasi va kooperatsiya birjasi doirasida yaratilgan imtiyoz va preferentsiyalardan keng foydalanish;
- ishlab chiqarilgan maxsulotlar eksporti ko'lamini kengaytirish, kichik korxonalar maxsulotlarini eksportga yo'naltirishga ko'maklashish.

Ta'kidlash kerakki, iqtisodiyotning etakchi tarmoqlarida tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va bu soxalarni diversifikasiya qilishga qaratilayotgan ulkan e'tibor eksport xajmi, uning tarkibi va sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

2011yilda eksport maxsulotlari xajmi 2010yilga nisbatan qariyb 15,4 foizga ko'paydi va 15 milliard dollardan ko'proqni tashkil etdi. Bu 2000yilga nisbatan 4,6 barobar ziyoddir. Tashqi savdo aylanmasining ijobiy sal'dosi 4 milliard 500 million dollardan oshdi (3.-rasm).

3-rasm. O'zbekistonda tashqi savdoning dinamikasi,

milliard AQSH doll. xisobida.

Sanoat tuzilmasining ilg'orligi xar kaysi kompleks tarmoq ichidani o'zgarish bilan belgilanadi. Sanoatning u yoki bu tarmog'ining ulushi o'zgarmasligi, xattoki kamayishi xam mumkin, Lekin bu tarmoq ichidani qoloqlikdan darak bermaydi. Buni O'zbekiston mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoati misolida ko'rish mumkin. Masalan, bu tarmoqda 1997 yilda yalpi sanoat maxsulotining 13,2 foizi ishlab chiqarilgan bo'lsa, 2001 yilga kelib bu ko'rsatkich 10,5 foizni tashkil etdi, ya'ni qariyb 3 foizga kamaydi.

Fan-texnika taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lgan tarmoqlarning ustuvor rivojlanish tendentsiyasi 2005-2010 yillarda xam aloxida ko'zga tashlanadi. Bu davr rivojlanish dasturida sanoat ishlab chiqarishining tuzilmasini, ya'ni strukturasini takomillashtirish, undiruvchi va qayta ishlovchi tarmoqlarning rivojida balanslikni ta'minlash milliy iqtisodiyot va fan-texnika

taraqqiyotini belgilaydigan raqobatbardosh maxsulotlar tayyorlashni kuchaytirish ko'zda tutilgan.

Ishlab chiqarish va ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan ob'ektlarning foydalanishga topshirilishi. 2011 yilda moliyalashtirishning turli manbalari xisobidan 14084 ish o'rniga ega bo'lgan jami 1006 ta ishlab chiqarish ob'ekti foydalanishga topshirildi. Bular:

Tarmoqlar va soxalar	Foydalanishga topshirilgan ob'ektlar soni	YAratilgan ishchi o'rini, kishi
YOg'ochni qayta ishlaydigan soxa	41	221
Engil va tekstil sanoati	235	6658
Mashinasozlik sanoati	17	409
Oziq-ovqat sanoati	352	2550
Qurilish mollari ishlab chiqarish soxasi	278	3234
Qishloq va suv xo'jaligi soxasi	2	7
Farmaqevtika sanoati	4	137
Kimyo sanoati	11	139
Boshqa tarmoqlar	66	729

YUrtboshimizning "2010 yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'taradigan yil bo'ladi" mavzusidani ma'ruzasida ta'kidlanganidek, jami investitsiyalarning 73 foizdan ortig'i mamlakatimizning ichki manbalari xisobidan – korxonalar va axoli mablag'lari, investitsiya jarayonlarida tobora faol ishtirok etayotgan tijorat banklari kreditlari, shuningdek, davlat byudjeti va byudjetdan tashqari jamg'armalar mablag'lari xisobidan shakllantirilgan.

Olib borilgan tizimli ishlar va oqilona investitsiya siyosati tufayli o'tgan 2011 yilda o'nlab zamonaviy korxonalar ishga tushurildi. Xususan, "Jeneral Motors Pavertreyn O'zbekiston" qo'shma korxonasida yuqori texnologiyalar asosida avtomobil generatori va kopressorlari ishlab chiqarish bo'yicha quvvatlar barpo etildi, energiyani tejaydigan lampalar ishlab chiqarish bo'yicha uchta loyixa amalga oshirildi.

SHular qatorida "Zenit elektroniks" qo'shma korxonasida "Samsung" kir yuvish mashinalari ishlab chiqarish o'zlashtirildi. Ayni paytda maishiy gaz plitalari, konditsionerlar, elektr pilesoslar va bir qancha boshqa maxsulotlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

"Muborak gazni qayta ishlash zavodi" unitar sho'ba korxonasida suyultirilgan gaz ishlab chiqarish xajmini ko'paytirish maqsadida propan-butan aralashmasi qurilmasining birinchi navbatini, Samarqand viloyatida "MAN" yuk tashish mashinalari ishlab chiqarish bo'yicha yangi majmuaning dilerlik markazini bunyod etish ishlari yakuniga etkazildi.

Navoiy issiqlik elektr stantsiyasida bug'-gaz qurilmasini barpo etish, O'zbekiston – Xitoy gaz quvurining uchinchi yo'nalishi kabi yirik loyixalarni amalga oshirishda qurilish-montaj ishlari qizg'in pallaga kirdi.

Navoiy shaxridani erkin industrial-iqtisodiy zona muvaffaqiyatli faoliyat yurita boshladi, uning xududida yangi tashkil etilgan korxonalarda spidometrilar, avtomobillar uchun o'tgazgichlar, kompressorlar, raqamli televizion tyunerlar, energiyani tejaydigan lampalar, yoritish uskunalar, diodli lampalar, modemlar, polietilen va propilen quvurlar, kosmetika vositalari xamda tibbiyot maxsulotlari ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

O'zbekiston milliy avtomobil magistrallari qurish va rekonstruktsiya qilish bo'yicha loyixalar doirasida 302,5 kilometr uzunlikdani yo'lga zamonaviy qoplama yotqizilib, rekonstruktsiya qilindi. Toshkent va Buxoro shaxarlari aeroportlarining maxalliy yo'nalishlarida xizmat ko'rsatadigan yo'lovchi terminallari foydalanishga topshirildi.

Toshkent – Samarqand yoʻnalishida mazkur ikki shaxar oʻrtasidani 344 kilometr masofani atigi 2 soatda bosib oʻtadigan, yuqori tezlikda xarakat qiladigan “Talgo-250” yoʻlovchi elektr poezdlari qatnovi yoʻlga qoʻyildi.

Yuqori qoʻshimcha qiymatga ega boʻlgan yuksak texnologiyalar asosidani maxsulotlar ishlab chiqarishga qaratilgan investitsiya loyixalarini amalga oshirishda jaxondani eng yirik va mashhur AQSHning “Jeneral Motors”, “Teksako”, Germaniyaning “MAN”, “Daymler Benl”, “Klaas”, Buyuk Britaniyaning “BAT”, Ispaniyaning “Maksam”, Yaponiyaning “Isuzu”, “Itochu”, Malayziyaning “Petronas”, Koreyaning “Korean Eyr”, “CNOC”, “LG”, Xitoyning “CNPC”, Rossiyaning “Lukoil”, “Gazprom” kabi kompaniyalari, Osiyo taraqqiyot banki, Jaxon banki, Islom taraqqiyot banki singari yirik xalqaro moliya tashkilotlari, Janubiy Koreya, Yaponiya, Xitoy va bir qator arab davlatlarining investitsiya banklari mamlakatimizning asosiy xamkorlari boʻlmoqda.

Amalga oshirilgan keng qamrovli ishlar natijasi oʻlaroq, 2011 yilda va undan keyingi yillarda oziq-ovqat sanoatini rivojlantirish va qishloq xoʻjaligi maxsulotlarini saqlash, qayta ishlash, ularning isteʼmolchilarga talofatlarsiz etib borishini taʼminlash borasida xoʻjalik yurituvchi subʼektlarga tashkiliy-xuquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy tadbirlar, turli xildani imtiyoz va preferentsiyalar taqdim etildi. Xususan,

1. Navoiy viloyati «Navoiy» erkin industrial-iqtisodiy zonasida 3 ming tonna sigʻimga ega boʻlgan, zamonaviy usulda gaz muxitini boshqarib boradigan (RGS) sovitish kameralari tashkil etildi va buning uchun loyixa qiymati 8,3 milliard soʻmga teng boʻlgan mablagʻ oʻzlashtirildi. Loyixaga asosan, «Markazsanoateksport» DATSK va «Kefayat General Trading Co. LLC» (BAA) kompaniyasi mablagʻlari sarflandi;

2. Toshkent viloyati Parkent tumanidani «Parkent-Greyp» MCHJ negizida loyixa qiymati 377,5 million soʻm boʻlgan, 500 tonna sigʻimga ega sovitish kamerasi barpo etildi. Ushbu loyixaga «Oʻzinterimpeks» DATSK, «Parkent-Greyp» MCHJ mablagʻlari safarbar etildi. Natijada sovitish kamerasi boshqariluvchi elektron tizimga ulanib, energiya tejovchi zamonaviy uskunar bilan jixozlandi, unda xoʻl meva-savbzavotlarni -5/+5S xaroratda uzoq vaqt (3-4 oy) mobaynida saqlash imkoni yaratildi;

3. Qashqadaryo viloyati Kitob tumanida «Sevaz-Androniks» MCHJ qoshida 1000 tonna sigʻimga ega boʻlgan sovitish kamerasi barpo etildi. *Loyixa qiymati:* 500 million soʻm, *loyixa ishtirokchilari:* «Oʻzmarkazimpeks» DATSK, «Sevaz-Androniks» MCHJ. Sovitish kamerasi xoʻl meva-savbzavot xamda korxonada ishlab chiqarilgan meva sharbatlari va konservalangan sabzavotlarni +4S xaroratda 3-4 oy davomida saqlashga moʻljallangan.

SHuningdek, Toshkent shaxar Sirgʻali tumani «Toshkent» xalqaro logistika markazi (XLM) qoshida 2 ming tonna sigʻimga ega boʻlgan zamonaviy sovitish va muzlatish kameralarini tashkil etish rejalashtirilgan. 2009 yilda boshlab yuborilgan va qiymati 12,8 million dollarga teng boʻlgan mazkur loyixani amalga oshirish davomida «Toshkent» XLM yuklarni qabul qilish, qayta ishlash, saqlash, bojxona xizmatlarini amalga oshirish, joʻnatish va shu bilan birga «eshikdan eshikkacha» printsipli asosida yuqori darajadani logistika xizmatlarini koʻrsatish yoʻlga qoʻyiladi. Loyixaga koʻra, -20/0 S xaroratda saqlashga moʻljallangan 3 ta muzlatish kamerasi, -5/+5 S xaroratda saqlashga moʻljallangan 2 ta sovitish kamerasini qurish belgilangan. Muzlatish kameralarida yogʻ, goʻsht, sut maxsulotlari, meva-sabzavot va turli xildani oziq-ovqat maxsulotlarini saqlash nazarda tutilgan.

Sanoatning uzoq istiqbolga moʻljallangan rivojini aniqlash, turli iqtisodiy mutanosibliklarni belgilash va ularga eʼtibor qilish zarurligini talab qiladi. Bunday mutanosibliklar tarmoq tuzilmasini prognozlashda inobatga olinadi.

Sanoat ishlab chiqarish tuzilmasini rejalashtirish va prognozlash quyidani asosiy masalalarni xal qilishga qaratilishi kerak:

1. Bozor iqtisodiyoti talablari, xalq xoʻjaligi va axolining ayrim maxsulot turlariga boʻlgan talabini qondirishni xisobga olgan xolda umuman sanoat va uning xar qaysi tarmogʻining rivojlanish surʼatini belgilashni;

2. Ilg'or ishlab chiqarish tarmoqlarini aniqlash, ular taraqqiyotini tezlashtirish uchun zarur bo'lgan kapital qo'yilmalari va materiallarni birinchi navbatda ajratishni;

3. Sanoat tuzilmasida ustuvor o'zgarishlarni ko'zda tutish lozimki, xar qaysi bunday o'zgarishlar ijtimoiy ishlab chiqarishning eng yuqori samaradorligini ta'minlasin;

4. Xalq xo'jaligining umumiy mutanosibligi xar qaysi sanoat tarmog'i taraqqiyotining tengligi bilan bog'lashni talab etadi.

Tarmoq tarkibining mamlakat miqyosida qulaylashuvi yuqori sur'atda iqtisodiy rivojlanishni, axolining turmush darajasini oshirishni xamda maxsulot ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishni ta'minlaydi. CHunki bu ishlab chiqarishning darajasi va yakuniy, provard maxsulotning kupayishiga, umuman ijobiy strukturaviy siljimplarga sabab bo'ladi. Demak, tarkibiy o'zgarishning o'zi ishlab chiqarish samaradorligi va mexnat unumdorligi o'sishining qo'shimcha omili sifatida maydonga chiqadi.

Sanoat tarmoqlari tuzilmasini takomillashtirishning asosiy yo'llari quyidanilardir:

- ishlab chiqarish vositalari va iste'mol tovarlari ishlab chiqaradigan tarmoqlar orasida mutanosiblikni o'rnatish;

- ishlab chiqarish tuzilmasining prognoz va tendeniylarini ishlab chiqish;

- tarmoqlarning tashqi iqtisodiy faoliyatini barqororlashtirish;

- ilmiy-texnik taraqqiyotni jadallashtirish, ilg'or texnologiyalarni joriy etish;

- shaxsiy va ijtimoiy iste'molni o'rganish xamda axolini yuqori sifatli sanoat maxsulotlari bilan to'la ta'minlash;

- tarmoqlarda xomashyo va resurslardan oqilona foydalanish samaradorligini oshirib borish.

Iqtisodiy rayonlar sanoatini zaruriy (mexnat, moddiy va moliyaviy) resurslar bilan ta'minlash va ulardan oqilona foydalanishni to'g'ri yo'lga qo'yish.

Ayni vaqtda tarmoqlarning ichki tuzilmasini qayta qurish, maxsulot ishlab chiqarish va axolining turmush darajasini oshirish, chet el korxonalari bilan iqtisodiy xamkorlik qilish, chet el investitsiyalari xamda ilg'or texnologiyalarini sifatli sanoat mollari tayyorlashga yo'naltirish vazifalarini xal etish kerak bo'ladi.

Respublika iqtisodiyotida va uning etakchi tarmog'i bo'lgan sanoat soxasida amalga oshirilayotgan tarkibiy siljishlar yaqin kelajakda quyidanilarni amalga oshirish uchun imkoniyatlar yaratadi:

- mamlakat axolisining oziq-ovqat maxsulotlari, ommabop talabga ega bo'lgan tovarlar va boshqa xayotiy zarur vositalarga bo'lgan extiyojlarini qondirishni ta'minlash;

- fan-texnika taraqqiyoti va sanoatning ilgari lib boradigan rivojini tejaydigan texnologiyalarni, umuman ilg'or tarmoqlarni rivojlantirish;

- respublikaning o'zida ishlab chiqariladigan maxsulotlarni ko'paytirish va shu asosda tovarlar importini qisqartirish;

- agrosanoat majmui samaradorligini oshirish va uni qishloq xo'jaligi xomashyosini yanada chuqurroq qayta ishlashga o'tkazish xamda tayyor maxsulotning sifati va tovar ko'rinishini oshirish;

- kichik biznes korxonalari (firmalar va tadbirkorlik, dexqon, fermer xo'jaliklari, «korxona-maxalla» tipidani ishlab chiqarish tuzilmalari)ni rivojlantirish asosida yangi ishchi o'rinlarini xamda yangi soxalarni yaratish;

- va nixoyat, respublikada u yoki bu maxsulotni ishlab chiqarish uchun tegishli sharoit va mineral-xomashyo resurslari mavjudligini xisobga olgan xolda sanoatning eksport saloxiyatini oshirish va eksport ustunligiga erishish uchun sharoitlar yaratadi.

Qisqacha xulosalar

1. Sanoat juda ko'p tarmoqlardan iborat bo'lib, ularning xar biri korxonalar yig'indisidan tashkil topadi. Tarmoq xosil bo'lishi uchun korxonalar bir necha umumiy xususiyatlarga ega bo'ladilar.

2. Sanoat tarmoqlari o`rtasidani ishlab chiqarishning o`zaro aloqadorligi va ularning takror ishlab chiqarish jarayonida yuzaga keladigan miqdoriy nisbatlari tarmoq strukturasi tashkil etadi. U sanoat taraqqiyotida ruy beradigan texnika va texnologiya rivojining darajasi, ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitlar bilan bog`liq ravishda o`zgaradi.

3. Turli sanoat tarmoqlari o`rtasidani ishlab chiqarish aloqalari o`zaro maxsulot almashish, tajribalarni o`rganish bilan tavsiflanadi.

4. Ishlab chiqarish taraqqiyotining istiqbolini aniqlash, xisob-qitob ishlarini amalga oshirish, uning axvolini taxlil etish maqsadida sanoat tarmoqlari guruxlarga ajratiladi. Guruxlarga ajratishning eng muxim tamoyili tayyorlanadigan maxsulot iqtisodiy mazmunining bir xilligidir.

5. Sanoat tarmoq tuzilmasining o`zgarishiga bir qator omillar ta`sir ko`rsatadi: 1) fan-texnika taraqqiyoti; 2) ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil etish shakllari – koncentraçiyalash, ixtisoslashtirish, kombinatlashtirish xamda xududiy joylashtirish.

6. Respublika iqtisodiyotida va uning etakchi tarmog`i bo`lgan sanoat soxasida amalga oshirilayotgan tarkibiy siljishlar yaqin kelajakda milliy iqtisodiyot saloxiyatini yanada yuqori darajaga ko`tarish va sanoatning eksport ustunligini ta`minlash uchun juda katta imkoniyatlar yaratib beradi.

Nazorat va muxokama uchun savollar

1. Ijtimoiy mexnat taqsimoti va sanoat soxalarining shakllanishi.
2. Davlatning iqtisodiyot, jumladan, sanoat soxasidani tarkibiy o`zgarishlarga tegishli siyosati.
3. Iqtisodiyotda tarkibiy o`zgarishlarni ta`minlash deganda nimalar tushuniladi?
4. Tarmoq va tarmoq tuzilmasining tushunchasi.
5. Tarmoqlarning iqtisodiy guruxlanishi.
6. Tarmoqning rivojlanish sur`atlarini o`lchash usullari.
7. Tarmoq strukturasi va uni belgilovchi omillar.
8. O`zbekiston Respublikasi sanoati tarmoq tuzilmasi o`zgarishining asosiy tendenciyasi.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. Jaxon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O`zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo`llari va choralari/-T.: O`zbekiston, 2009.-34-50 b.
2. A. Ortiqov. «Sanoat iqtisodiyoti» (darslik). – T.: TGEU, 2004, 44-58 bet.
3. O`zbekiston milliy ençiklopedieyasi. 1-10-jildlar.-T.: Davlat ilmiy nashriyoti.2002-2006.
4. Ortiqov A, Karabaeva G. SH. «Sanoat iqtisodiyoti» fani bo`yicha o`quv-uslubiy majmua – T.: TDIU, 2010 – 45-49 bet.
- 5.www.gov.uz.-Xukumat sayti.
- 6.www.pravo.uz. Zakonodatel`naya baza Respubliki Uzbekistan.
- 7.www.uzreport.com. Novosti Uzbekistana

4-MAVZU. Sanoatda zamonaviy boshqaruv tizimi

- 4.1. Boshqaruv ob'ektiv zaruriyat va maqsadga yunaltirilgan jarayon sifatida
- 4.2. Boshqaruvning asosiy tamoyillari va usullari
- 4.3. Boshqaruvning zamonaviy tuzilishi
- 4.4. Boshqarishni takomillashtirishning asosiy yo`nalishlari

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: "Aqliy xujum", «Bumerang» usullari.

Tayanch so'zlar : **boshqaruv, boshqaruv ob'ekti, boshqaruv tamoyillari, boshqaruv usullari.**

Mustaqil ish mavzulari.

1.Sanoat ishlab chiqarishini ilmiy jixatdan boshqarishning asosiy muammolari.

2.Sanoatda boshqaruvning iqtisodiy, ijtimoiy, ruxiy va xuquqiy usullari.

4.1. Boshqaruv ob'ektiv zaruriyat va maqsadga yo`naltirilgan jarayon sifatida

Xar qanday ishlab chiqarish boshqaruvning muayyan tizimisiz oqilona xarakat qila olmaydi va rivojlanmaydi. SHu tufayli ijtimoiy mexnat taqsimoti asosida jamiyat o`ziga xos va mos boshqaruv tizimini yaratadi.

Boshqaruv tushunchasi uzoq va chuqur tarixiy taraqqiyotga ega. Uning yuzaga kelishi esa insoniyat taraqqiyotining eng muxim jarayonlaridan biri xisoblanadi. Boshqaruv faoliyatining dastlabki davrida insonlar o`z bilim va tajribasiga asoslangan xolda ishlab chiqarishni boshqargan bo`lsalar, asta-syokinlik bilan texnika-texnologiyaning rivojlanishi, ishlab chiqarish sur`atlarining o`sishi va xar xil tashkiliy sharoitlar yuzaga kelishi natijasida faoliyatning mazkur turi ancha murakkablashib bordi. Bunday xolatni anglash, chuqurroq o`rganish va bilish "Boshqaruv fani"ning vujudga kelishiga olib keldi.

Boshqaruvning bir qator nazariy va amaliy vazifalari F.U. Teylor tomonidan asoslab berilgan. U boshqarishga "Nima qilish kerakligini, uni eng yaxshi va qulay usulda amalga oshirishni aniq bilish san'ati", - deb ta'rif bergan.

Boshqaruvning ma'nosi va mohiyati, ahamiyati va mazmuni, tamoyillari va usullari to`g`risida buyuk olimlar, mutafakkirlar, mutaxassislar juda ko`p fikr aytgan va yozib qoldirishganlar.

Boshqaruv – bu aloxida funkuiya bo`lib, turli-tuman soxalar (mamlakat va uning xududlari milliy iqtisod va uning tarmoqlari, korxona va uning bo`limlari) da insonlar ustidan raxbarlik qilish faoliyatidir.

Boshqaruv – bu tashkilotning maqsadini ifodalash va unga erishish uchun zarur bo`lgan rejalashtirish, tashkil etish, ishtiyoqni uyg`otish (motivaiiya) va nazorat qilish bo`yicha faoliyat turi jarayonidir.

Boshqaruv – bu shunday faoliyatki, uning yordamida uyushmagan jamoa (xaloyiq yoki to`da) samarali va aniq maqsadga yo`naltirilgan unumli (barakali) guruxga aylantiriladi.

Boshqaruv – bu ma'lum jarayonga, organizm va jamoaga maqsadli ta'sir ko`rsatishni o`zida ifoda etgan ijtimoiy faoliyatning bir turidir.

Boshqaruv – bu muayyan axborotga asoslangan va mavjud dasturga muvofiq ob'ektning ishlashini, ya'ni faoliyat ko`rsatishini ta'minlashga yo`naltirilgan tadbirlar majmuasidir.

SHuningdek, mashxur franquz olimi Anri Fayol` xam boshqaruvga quyidanicha ta'rif beradi: "Boshqaruv – bu korxona ixtiyoridani barcha resurslardan maksimal (eng ko`p – A.O.) foyda olgan xolda uni maqsad sari etaklash faoliyatidir". Demak, boshqaruv ob'ektiv zaruriyat va maqsadga yo`naltirilgan jarayon xisoblanadi.

Makroiqtisodiy soxaning etakchi tarmog'i bo'lgan sanoatni boshqarish zaruriyati to'g'risida gapirilganda yuqoridani ta'riflarni yanada kengaytirish va mazmunan boyitish zarurati yuzaga keladi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishni, jumladan, uning eng yirik va etakchi soxasi bo'lgan sanoatni boshqarishning ob'ektiv zaruriyatini izoxlab shuni aytish kerakki, yirik miqyosda amalga oshiriladigan, xar qanday to'g'ridan-to'g'ri qilinayotgan mexnat, ishlab chiqarish **ko'proq yoki kamroq darajada** boshqarilishga muxtojdir.

Boshqaruv individ yoki jamoa faoliyatining aloxida turi sifatida xar qanday ijtimoiy jamiyatga xos jarayondir. Lekin uning tavsifi, maqsadi, vazifalari, jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida turlicha bo'lishi mumkin. SHu sababli xar bir bosqichda bu kategoriyaning asosiy muammolari chuqur, xar tomonlama tadqiq qilinadi va ularning echimi topiladi.

Iqtisodiyotda boshqarishning eng muxim muammolari quyidanilardan iborat bo'lishi mumkin:

1. Boshqaruvning nazariy asoslari va fundamental qoidalarini ilmiy va amaliy tomondan ishlab chiqish: Bunda jamiyat taraqqiyotining yangi sharoitlarida boshqaruvning mohiyati, ahamiyati, mazmuni, maqsadi va vazifalarini aniqlash;
2. Boshqaruvni bozor iqtisodiyoti va xo'jalik faoliyatini demokratlashtirish tamoyillari xamda usullari bilan uyg'unlashtirish;
3. Iqtisodiyotni boshqarishning eng yuqori samara keltiradigan usullarini aniqlash;
4. Boshqaruv idoralarining tashkiliy tuzilmasini, ularning funkuiyalari, xuquqlari va majburiyatlarini belgilash;
5. Boshqaruv idoralarini xozirgi zamon texnika va texnologiyasi bilan ta'minlash, ular faoliyatida statistik va iqtisodiy-matematik usullarni keng miqyosda joriy etish, axborot ta'minoti va boshqaruv jarayonida ishlatiladigan xujjatlashtirish tizimini takomillashtirish;
6. Jamoani boshqarishning eng yaxshi shakl va usullarini izlab topish xamda ularni ishlab chiqarish boshqaruvida joriy etish;
7. Sanoat va uning barcha tarmoqlarini boshqarishda xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajribalaridan keng miqyosda foydalanish.

Boshqaruv ilmi (menejment)da boshqaruvning ikki xil tushunchasi mavjud bo'lib, ularning birini boshqaruvning sub'ekti va ikkinchisini boshqaruvning ob'ekti tashkil etadi.

Boshqaruv sub'ekti – bu jismoniy yoki yuridik shaxslar bo'lib, undan amaldani qonunlar asosida xokimiyat idoralari tomonidan berilgan vakolatlarga muvofiq xuquqiy ta'sir yuzaga keladi.

Boshqaruv ob'ekti – bu boshqaruv sub'ektining xuquqiy ta'siri qaratilgan narsadir. Bunga ishlab chiqarish va xo'jalik tizimlari, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, jismoniy va yuridik shaxslar kirishi mumkin.

Ko'rinib turibdiki, u xolatda xam, bu xolatda xam insonlarni boshqarish insonlarning o'zi tomonidan amalga oshiriladi. Faqat kishilar, ularning faoliyati, jumladan, maxsulot ishlab chiqarish, xo'jalik va boshqa jarayonlar bilan bog'liq bo'lgan faoliyatlari boshqaruvning predmeti, ya'ni xozirgi zamon menejmentining asosi xisoblanadi. Boshqaruvning sub'ekti va ob'ektisiz menejment fan va xo'jalik tajribasi sifatida o'z mazmun va mohiyatini yo'qotadi.

Albatta, minglab kishilar ishlaydigan sanoat xam bu tushuncha va muloxazalardan xoli emas. Ayniqsa sanoat ishlab chiqarishida “sub'ekt” va “ob'ekt” tushunchalari boshqa tarmoqlarga nisbatan xiyla ravshanroq ko'rinadi. Bunda vazirlik, kompaniya va korporaiyalardan boshqaruvchilar korxonadani boshqaruvchilarga, korxonadani boshqaruvchilar esa uex, uchastka boshqaruvchilariga raxbarlik qiladilar. Ko'rinib turibdiki, sanoatni boshqarish xam ijtimoiy ishlab chiqarishda amal qiladigan qonun va qoidalarga bo'ysunadi. SHu tufayli sanoatni boshqarish ijtimoiy ishlab chiqarishning tarkibiy va ajralmas qismi xisoblanadi.

Boshqaruv jarayoni qaerda amalga oshirilishidan qat'iy nazar, uiklli (davriy) va ayni vaqtda uzluksiz xisoblanadi. Boshqaruv davri maqsadning aniqlanishidan unga erishilgungacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi. Demak, uning asosiy bosqichlari quyidanilardan iborat:

- maqsadni shakllantirish (belgilash);
- maqsadni rejalashtirish va bashorat qilish;
- qabul qilingan qarorlar yoki maqsadli vazifalarni muvofiqlashtirish;
- erishilgan natijalarni taxlil etish va baxolash;
- yangi boshqaruvli tizimni tanlab olish va aniqlash.

Bu barcha uqiklar uchun eng muxim boshqarmaviy tizim xisoblanadi.

Faqat bunday tizim boshqaruvning negizini tashkil etadi. Ta'sir etish samarali bo'lishi uchun quyidani asosiy shartlarga rioya qilish zarur:

- boshqarishning sub'ekti va ob'ekti boshqaruvchi va boshqariluvchi quyi tizimlar sifatida bir-biri bilan sababli- natijaviy bog'liq bo'lishi zarur;
- boshqaruvchi quyi tizimning aniq boshqarish bo'yicha maqsadi bo'lishi kerak;
- boshqaruvchi quyi tizim boshqaruv ob'ekti axvoli, uning faoliyati natijalari, atrof-muxitning imkoniyatlari to'g'risidani axborotni qabul qilish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak;
- boshqaruv ob'ekti boshqarmaviy ta'sirlarni qabul eta oladigan bo'lishi va ularning mazmuniga mos keladigan ishlarni bajara olishi kerak.

Bu shartlarga rioya qilish boshqaruvchanlikni, ya'ni boshqaruv tizimining ishchanligini ta'minlaydi. Boshqaruvning ob'ekti qanchalik murakkab bo'lsa, boshqaruv idorasining ishchanlik qobiliyati xam shunchalik yuqori bo'lishi darkor.

Xar qanday boshqaruv o'z maqsadi va vazifalariga ega bo'ladi.

Maqsad – bu inson faoliyatining avvaldan fikran o'ylangan natijasidir. SHunga binoan, boshqaruvning maqsadi deganda, boshqaruv sub'ektining oldindan o'ylangan, mo'ljallangan, erishish zarur bo'lgan natijasi tushuniladi. Sanoatda esa bu ko'p va sifatli maxsulot ishlab chiqarish va uni o'z vaqtida sotish xamda mo'ljallangan foydani olishdir.

Xar qanday maqsadga ma'lum talablar qo'yiladi. Dastavval, maqsad ilmiy va amaliy jixatdan asoslangan bo'lishi kerak. Ikkinchidan, u aniq, yaxshi ifodalangan va adresli bo'lishi zarur. Uchinchidan, qo'yilgan maqsad erishimli bo'lishi, ya'ni unga etishishning imkoniyatlari, shart va sharoitlari xisobga olingan bo'lishi kerak.

Qo'yilgan maqsadga erishish uchun ma'lum vazifalarni bajarish kerak bo'ladi. Ma'lumki, vazifa – bu avvaldan belgilangan, aniqlangan, ko'rsatilgan, bajarilishi va xal etilishi lozim bo'lgan ish, narsadir.

Sanoat ishlab chiqarishida boshqaruvning vazifalari quyidanilardan iborat:

1. Kelajakni aniq ko'rmoq (istiqbolni to'g'ri bashorat qilish va unga monand bo'lgan faoliyat dasturini tuzish);
2. Tashkillashtirmoq (sanoatning ichki, moddiy va ijtimoiy tuzilmasini barpo etish);
3. Personalni idora qilmoq (sanoat ishlab chiqarish xodimlarini xarakatga keltirish);
4. Kelishish (xarakat va tirishqoqlikni bir biri bilan uyg'unlashtirish);
5. Nazorat qilish va kuzatish (joriy etilgan va berilgan buyruq asosida xarakatning, ya'ni faoliyatning qanday tarzda bo'layotganini mushoxada qilish).

Boshqarish jarayonida oldindan ko'ra bilish nixoyatda katta axamiyatga ega. Barcha jarayonlarni kuzatib, ularning o'zgarishiga qarab ishlab chiqarish, ish bajarish yoki xizmat ko'rsatish boshqarilib turiladi. Masalan, maxsulotga bo'lgan extiyoj, narx-navo, texnika va texnologiyalar o'zgarishi, ish xaqi va ijtimoiy muxofazaning xolati ishlab chiqarishga katta ta'sir ko'rsatadi. SHuning uchun vaziyatga qarab kerakli o'zgarishlarni zudlik bilan amalga oshirish kerak bo'ladi.

Boshqarish jarayonida rejalashtirish xam muxim axamiyat kasb etadi. Ayniqsa, maxsulot xajmini belgilaganda uni barcha resurslar bilan ta'minlash va ularni etkazib berish masalasiga katta e'tibor berish kerak bo'ladi. Ma'lumki, rejalar bir kunlik, o'n kunlik, bir oylik, bir kvartallik, bir yillik, besh yillik va o'n-o'n besh yillik bo'lishi mumkin. Oxirgisi konuepuiya, prognoz, ya'ni bashorat tushunchalari bilan bog'liqdir.

Ishlab chiqarish jarayoni uzluksiz bo'ladi, chunki u eng avvalo yuzaga keladi, shakllanadi, rivojlanadi va takomillashadi. Ana shu o'zgarishlarni tashkilotchilik ta'minlaydi. Tashkilotchilik – moddiy texnika ta'minoti, ishlab chiqarish va mexnatni tashkil etish va tayyor

maxsulotni sotish jarayonlaridan iborat bo'ladi. Tashkilotchilikka kunda yuz beradigan muammolarni tez xal etish bilan bog'liq bo'lgan faoliyat xam kiradi.

Muvofiqlashtirish va nazorat xam muxim vazifalardan xisoblanadi. Tarmoqlar, korxonalar, uexlar va uchastkalar, bo'limlar xamda unda ishlaydigan xodimlar faoliyatini muvofiqlashtirib turilgandanina yuqori natijalarga erishish mumkin bo'ladi. Barcha topshiriqlarning o'z vaqtida bajarilishini ta'minlash uchun nazorat kerak bo'ladi.

Boshqaruv jarayoni odatda quyidanicha amalga oshiriladi:

- boshqariladigan ob'ektning xolati ishlab chiqarishga salbiy ta'sir ko'rsatadigan omillar to'g'risidani ma'lumotlarni yig'ish;

- ob'ektning xar xil xolatini taxmin qilish va muayyan vaziyatdani eng yaxshi xolatini belgilash;

- boshqarishga oid qaror va qoidalarni ishlab chiqish va ularni boshqaruvchiga etkazish;

- berilgan topshiriqlarning o'z vaqtida bajarilishini ta'minlash.

Ushbu tartib doimo, uzluksiz qaytarilib turadi.

Boshqaruv jarayoni amalga oshishi uchun boshqaruv idorasi tashkil etiladi. Bu idora eng kamida o'zining raxbariga, buxgalteri va ta'minotchisiga ega bo'lishi kerak. Ish ko'lamini ortib borishi bilan boshqaruv apparatida boshqaruvchilar va xodimlar soni xam ortib borishi mumkin. Lekin, oddiy va juda sodda boshqaruv idoralari bilan murakkab ob'ektlarni boshqarish mumkin emas. SHu sababli ishlab chiqarishni boshqarishning maqbul zveno va pillapoyalari tashkil etiladi.

4.2.Boshqarishning asosiy tamoyillari va usullari

Boshqaruv tamoyillari deganda, raxbarlik qilishning fundamental qoidalari tushuniladi. Ular iqtisodiy qonunlar xarakati va boshqarish usullari bilan bog'liq bo'lgan voqeliklarning mohiyatini aks ettiradi.

Boshqarish mexanizmini quyidanicha ta'riflash mumkin:

qonunlar – tamoyillar – usullar – uslublar

Ushbu mexanizmning eng muxim elementi qonun xisoblanadi. SHu sababli u to'g'risida ikki og'iz so'z aytish kerak bo'ladi. Qonun bu ob'ektiv borliqda turli xodisalar o'rtasida kishi ongidan va ixtiyoridan tashqari, xamma mavjud bo'lgan zaruriy bog'lanish, munosabatdir. Masalan, ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyot qonunlari: talab va taklif qonuni, qiymat qonuni va boshqalar.

Qonun – bu davlat xokimiyati tomonidan qabul qilingan, xamma uchun shu jumladan, sanoat ishlab chiqarishida mexnat qilayotganlar uchun xam majburiy bo'lgan ijtimoiy xuquqiy me'yor va munosabatlarni belgilovchi rasmiy xujjat. Masalan, Konstitutsiya O'zbekiston davlatining asosiy qonunidir.

Tamoyillarni boshqaruv fani nazariyasi va amaliyotning poydevori deyish mumkin. Ma'lumki, poydevor qancha mukammal va mustaxkam bo'lsa, boshqaruv apparati shunchalik qudratli bo'ladi.

Boshqaruv tamoyillarining shakllanishi chuqur tarixiy ildizga ega. Xususan, O'zbekistonda bu tamoyillar Amir Temur xukmronligi davrida shakllana va rivojlana boshlagan. O'zining ixcham, tezkor boshqarish devoniga ega bo'lgan Markaziy Osiyodani O'zbekistondek buyuk davlat: ilmiy, yakkaxonlik, ierarxiya (bo'ysinish tartibi), bilimdonlik, javobgarlik, demokratiya kabi tamoyillar asosida boshqarilgan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolga erishishining asosiy tamoyillari Respublika Prezidenti I.Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasidani ma'ruzasida o'z aksini topgan (13-jadval):

13-jadval

Bozor iqtisodiyotida O'zbekistonda davlatni boshqarish tamoyillari

№	Tamoyillar	Izox
1.	Demokratiya tamoyili	- insonning o'z xoxish-irodasini erkin bildirish xamda uni

		amalg'a oshirish; - barcha fuqarolarning teng xuquqliligi; - davlat va jamiyat boshqaruvida qonun ustuvorligi; - davlat va nodavlat iqtisodiyotidan saylovchilar oldidani javobgarligi va boshqalar.
2.	Iqtisodiy munosabatlarni demokratiyalash tamoyili	- monopollashgan iqtisodiyotdan erkin iqtisodiyotga; - sotsialistik musoboqadan erkin, sof raqobatga; - qat'iy belgilangan narxlardan erkin narxlarga; - davlatlashgan mulkdan xilma-xil mulkchilikka asoslangan iqtisodiyotga o'tish.
3.	YUksak ma'naviy tamoyil	- mustaqillik tafakkurini kengroq tushunish, - ya'ni: - O'zbekiston davlatining istiqboli va istiqloli xaqida qayg'urish; - o'zining va o'z xalqining, vatanning qadru-qimmatini, or-nomusini anglab, uni ximoya qilish; - YUksak g'oyalar, yangi kashfiyotlar, niyatlar og'ushida mehnat qilib, iste'dodi va iqtidori, bor imkoniyatini, kerak bo'lsa, jonini yurt istiqboli, eliga baxshida etishdir.
4.	Milliy xafsizlikni ta'minlash tamoyili	- O'zbekistonning dunyo xamjamiyatiga kirish sur'atlarini tezlashtirish; - Turli xalqaro davlat va nodavlat tashkilotlari ishlarida faol ishtirok etishni ta'minlash.

O'zbekistonning istiqbol yo'li Islom Karimovning bozor munosabatlariga o'tish yuzasidan olg'a surgan besh tamoyiliga asoslanadi. Ularning mohiyati quyidanicha (14-jadval).

14-jadval

Besh asosiy tamoyil¹⁶

№	Asosiy tamoyillar	Asosiy tamoyillarning mohiyati
1.	Iqtisodiyotning siyosatdan ustuvorligi	Iqtisodiy islohotlar xech qachon siyosat ortida qolmasligi kerak, u birorta mafkuraga bo'ysundirilishi kerak emas. Buning ma'nosi shuki, iqtisodiyot siyosatdan ustun turishi kerak. Xam ichki, xam tashqi iqtisodiy munosabatlarni mafkuradan xoli qilish zarur.
2.	Davlat bosh islohotchi	Davlat asosiy islohotchi bo'lishi lozim. U islohotlarning ustuvor yo'nalishlarini belgilab berishi, o'zgartirishlar siyosatini ishlab chiqishi va uni izchillik bilan o'tkazish, jaxolatparastlar va konservatorlar qarshiligini bartaraf etishi shart.
3.	Qonunlar va ularga rioya qilish ustuvorligi	Qonunlarga rioya etish ustuvor bo'lishi lozim. Buning ma'nosi shuki, demokratik yo'l bilan qabul qilingan Konstitutsiya va qonunlarni xech istinosiz xamma xurmat qilishi va ularga og'ishmay rioya etishi lozim.
4.	Kuchli ijtimoiy siyosat yuritish	Axolining demokratik tarkibini xisobga olgan xolda kuchli ijtimoiy siyosat o'tkazish. Bozor munosabatlarini joriy etish bilan bir vaqtda axolini ijtimoiy ximoyalash yuzasidan oldindan ta'sirchan choralar

¹⁶ Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишининг ўзига хос йўли. – Т.: «Ўзбекистон», 1993. 42 бет

		ko`rilishi lozim. Bu bozor iqtisodiyoti yo`lidani eng dolzarb vazifa bo`lib keldi va bundan keyin xam shunday bo`lib qoladi.
5.	Bozor iqtisodiyotiga syokin-asta, bosqichma-bosqich o`tib borish	Bozor iqtisodiyotiga o`tish ob`ektiv iqtisodiy qonunlarning talablarini xisobga olgan xolda, o`tmishdani «inqilobiy sakrashlar» siz, ya`ni evolyucion yo`l bilan, puxta uylab bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak.

Ushbu tamoyillar O`zbekistonning o`ziga xos sharoitlarini xisobga olgan xolda izchillik sharoitlarini shakllantirib va rivojlantirib borishni, unga asta-syokin, bosqichma-bosqich, axolining zaif qatlamlarini ximoya qila borib, ijtimoiy-iqtisodiy va ma`naviy barqarorlikni ta`minlash orqali bozor munosabatlarga o`tishni bildiradi. Ayni vaqtda ular kengash, xamjixatlik, maslaxat bilan ish yuritishni, shijoat va tavakallchilik bilan xarakat qilishni talab etadi. Bu orada soxibqiron Amir Temurning quyidani so`zlarini keltirish o`rinlidir. «Tajribamdan ko`rilganki, ishbilarmon, mardlik va shijoat soxibi, azmi qat`iy tadbirkor va xushyor bir kishi ming-minglab tadbirsiz, loqayd kishilardan yaxshidir. CHunki tajribali bir kishi ming kishiga ish buyuradi».¹⁷

Sanoat ishlab chiqarishining tarmoqlari, korxonalari va boshqa soxalarini boshqarishda bir qator boshqa tamoyillardan xam keng foydalanish mumkin. Ular jumlasiga quyidanilarni kiritish mumkin:

- yakkaboshchilik va boshqaruvda xamjixatlik;
- boshqarish jarayonida rejalilikni bozor talablari bilan bog`lab olib borish;
- barqarorlik tamoyili;
- mexnatni moddiy va ma`naviy rag`batlantirish tamoyili;
- ilmiylik tamoyili;
- tejamkorlik tamoyili;
- kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo`yish tamoyili.

Raxbarlik qilishning fundamental qoidalarini amalga oshirish uchun bir qancha usullardan foydalanish kerak bo`ladi. Ular jumlasiga quyidanilar kiradi:

- tashkiliy-ma`muriy usullar;
- iqtisodiy usullar;
- ijtimoiy-ruxiy usullar;
- tarbiyaviy usullar;
- xuquqiy usullar va x.k.

**Tashkiliy-ma`muriy usullar** to`g`risida so`z yuritilganda, avvalo, bu usulning moxiyati, axamiyati, shakllarini ochib berish kerak. So`ngra, boshqarishning xuquqiy vositalari, xuquqiy me`yorlarini bayon etish zarur.

Tashkiliy-ma`muriy usullar boshqaruv usullari tizimida aloxida o`rin tutadi va qo`yi idoralarning yuqori idoralarga bo`ysunishiga asoslanadi. Bu usulning moxiyati shundaki, boshqarish tizimidani munosabatlarni tartibga solib turadi, jamoalar ichida va orasida raqional aloqalar tarkib topishiga yordam beradi.

Tashkiliy-ma`muriy usullar yordamida bilan boshqaruv apparatining muayyan tizimini tuzish; boshqaruv bo`g`inlarining funkuiyalarini belgilash; kadrlarni to`g`ri tanlash va joy-joyiga qo`yish; buyruqlar, farmoyishlar va qo`llanmalar chiqarish xamda ularning bajarilishini nazorat qilish; topshiriqlar va direktiv ko`rsatmalarni bajarmayotgan bo`linma va shaxslarga nisbatan ma`muriy choralar qo`llash amalga oshiriladi.

Boshqaruvning iqtisodiy usullari iqtisodiy manfaatlardan foydalanishga asoslanadi. Zero, xar bir muayyan jamiyatning iqtisodiy munosabatlari, eng avvalo manfaatlar tarzida namoyon bo`ladi. Manfaatlar uch xilda bo`lishi mumkin:

- umumjamiyat manfaatlari;

¹⁷ Қаранг, «Темур тузуклари». – Т.: / . /улом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. 24 бет

- jamoa manfaatlari;
- shaxsiy manfaatlar.

Bu manfaatlarni uyg'unlashtirish muammosi bir qator vazifalarni xal etishni, xar davr sharoitlariga muvofiq keladigan munosabatlar o'rnatishni talab etadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida quyidani iqtisodiy usullardan keng foydalanishga e'tibor beriladi:

- tarmoqlar va ularning bo'linmalariga faoliyat yuritishlarida erkinlik va mustaqillik berishga;
- barcha soxalarni pirovard natijalarga binoan moddiy rag'batlantirish, soliq imtiyozlarini berishga;
- korxona va xo'jaliklar o'rtasidani o'zaro shartnomalarning bajarilish intizomini mustaxkamlash va ularning rolini oshirishga;
- moliya-kredit munosabatlarini takomillashtirishga;
- bozor munosabatlari mexanizmlari: baxo va foyda, soliq va boj to'lovlari, kredit va rentabellik, raqobat va xokazolarga aloxida e'tibor beriladi.

Bu usulda xodimlarning shaxsiy va guruxiy manfaatlarini yuzaga chiqarish orqali ularning samarali ishlashi ta'minlanadi. SHu maqsadda ko'pincha ish xaqi to'lash, mukofotlar berish, bir yo'la katta mablag' bilan taqdirlash kabilar muxim axamiyat kasb etadi.

Iqtisodiy usullar boshqarishning barcha usullari orasida etakchi o'rin egallaydi. Bu usuldan oqilona foydalanish jiddiy rejalar qabul qilishga, barcha resurslardan yanada unumliroq foydalanishga, yangi texnologiyalarni joriy etishga, raqobatbardosh maxsulotlar ishlab chiqarishga va foydani maksimallashtirishga, natijada ishlab chiqarishning samaradorligini oshirishga keng imkoniyatlar yaratib beradi.

Boshqaruv tizimining muxim usuli xisoblangan ijtimoiy-ruxiy usullarning asosiy maqsadi jamoalarda sog'lom ijtimoiy-ruxiy muxitni yaratishdan iborat.

Sanoat ishlab chiqarishini boshqarishda xam bir qator umumfalsafiy usullarni qo'llash mumkin. Sanoatni boshqarishning sir-asrorlarini ilmiy asosda o'rganish, taxlil qilish maqsadida quyidani usullardan xam keng foydalaniladi:

1. Tizimli yondashuv
2. Kompleks yondashuv
3. Tarkibiy yondashuv
4. Vaziyatli yondashuv
5. Integratsion yondashuv
6. Modellastirish yondashuv
7. Iqtisodiy matematik yondashuv
8. Kuzatish usuli
9. Tajriba usuli

Birinchi usulda sanoat ishlab chiqarishi yaxlit tizim tarzida olib qaraladi. Ikkinchi usulda esa sanoat boshqa soxalar, tarmoqlar bilan o'zaro bog'lanishda va aloqadorlikda qaraladi. Uchinchi usulda sanoat ishlab chiqarishi tarkibiy qismlarga, ya'ni tarmoqlar, korxonalar, sanoat infrastrukturalari va xokazolarga bo'lib o'rganiladi. To'rtinchi usulda sanoatning muayyan sharoitdani ichki va tashqi vaziyatiga qarab boshqarishning ma'qul uslubi qo'llaniladi. Beshinchi usulda sanoat yuqoridani usullarni birgalikda qo'llash yordamida boshqariladi.

Modellastirish va iqtisodiy matematik usullardan foydalanish jarayonida turli chizmalar, xomaki materiallar tayyorlanadi va xisoblash texnikasi va komp'yuter texnologiyalarning barcha imkoniyatlari ishga solinadi.

Kuzatish usulida sanoat ishlab chiqarishi to'g'risidani ma'lumotlarni rejali, bashoratli, ilmiy jixatdan namunali uyushtirilgan asosda to'plash yo'lga qo'yiladi.

Va nixoyat, soziologik kuzatuv usulida sanoat ishlab chiqarishini ilmiy jixatdan asoslangan boshqarish maqsadida turli anketali so'rovlar, suxbatlar, testlar va inforatuzilmaviy taxlillarni o'tkazish kerak bo'ladi.

4.3. Boshqaruvning zamonaviy tuzilishi

Xo'jalikka raxbarlikning tamoyillari va usullari ishlab chiqarish jarayonida insonlarga boshqaruvning tegishli shakllari va boshqaruv idoralari xamda uning tashkiliy tuzilmalari orqali ta'sir etadi.

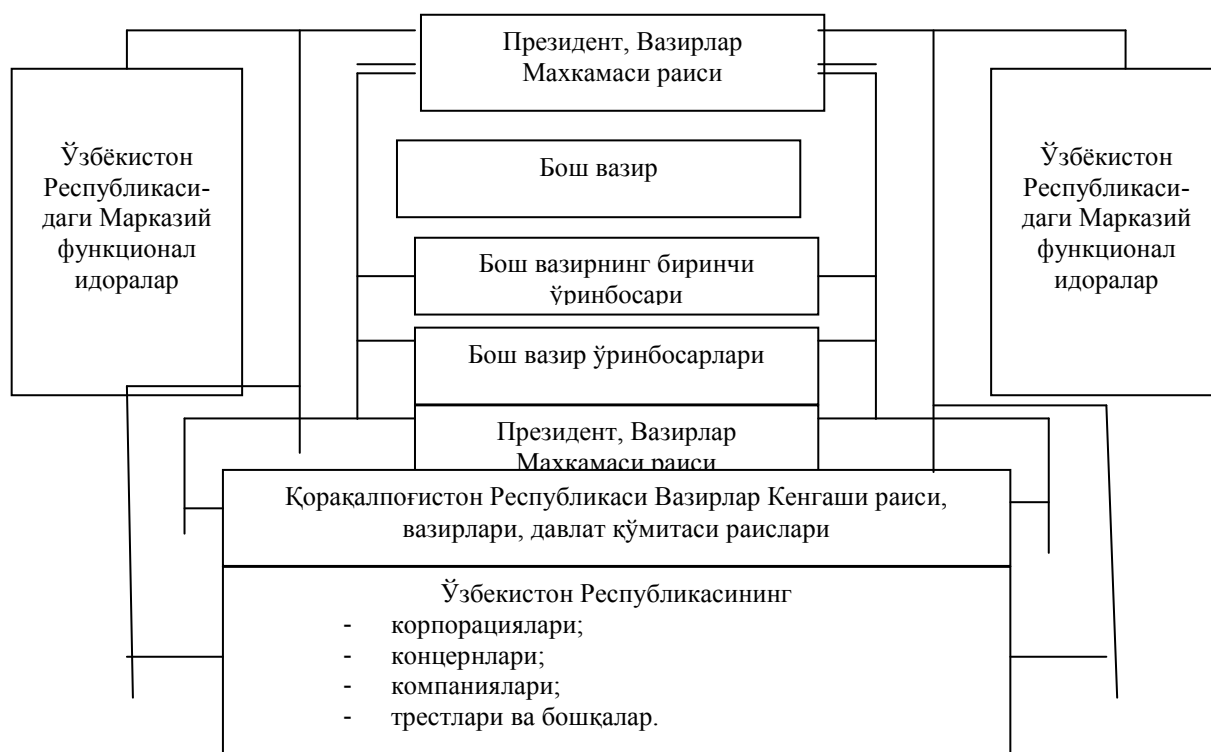
Mamlakat iqtisodiyoti va uning tarmoqlarini rivojlantirishning muxim masalalari davlat iqtisodiy siyosatini belgilaydigan va xayotga tatbiq etadigan oliy idoralar (Prezident devoni, Oliy Majlis, Vazirlar maxkamasi) tomonidan qarab chiqiladi.

Sanoatni rivojlantirishning qonun bilan xal etiladigan masalalari (masalan, iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning istiqboli va yillik rejalari, sanoat boshqaruvining yangi idoralarini tashkil etish) mamlakat davlat xokimiyati oliy idorasi – Oliy Majlis tomonidan muxokama qilinadi va xal etiladi.

Xalq xo'jaligiga, shu jumladan, sanoatga kundalik raxbarlikni davlat xokimiyatining ijro etuvchi va boshqaruvchi oliy idorasi – Vazirlar Maxkamasi amalga oshiradi. Vazirlar maxkamasining tarkibini O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tuzadi va u Oliy Majlis tomonidan tasdiqlanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti ayni paytning o'zida Vazirlar Maxkamksining Raisi xisoblanadi.

Vazirlar Maxkamasi iqtisodiyotning, shu jumladan, sanoatning samarali faoliyatga raxbarlikni, sanoat ishlab chiqishga tegishli bo'lgan barcha qonunlarni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlari ijrosini ta'minlaydi.

Vazirlar Maxkamasi amaldani qonunlarga muvofiq O'zbekiston Respublikasi xududidani barcha idoralar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan qarorlar va farmoiyshlar chiqaradi. Bu maxkamaning tarkibiy tuzilishi 3-sxemada berilgan.

3-sxema. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining strukturasi.

O'zbekiston sanoati tasarrufida o'nlab mustaqil tarmoqlar, ming-minglab korxona (firma)lar faoliyat ko'rsatmoqdalar. Ularning xar birini rivojlantirish, bir-birlari bilan o'zaro

muvofiglashtirish, ularni respublika xududlarida joylashtirish, maxsulot (ish bajarish va xizmat ko'rsatish)ga bo'lgan talabni aniqlash va boshqa juda murakkab, keng qamrovli masalalarni o'z vaqtida oqilona xal etish **tarmoq boshqaruvi**ni amalga oshirishni taqozo etadi. SHu sababli bir qator tarmoq idoralari tashkil etiladi. Ular jumlasiga quyidanilar kiradi:

- vazirliklar va davlat qo'mitalari;
- koniernlar va korporatsiyalar, uyushma va assotsiatsiyalar;
- xolding va milliy kompaniyalar;
- korxonalar (firma)lar va boshqalar.

Vazirliklar Vazirlar Maxkamasining ajralmas qismi xisoblanib, ular O'zbekistonning barcha xududlarida o'zlariga bo'ysunuvchi barcha korxona (firma)lar va tashkilotlarga rahbarlik qiladilar. SHu sababli **Vazirlik** – bu o'ziga tegishli tarmoqning xo'jalik tizimida boshqarishning eng oliy bo'g'inidir. U quyidani faoliyatlar uchun javobgar xisoblanadi:

- tarmoqning axvoli, uni yanada taraqqiy ettirish;
- kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo'yish, tarbiyalash va ximoyalash;
- ishlab chiqarilayotgan maxsulotning xajmi, sifati va uning raqobatbardoshligi;
- tayyorlanayotgan maxsulotga bo'lgan ichki va tashqi talabni qondirish;
- va nixoyat, o'ziga qarashli korxonalarning xorijiy mamlakatlar bilan aloqasini tashkil etish va kuchaytirishga mas'uldir.

Vazirliklar tomonidan amalga oshirilayotgan boshqaruv mexanizmining shaklini «O'zqishloqxo'likmash-xolding» xolding kompaniyasi misolida ko'rish mumkin.

4-sxema. Tarmoq boshqaruvining tashkiliy strukturas

Sanoatga raxbarlik tizimida O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi aloxida o'rin egallaydi. Chunki u iqtisodiyotni boshqarishning eng yirik ilmiy rejali-iqtisodiy idorasi hisoblanadi. Bu tashkilotning tuzilishi to'g'risida 2002 yilning 24 dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni qabul qilingan. Bu farmonga muvofiq Iqtisodiyot vazirligi zimmasiga mamlakatni rivojlantirishning uzoq muddatli strategiyasi xamda kompleks dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish, quyidani g'oyat muxim vazifalarni xal etishga qaratilgan chuqur o'ylangan va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni o'tkazish yuklatilgan:

- makroiqtisodiy barqarorlikni, iqtisodiyotning barqaror, mutanosib va jadal sur'at bilan rivojlanishni ta'minlash;
- ko'p ukldali va samarali faoliyat ko'rsatuvchi iqtisodiyotni shakllantirish, xususiyl mulkchilikning etakchi rolini ta'minlash, bozor infratuzilmasini rivojlantirish;
- boy tabiiy va mineral-xomashyo zaxiralaridan, bunyod etilgan ishlab chiqarish va fan-texnika salohiyatidan samarali va oqilona foydalanishga qaratilgan aniq maqsad yo'lidan iqtisodiyotning jaxon iqtisodiy tizimiga keng miqyosida integratsiyalashuvini ta'minlash;
- yangi ish joylarini yaratish, mehnat resurslarini oqilona band etish muammosini xal etish, axolini aniq yo'naltirilgan ijtimoiy muxofaza qilishni kuchaytirish, axolining turmish darajasi barqaror, jadal o'sishini, ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishni ta'minlash;
- mamlakat mintaqalari iqtisodiyotining kompleks rivojlanishini, ishlab chiqaruvchi kuchlarni mamlakat xududi bo'yicha maqbul xamda samarali rivojlantirish va joylashtirishni ta'minlash.

Milliy iqtisodiyotni, shu jumladan, sanoatni boshqarishda sobiq Fan-texnika Davlat qo'mitasining roli aloxida o'rin egallagan. Bu qo'mita sanoat ishlab chiqarishi sohasida fan-texnika siyosatini amalga oshirib kelgan. Endilikda bu qo'mita o'rniga 2002 yil 20 fevralda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etishni takomillashtirish to'g'risida»gi farmoni bilan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasi xuzurida Ilmiy-texnika taraqqiyotini Muvofiqlashtirish kengashi tuzilgan. Bu kengash zimmasiga quyidani asosiy vazifalarni xal etish yuklatilgan:

- fundamental va amaliy-ilmiy tadqiqotlar, texnologik ishlanmalarning ustuvor yo'nalishlarini iqtisodiyot va ijtimoiy soxalar rivojlanishining strategiyasi, shuningdek mamlakat iqtisodiyotidani qisqa muddatli, o'rta muddatli va uzoq muddatli istiqbolli tarkibiy o'zgarishlar bilan bog'liq xolda belgilash;
- mamlakat manfaatlari va davlatimizning iqtisodiy xamda ijtimoiy taraqqiyot sohasidani ustuvor yo'nalishlaridan kelib chiqqan xolda yirik ilmiy-tadqiqot dasturlari va texnologik loyixalar bo'yicha ekspertizalar tashkil etish va ekspertiza xulosalarini tasdiqlash;
- mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning davlat ustuvor yo'nalishlariga mos keluvchi yirik ilmiy dasturlar va texnologik loyixalarni tasdiqlash;
- ilmiy tadqiqotlar va texnologik ishlanmalar bo'yicha yillik Davlat dasturini tasdiqlash;
- yangi innovatsiyaviy ilg'or g'oyalarni ilgari suruvchi, jaxon ilm-fanidani yangi, istiqbolli yo'nalishlarni muntazam kuzatib boruvchi xamda mamlakat manfaatlari yo'lida qo'llay olishga qodir iqtidorli yosh olimlarni qo'llab-quvvatlash tizimini yaratish.

Sanoat ishlab chiqarishning moliyaviy masalalarini xal etishda Moliya vazirligining tutgan o'rnini xam aloxida ahamiyatga ega. Sanoat va uning tarmoqlariga qarashli soxalarda mexnatni tashkil etish, ishchi kuchini taqsimlash va ularni ijtimoiy ximoya qilish borasida Mexnat va ijtimoiy ximoya vazirligi xal qiluvchi o'rin egallaydi.

4.4 . Boshqarishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari

Sanoat ishlab chiqarishiga oqilona raxbarlik qilish mamlakat xalq xo'jaligining yanada taraqqiy etishiga va mustaxkamlanishiga xar doim katta ta'sir ko'rsatib keldi va kelgusida xam etarli ta'sir ko'rsatadi.

SHuning uchun xam sanoatni boshqarish masalalari doimo Respublika Prezidenti, Oliy Majlis va Vazirlar Maxkamasining diqqat e'tiborida bo'ladi. Natijada, sanoatni boshqarish tizimi milliy iqtisodiyot va sanoat oldida turgan vazifalarga bog'liq ravishda muttasil o'zgarib turadi.

Mustaqillikka erishilgandan so'ng boshqaruv tizimida juda katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Iqtisodiyotga raxbarlikning ilmiy asoslari, ishlab chiqarishni boshqarishning tamoyillari va usullari ishlab chiqildi, boshqaruvning yangi tuzilmalari, ularning funksiyalari, xuquqlari va burchlari aniqlandi. Lekin, xali xo'jalikka raxbarlik qilish, ishlab chiqarishni boshqarishni yaxshilash borasida o'z echimini kutayotgan topmagan muammolar kam emas. SHuning uchun kelgusida sanoat ishlab chiqarishiga raxbarlik qilishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlarini aniqlash aloxida ahamiyat kasb etadi.

Bularning eng muximlari quyidanilardan iborat:

1. Bozor iqtisodiyoti qoidalari va demokratik tamoyillarga asoslangan boshqaruv tizimini barpo etish;

2. Boshqaruvni amalga oshirish jarayonida iqtisodiyotni mafkuradan to'la xoli qilish, iqtisodning siyosatdan ustuvorligini ta'minlash;

3. Xo'jalikka raxbarlik qilishda davlatning bosh isloxotchi bo'lishiga erishish. Bozor munosabatlariga o'tish chuqurlasha borgan sari davlatning boshqaruv tizimidani mavqe'ini nodavlat tashkilotlari va o'z-o'zini boshqarish tizimlariga o'tkaza borish;

4. Boshqaruv jarayonlarining mustaxkam xuquqiy asoslarga qurilishini ta'minlash. Qonunlarning barcha boshqaruv sub'ektlari va ob'ektlari tomonidan og'ishmay bajarilishiga erishish;

5. Bozor isloxotlari bosqichma-bosqich va izchil ravishda amalga oshirilishini inobatga olgan xolda boshqaruv tizimini xam bosqichma-bosqich takomillashtirib borishni ta'minlash.

Markazdan turib raxbarlik qilishda asosiy e'tibor quyidanilarga qaratilishi kerak bo'ladi:

- inson omilini maksimal darajada faollashtirish, jamiyatning intellektual saloxiyatini yuqori darajaga ko'tarish, samarali va sifatli mexnat qilish uchun sharoit va unga undovchi motivlarni yaratish; axolining ish bilan samarali va oqilona band bo'lishini ta'minlash va ijtimoiy adolat tamoyilini izchil amalga oshirish asosida mamlakat axolisining turmush darajasini yuksaltirish;

- eng yangi, avvalo ilm-fan asosida taraqqiy etadigan tarmoqlar va ishlab chiqarishlarni jadallik bilan rivojlantirish;

- mamlakat ishlab chiqarish apparatini texnika va texnologiya jixatidan doimo yangilab turish, undan oqilona foydalanishni to'la ta'minlaydigan struktura va investitsiya siyosatini yuritish;

- respublikaning ilmiy saloxiyatini mustaxkamlash va uni ishlab chiqarish bilan birlashtirish, fan-texnika taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlarini va axborot texnologiyalarini jadalroq rivojlantirishga, xavfsiz va ekologik jixatdan toza ishlab chiqarishlarni yaratishga, iqtisodiyotni intensivlashni ta'minlaydigan miqyoslarda resurslarni tejashga erishishga qaratilgan ilmiy-texnika siyosatini amalga oshirish;

- bozor iqtisodiyotining barcha vositalaridan bekami-ko'st foydalanish asosida ishlab chiqarishning, jumladan, sanoat ishlab chiqarishning barcha sifat ko'rsatkichlarini yanada yaxshilashga e'tiborni kuchaytirish;

- barcha viloyatlar va tumanlar manfaatlarini aks ettiradigan va ulardan xar birining milliy iqtisod kompleksiga qo'shadigan xissasini ko'paytirishga yordam beradigan regional siyosatni amalga oshirish;

- xalqaro mexnat taqsimotining, integratsiyaning afzalliklaridan yanada samaraliroq foydalanishga qaratilgan tashqi iqtisodiy siyosatni amalga oshirish.

Markazlangan raxbarlikning yangicha qiyofasi, o'zbek modeliga xos xususiyati shu bilan tavsiflanadiki, bunda vazifalar ma'muriy usullar bilan emas, balki iqtisodiy va ijtimoiy usullar bilan xalq etiladi, ishlab chiqarish qatnashchilarining manfaatlarini birga qo'shib olib borish asosida demokratik yo'l bilan amalga oshiriladi.

Boshqaruvning sifat jixatlari, samaradorligi juda ko'p omillarga bog'liq:

- davlat va nodavlat idoralarining raxbarlarini to'g'ri belgilashga;
- tegishli qonunlar va qarorlar qabul qilinishiga;
- kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo'yish va tarbiyalashga;
- nazoratni tashkil etishga;
- idora xodimlari mexnatining texnik jixatdan qurollanishiga.

Bularning barchasini shartli boshqaruvning texnologiyasi desa bo'ladi.

Ayni vaqtda, masalaning bir muxim jixati, ya'ni xodimlarni boshqaruv jarayoniga tortish va ularning bu jarayonda manfaatdor sifatida qatnashishi aloxida ahamiyat kasb etadi.

Qisqacha xulosalar

1. Yirik miqyosda amalga oshiriladigan xar qanday to'g'ridan-to'g'ri qilinayotgan mexnat, amaldani ishlab chiqarish u yoki bu darajada boshqaruvga muxtojdir. SHu sababli boshqaruv ob'ektiv zaruriyat va maqsadga yo'naltirilgan jarayon sifatida namoyon bo'ladi.

2. Boshqaruvning asosiy tamoyillari va usullari mavjud bo'lib, ular jamiyat taraqqiyotining turli ob'ektlarida turlicha bo'lishi mumkin.

3. Respublika sanoatiga raxbarlik qilish O'zbekiston davlatining iqtisodiy strategiyasiga asoslanadi va unga muvofiq amalga oshiriladi.

4. Sanoatni boshqarish idoralarining vazifalari fan-texnika yutuqlarini joriy etish, ishlab chiqarish va moliyaviy resurslardan to'la-to'kis, samarali foydalanish asosida jamiyat a'zolarining to'xtovsiz o'sib borayotgan ehtiyojlarini to'laroq qondirishdan iborat.

5. Boshqaruvning barcha tamoyillari va usullarini bosqichma-bosqich amalga oshirish sanoat ishlab chiqarishi taraqqiyotini jadallashtirishga olib keladi.

Nazorat va muxokama uchun savollar

1. Boshqaruv: mohiyati, ahamiyati, zaruriyati, maqsadi va vazifalari.
2. Boshqaruvning bozor iqtisodiyoti sharoitiga mos va xos tamoyillari va usullari.
3. Sanoat boshqaruvining hozirgi axvoli.
4. Boshqaruvning istiqboli xamda uni iqtisodiy o'sish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga yo'naltirish.
5. Boshqaruvda xorijiy mamlakatlar tajribasi va undan keng foydalanish masalalari.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. 2012 yil vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'tariladigan yil bo'ldi O'zbekiston Respublikasi I.A.Karimovning 2011 yilning asosiy yakunlari va 2012 yilda O'zbekistonning ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan

Vazirlar Maxkamasining majlisidani ma'ruzasi// Xalq so'zi, 2012 yil 20 yanvar, № 14 (5434) soni, 1-3 betlar.

2.I.A.Karimov "Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi". //Xalq so'zi, 2011y 21yanvar, 1-2 betlar.

3.Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligi yanada yuksaltirishdir/I.A.Karimov. – Toshkent: «O'zbekiston», 2010. – 14-15 b.

4.Karimov I.A. Jaxon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari/-T.: O'zbekiston, 2009.-44-50 b.

5. "Barkamol avlod yili" Davlat dasturi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. 20.01.2010 y. № PQ-1266.

6.O'zbekiston Rspublikasi Konstitutiuyasi (Asosiy qonun).-T.:O'zbekiston. 2007 yil.

7. Ortiqov A.. «Sanoat iqtisodiyoti» (darslik). –T.: TGEU, 2004, 59-77 bet.

8. Sergeev I.V. Ekonomika organizauiy (predpriyatiy). Uchebnik. Pod red I.V. Sergeeva. 3 –izd. perer. i dop. –M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt,2006.-51-59 s.

9. Maxmudov E.X. "Korxona iqtisodiyoti" (maruzalar matni) -T.: TDIU. 2007. 77-83-bet.

12. Ortiqov A, Karabaeva G. SH. «Sanoat iqtisodiyoti» fani bo'yicha ta'lim texnologiyasi / «Iqtisodiy ta'limda o'qitish texnologiyasi» seriyasidan. -T.: TDIU, 2010 – 45-56 bet.

5-MAVZU. Sanoat ishlab chiqarishini rejalashtirish va prognozlash

- 5.1. Rejalashtirish va prognozlashning mohiyati, ahamiyati va vazifalari
- 5.2. Rejalashtirishning tamoyillari va usullari
- 5.3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida rejalar tizimi
- 5.4. Ishlab chiqarish rejasini tuzib chiqish va tasdiqlashni tashkil etish
- 5.5. Rejalashtirishni takomillashtirishning asosiy yo`nalishlari

Qo`llaniladigan pedagogik texnologiyalar: “Aqliy xujum”, «Bumerang» usullari.

Tayanch so`zlar : boshorat, reja, rejalashtirish tamoyillari, indekativ, strategiya, biznes reja.

Mustaqil ish mavzulari.

1.Tarmoq va korxona darajasida sanoat ishlab chiqarishni rejalashtirishning o`ziga xos xususiyatlari.

2.Rejalashtirishni takomillashtirishning asosiy yo`nalishlari.

5.1. Rejalashtirish va prognozlashning mohiyati, ahamiyati va vazifalari.

Texnikaviy, madaniy va iqtisodiy jihatdan rivojlangan jamiyatda rejalashtirish singari vosita boshqaruv jarayonining kengayishi, fan-texnika taraqqiyoti xamda extiyojlarning darajasi va xajmi jixatidan ortishi boshqaruv instansiyalari, ya`ni bir-biriga itoat qiladigan tashkilotlar oldiga siyosat, iqtisodiyot va aloxida shaxslar, oilalar, maxallalar, korxonalar, xududiy jamoalar, mamlakatlar, shuningdek, butun insoniyat uchun muxim bo`lgan muammolarni quymoqda. Tajriba shuni ko`rsatadiki, kelajakning murakkab masalalarini xal etish uchun odamlar jiddiy fikr yuritishlari va faol xarakat qilishlari darkor. Bunda istalgan maqsadlarni o`z vaqtida anglash va ularga erishish choralarini belgilashning ma`qul ko`rinishida ko`maklashadigan loyixa, konsepsiyalar, asosiy yo`nalishlar ayniqsa zarur bo`ladi. Extiyojlarni qondirish uchun mablag` qancha kam bo`lsa, tegishli texnikaviy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarni oqilona boshqarishda ko`maklashadigan vositalar shunchalik ta`sirchan bo`lishi lozim. Ma`lum orzu-umidlar bilan bog`liq bo`lgan boshqaruv vositalaridan biri **rejalashtirishdir**.

Rejalashtirish – *loyixa ishlab chiqish bo`yicha axborotni ishlashga asoslangan kelajakda maqsadga erishish uchun parametrlarni aniqlovchi tartibga solingan jarayondir*.

Milliy iqtisod va uning soxalari xamda bo`limlari iqtisodiyotida rejalashning qator ta`riflari mavjud bo`lib, ular yuqorida keltirilgan ta`riflardan turli darajada farq qiladi, Lekin mohiyatan unga o`xshab ketadi. SHunday ta`riflardan bir nechtasini keltirish mumkin.

Rejalashtirish – «kelajakning ongli tafakkuri».

Rejalashtirish (keng ma`noda) – «mazmunan bo`lajak voqealarni aniqlash bo`yicha qarorlar qabul qilishni tizimli tayyorlash asosida boshqaruv qarorlarini shakllantirishdir».

Rejalashtirish – «oldindan sezib qabul qilingan qaror», ya`ni rejalashtirish deganda shunday echim tushuniladiki, u (qaror qabul qilishga muvofiq keluvchi axborot jarayoni bilan bir qatorda) vaqt jixatdan kon`yukturali voqealar yuzaga kelishidan oldin ishlab chiqiladi.

Rejalashtirishni «aslida tafakkurning aqliy bashorati va ta`kidlar kelajak faoloyatini kuzda tutadigan tafakkur jarayoni sifatida», - deb ta`riflash mumkin.

Rejalashtirish – bu vazifani sifatli va sonli tasvirlash, natijaviy imkoniyatlarni belgilash va ularga erishish yo`llarini aniqlashdir.

Rejalashtirish – kelajak muammolarini bilish va xal etishning tizimli, usuliy (metodik) jarayoni.

Nixoyat, **rejalashtirish** – xalq xo'jaligiga xabarlik qilishning o'zagidir. Rejalar esa davlat iqtisodiy va ijtimoiy siyosatini amalga oshirishning asosiy qurolidir.

Rejalashtirishning axamiyati shundan iboratki, u iqtisodiyotni rivojlantirishning prinsipial masalalariga oid davlat va xukumat ko'rsatmalarini, iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyot rejaları yordamida aniq topshiriqlarga va amaliy ishlarga aylantiradi. Uzoq muddatli, ya'ni uch yillik, besh yillik va o'n yillik rejalarda davlatning iqtisodiy strategiyasi jamlangan xolda ifodalanadi. Yillik rejada, odatda, xo'jalik vazifalarini xalq etishning eng samarali taktikasi nazarda tutiladi.

Rejalashtirish faoliyatlarda, ya'ni amalda muayyan uyg'unlik va muvofiqlikni ta'minlaydi, ishlab chiqarish taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlarini aniqlaydi, raqobat, bellashuv sharoitida umuman iqtisodning, xususan sanoatning omon (sog') qolishiga imkoniyat, qulaylik yaratadi. Aynan rejalashtirish tufayli tarmoq idoralari maxsulotning u yoki bu turini ishlab chiqarish, o'z vaqtida resurslar bilan ta'minlash vazifasini xalq etadilar. Ishlab chiqarilayotgan maxsulotlarni sotish kanallari va usullarini aniqlaydilar. Bundan tashqari, rejalashtirish ishlab chiqarish rezervlaridan, raqobatning afzalliklaridan, iqtisodiyotdani yangi tendensiyalar ya'ni mayl va g'oyalarni kuzatish imkoniyatini yaratib beradi, faoliyatning nozik va zaif tomonlari ta'sirini susaytirish, bo'lishi mumkin xatolarning oldini olish va xavf-xatarni kamaytirish imkonini beradi.

Rejalashtirish ob'ektiv iqtisodiy qonunlardan ongli ravishda foydalanishni taqozo etadi. Rejali xo'jalik yuritish imkoniyati va zaruriyatining o'zi xalq bir jamiyatda **xalq xo'jaligini rejali va mutanosib rivojlantirish qonunining** amal qilishini taqozo etadi. Lekin bozor iqtisodiyoti sharoitida nafaqat rejali rivojlanish qonuni, balki bir qator boshqa qonunlar, jumladan, qiymat qonuni, talab va taklif qonuni, vaqtning tejash, mehnatga qarab taqsimlash qonunlari xarakterda bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida umumdavlat strategiyasining, jumladan, umumdavlat rejasining "falsafasi" masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Bu "falsafa" O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining muxim soxalari va maqsadlarini, struktura va investitsiya siyosati, fan-texnika taraqqiyotining yo'nalishlarini, ilmiy, ma'naviy va ma'rifiy salohiyatini ko'tarish, mamlakat mudofaa qobiliyatini saqlab turish vazifalarini belgilab beradi.

Bozor iqtisodiyotining barcha imkoniyatlari erkin reja asosida amalga oshiriladi. Demak, rejalashtirish qanchalik erkin va mukammal bo'lsa, mustaqillikning afzalliklari, istiqbolning samarasi shunchalik to'liqroq ko'zga tashlanadi, shundanina jamiyat o'z ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarini muvaffaqiyatli xalq etadi. Ana shundanina rejalashtirish xalq xo'jaligining barcha soxalarini, jumladan, sanoatni tashkiliy ravishda va tartibli rivojlanishiga imkon yaratadi.

Rejalashtirish mutlaqo ilmiy asosda tuziladi va u jamiyat taraqqiyotini, jumladan, sanoat taraqqiyotining amaliyotini doimo umumlashtirib borishni, fan va texnikaning barcha yutuqlaridan foydalanishni talab qiladi. Sanoatga rejali xabarlik qilish voqealarni oldindan ko'rish demakdir. Voqealarni, xodisalarni, bo'lajak faoliyatni oldindan ko'rish jamiyat iqtisodiy qonunlarini bilib olishga asoslanadi va jamiyat moddiy va ma'naviy xayoti rivojining etilgan talablariga suyanadi.

Iqtisodiy qonunlarning mohiyati, mazmuni va boshqa tomonlarini bilib olish iqtisodiy jarayonlar mohiyatini o'qib olishga, taraqqiyotning ilg'or tendensiyalarini xali ular kurtak xolida bo'lganidayoq aniqlab olishga, iqtisodiy taraqqiyot jarayonini ilmiy asosda oldindan ko'ra olishga, uni mustaqil, buyuk davlat qurish manfaatlari uchun reja asosida yo'lga solishga yordam beradi.

Rejalashtirish nazariyasida rejalashtirishning turlari, bosqichlari, maqsadlari, vazifalari, tizimlari degan tushunchalar mavjud.

Rejalashtirishning asosiy turlariga quyidagilar kiradi:

- munosabatdor kattaliklar bo'yicha rejalashtirish;
- muvofiqlashtirish shakllari bo'yicha rejalashtirish;
- moslashuv (adaptatsiya) shakliga ko'ra rejalashtirish.

Rejalashtirish turlarini bir qator alomatlar bo'yicha tasniflash mumkin. Masalan, rejalashtirishning birinchi eng muxim turi bo'lgan munosabatdor kattaliklar bo'yicha rejalashtirish turining alomatlariga quyidanilar kiradi:

- zamon (vaqt) ko'lami (qisqa muddatli, o'rtacha muddatli, uzoq muddatli rejalashtirish);
- funktsional bo'lim (ishlab chiqarishni, sotishni, saqlashni, ta'minotni, moliyani, investitsiyani rejalashtirish);
- boshqaruv ierarxiyasi (raxbariyat ierarxiyasi);
- rejalash ierarxiyasi (strategik, ya'ni oliy; taktik, ya'ni o'rta; operativ, ya'ni past darajadani rejalashtirish).

Agar rejalashtirish jarayonini boshdan oyoq ko'rib chiqilsa, unda ayrim bosqichlarni ajratish mumkin. Ularga quyidanilar kiradi: maqsadlarni ifodalash, ya'ni ishlab chiqish;

- muammolarni qo'yish;
- muqobil variantlarni izlash va tanlash;
- taxmin qilish;
- baxolash va qarorlar qabul qilish.

Sanoatni rejalashtirishdan ko'zlangan oliy maqsad sanoat ishlab chiqarishining faoliyati asosida avvaldan fikran o'ylangan bo'lg'usi natijani aniqlash va bu natijaga erishish uchun tegishli chora-tadbirlarni belgilashdan iborat bo'ladi. SHu sababli rejalashtirish jarayonining birinchi bosqichi maqsadlarni ifodalashdan iborat bo'ladi.

Maqsadlarni ifodalashning aloxida vazifalari quyidanilardan iborat: maqsadlarni izlash, maqsadlarni aniqlash, maqsadlarni tarkiblash; maqsadlarni amalga oshirish, maqsadlarni tanlash.

Ushbu nazariyadan kelib chiqib, sanoat ishlab chiqarishini rejalashtirishning asosiy vazifalarini quyidanicha izoxlash mumkin:

- eng avvalo, maqsadni qo'yish;
- sanoat ishlab chiqarishining xilma-xil faoliyatini, ayniqsa xalq xo'jaligi va axoli uchun zarur bo'lgan yuqori sifatli, raqobatbardosh maxsulotlar tayyorlashning ijtimoiy-iqtisodiy jixatdan maqsadga muvofiqligini asoslab berish;
- zaruriy moddiy-texnik bazani shakllantirish;
- moliyalash manbalarini aniqlash va ijobiy pirovard natijaga erishish.

Mustaqillik yillarida rejalashtirish sohasida bir qator ishlar amalga oshirildi. Lekin shuni aytish kerakki, xalq xo'jaligining rejali, mutanosib rivojlanish qonuniyati talablariga to'la javob beradigan darajaga erishilgani yo'q. YAqin o'tmishda rejalashtirishda birtalay xatolarga yo'l qo'yilganini, murakkab xo'jalik muammolarini xal etishga o'ylamay-netmay tavakkalchilik bilan qaralganligini xamma yaxshi biladi.

Milliy iqtisod va uning etakchi tarmog'i bo'lgan sanoat ishlab chiqarishning uzoq davrga mo'ljallangan rivojini belgilash uchun boshqaruvning eng muxim funktsiyalaridan biri bo'lgan prognozlash aloxida e'tibor berishni talab qiladi. SHu munosabat bilan bu kategoriyaning mohiyati va ahamiyati, mazmuni va turlari, usullari va vazifalarini yaxshi bilish kerak.

Eng avvalo, shuni qayd qilish kerakki, ijtimoiy xayot kelajakni oldindan ko'rishsiz va uning istiqbolini bashorat qilmasdan mumkin emas. SHu sababli keyingi vaqtda bashorat qilish xalq xo'jaligining optimal faoliyat ko'rsatishining eng zaruriy shartiga aylanmoqda. Istiqbolni boshqaruvning juda murakkab jarayonida bashorat qilish ishlab chiqarishning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yo'llarini oldindan ko'rish vazifasini bajaradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida bashorat qilish jamiyat rivoji, shu jumladan, moddiy ishlab chiqarishning eng muxim soxasi bo'lgan sanoat rivojining kelajakda amalga oshishi mumkin bo'lgan maqsadlarini va ularga erishishni ta'minlovchi iqtisodiy resurslarni aniqlash, iqtisodiy va texnikaviy siyosatning uzoq va o'rta muddatli yo'nalishlarining eng extimolga yaqin iqtisodiy samarali variantlarini qidirib topish uchun zarur.

Prognoz, ya'ni bashorat deganda real ob'ektning kelajakda bo'lishi mumkin bo'lgan axvoli, uni amalga oshirishning al'ternativ, ya'ni muqobil (mumkin bo'lgan qarama-qarshi ikki xoldan birini tanlab olish zaruriyati) yo'llarini va muddati to'g'risidani ilmiy jixatdan asoslangan muloxaza tushuniladi. Qisqacha qilib aytganda, oldindan qilingan xulosadir.

Prognozlash, ya'ni bashorat qilish deganda kelajakni ko'rish, mo'ljal qilish va oldindan aytib berish jarayoni tushuniladi. Faqat mavjud dalillar, ma'lumotlar va aniq raqamlar asosida voqea yoki xodisaning qanday bo'lishi, rivojlanishi va oqibatini oldindan aytib berish, ya'ni bashorat qilish mumkin.

Bashorat qilishning bir qancha yo'llari mavjud bo'lib, ulardan eng asosiylariga iqtisodiy va ijtimoiy bashorat qilish kiradi. Ularni bir-biridan shartli ajratish mumkin, chunki bashorat qilishning maqsadi va vazifasi bir xodisa yoki voqeaning xam iqtisodiy, xam ijtimoiy jixatlari bilan bog'liq, bir medalning ikki tomonidir.

Bashorat qilishning maqsadi real ob'ektning kelajakda fikran o'ylangan natijasini ta'minlashdan iborat. Xodisa va voqealar fikriy modelining natijasiga erishish.

Bashorat qilishning vazifasi esa bu jarayonning oldida turgan maqsadga erishish uchun bir qator ishlarni bajarishdan iborat.

5.2. Rejalashtirish tamoyillari va usullari

Rejalashtirish nazariyasida xo'jalikka raxbarlik qilishning ma'lum fundamental qoidalari, ya'ni tamoyillari masalasi aloxida o'rin egallaydi. Bozor munosabatlari sharoitida bunday tamoyillar jumlasiga quyidanilar kiradi:

1. Ilmiylik tamoyili;
2. Rejalarni ma'lum maqsadga yo'naltirish tamoyili;
3. Mutanosiblik va balanslilik tamoyili;
4. Komplekslik tamoyili;
5. Uzluksizlik tamoyili;
6. Barqarorlik tamoyili;
7. Tarmoq va xududiy rivojlanishning uyg'unligi;
8. Xalq xo'jaligi va uning tarmoqlari xamda korxona (firma)lar rivojlanishining uzviy birligini xisobga olish tamoyili.

Sanoat va uning tarmoqlari, korxonalari, tashkilotlari faoliyatlarini rejalashtirganda yuqoridani tamoyillarga to'la amal qilinsa topshiriqlarni muvaffaqiyatli bajarish mumkin, iqtisodiy o'sish kuchayadi va ishalb chiqarish samaradorligi albatta, ko'tariladi. YUqorida keltirilgan tamoyillarni amalga oshirish uchun bir qator usullardan, ya'ni balans, maqsadli, normativ, statistik-iqtisodiy, ko'p variantli, iqtisodiy-matematik matriqa usullaridan foydalaniladi.

Balans usuli rejalashtirishning bosh usuli xisoblanadi. Faqat balans usuligina asosiy **proporuiyalarni** belgilash, resurslarning jamiyat extiyojlariga muvofiqligini aniqlash, rejalarni real va natijali qilish imkonini yaratadi. Balanslardan istiqbol va joriy rejalarning barcha bo'limlarini ishlab chiqishda foydalaniladi.

Sanoat ishlab chiqarishini rejalashtirishda balans usulidan keng foydalaniladi, chunki u xalq xo'jaligining etakchi tarmog'i bo'lgan soxalarini muayyan sharoitda aniq vaqt va ma'lum fazoda yaxlit xolda, bir biriga bog'liq texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlar yordamida aks ettira oladi. Balanslar ishlab chiqarishning ko'lami va dinamikasi, uning tarkibi va tuzilmasi xamda samaradorligi to'g'risidani ma'lumotlarni mujassamlashtiradi. Ularda sanoat tarmog'i va boshqa milliy iqtisodiyotning tarmoqlarining o'zaro munosabatlarini ko'rish mumkin.

Rejalashtirishda balanslarning qiymat, natura-qiymat, moddiy, mexnat va moliyaviy turlaridan keng foydalaniladi.

An'anaviy qiymat balanslari qatoriga: yalpi ijtimoiy maxsulot balansi, milliy daromad balansi, aosiy fondlar balansi, tovar oboroti va resurslar balansi, tashqi savdo va to'lov balanslari kiritiladi.

Balanslarning eng muximlaridan biri moddiy balans bo'lib, u maxsulotlarning eng muxim to'plamini qamrab oladi. Balanslarni ishlab chiqish katta bilim va ilm, tajriba, ijobiy yondashuvlar talab qiluvchi murakkab ishdir.

Rejalashtirish amaliyotida natura yoki moddiy balanslarning quyidani uch turidan:

- mexnat qurollarining balanslari;

- mexnat buyumlarining balanslari;
- xalq iste'moli buyumlarining balanslaridan foydalanish mumkin.

Moddiy balanslar ma'lum sxemalar bo'yicha ishlab chiqilib, unda, bir tomondan, maxsulot resurslari, ikkinchi tomondan, uning ayrim qismlari bo'yicha taqsimlanishi ko'rsatiladi (sxemaga qarang).

Moddiy balansning taxminiy sxemasi

Resurslar	Resurslarning taqsimoti
1. Rejalashtirish davri boshiga qoldiq. 2. Ishlab chiqarish xajmi 3. Import 4. Davlat rezervlaridan kelib tushushi 5. Boshqa kelib tushishlar	1. Ishlab chiqarish – ekspluatatsiya iste'moli 2. Kapital qurilish ehtiyojlari 3. Bozor fondlari 4. Eksport 5. Davlat resurslarini to'ldirish 6. Rejalashtirilayotgan davr oxiriga maxsulot qoldig'i
JAMI	JAMI

5-chizma. Moddiy balansning taxminiy sxemasi

Balanslarning yana bir eng muxim turi – bu mexnat balanslaridir. Bunday balanslarda mavjud mexnat resurslari va ulardan foydalanish yo'nalishlari aks ettiriladi. Mexnat balanslariga mexnat resurslarining yig'ma balansi, tarmoqlar va xududlar bo'yicha ishchi kuchi balansi va x.k.lar kiritiladi.

Korxona (firma)larda ishlab chiqarish quvvati balansi tuzilib, unda korxonaning ishlab chiqarish imkoniyati, uning tarkibidani nomutanosibliklar mavjudligi, ishlab chiqarish quvvatini kengaytirish uchun zarur bo'lgan kapital qo'yilmalar aniqlanadi.

Rejani texnik-iqtisodiy jixatdan asoslashning eng muxim asoslaridan biri bu normativ usuldir. Rejalashtirish jarayonida iqtisodiy normativlarning roli beqiyos. Ular yordamida rejalashtirilayotgan davr sharoitlarini (maxsulot berish topshiriqlari, narx, foydadan byudjetga ajratma, ish xaqi fondlarini tashkil etish normativlarini) oldindan bilgan xolda korxonalar jamoalari ishlab chiqarishni o'stirishning yuksakroq sur'atlarini, uning samaradorligini ancha oshirishni ta'minlaydigan rejalarni ijodiy tarzda, barcha imkoniyatlarni oshkora qilishdan cho'chimasdan tuza oladilar.

Normativ usulning mohiyati shundan iboratki, unda reja ko'rsatkichlari rejali norma asosida aniqlanadi. Bu usul yordami bilan ishlab chiqarishdani ilg'or tajribalarni umumlashtirishning barcha bo'g'inlaridani balanslari (maxsulot ishlab chiqarish va realizatsiya qilish, ishchi kuchi, moddiy va moliyaviy balanslari)dan keng foydalanishni nazarda tutadi.

Rejalashtirishda norma va normativlarning uch guruxi: iqtisodiy, ijtimoiy va texnologik guruxlaridan foydalaniladi.

Iqtisodiy normativlar resurslardan foydalanish samaradorligini eng past mumkin bo'lgan miqdorini ifodalaydi. Masalan, rejalashtirish va prognozlashda kapital mablag'lardan foydalanishning normativ koeffitsienti (E_n) ko'rsatkichidan keng foydalaniladi. Faraz qilaylik, rejalashtirishda uning miqdori E_n q 0,15 kesimida belgilanadi. Bu milliy iqtisod rivojiga sarflangan mablag'larning xar bir so'mi 15 tiyin bilan qaytishi kerak. Shunday bo'lsa, sarflangan kapital mablag' taxminan 7 yilda o'zini to'la qoplaydi. Agarda u xar yili 15 tiyindan kam tejam keltirsa, kapital qo'yilmalar (investitsiyalar) samarasiz foydalanilganligini anglatadi.

Ijtimoiy normativlar jamiyat va uning a'zolari ehtiyojlari muayyan davrga qondirilishining mumkin bo'lgan darajasini, insonning tevarak-atrofdani muxit bilan o'zaro aloqasi xarakterini belgilaydi. Ayrim maxsulot turlarining bir kishi tomonidan iste'mol qilinishi normasi ijtimoiy normativlar namunasi. Masalan, bir kishining bir yilda oyoq kiyimiga bo'lgan iste'mol normasi 3,3 juft xajmida belgilangan.

Texnologik normativlar chiqarilayotgan maxsulot birligiga resurslarining solishtirma sarfi miqdorini ifodalaydi. Masalan, 1kVt soat elektroenergiya ishlab chiqarishga sarflanayotgan yonilg'i normasi, xom paxtadan paxta tolasini chiqarish normasi.

5.3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida rejalar tizimi

Ma'lumki, milliy iqtisodiyot, jumladan, sanoat iqtisodiyotini rivojlantirish uchun aniq topshiriqlar, ya'ni xo'jalik vazifalari va amaliy chora-tadbirlar belgilanadi. Ular reja shaklida namoyon bo'ladi.

Reja – bu davlat ijtimoiy–iqtisodiy siyosatini, jamoa va shaxs o'z ishlarini amalga oshirishning asosiy vositasi xisoblanadi. SHu sababli reja va rejalashtirish masalasiga aloxida e'tibor beriladi va ularning mohiyati, ahamiyati, mazmuni va vazifalarini chuqur bilish zaruriyati yuzaga keladi.

Reja – bu biror ish, dastur, tadbir va shu kabilarni amalga oshirishning oldindan belgilangan tartibi, loyixasi. Ko'pincha uni topshiriq deb xam ataydilar.

Ishlab chiqarish rejasi xar xil bo'lishi mumkin. Masalan, ijtimoiy ishlab chiqarish rejasi yoki yagona xalq xo'jaligi kompleksining, ya'ni mamlakat xalq xo'jaligi rejasi, milliy iqtisodiyot va uning real tarmog'i rejasi (sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, transport va x.k.lar rejasi).

Rejaning bir qancha shakllari mavjud:

- vaqti va muddatiga qarab xar qanday reja soatlik, kunlik, xaftalik, o'n kunlik, bir oylik, bir kvartallik, bir yillik va bir necha yillik bo'lishi mumkin.
- rejalashtirishning maqsadi va vazifasiga ko'ra reja ikki turga: operativ reja va texnik-iqtisodiy rejaga bo'linadi. Bu rejaning ikkinchi turi o'z navbatida ikki shaklda, ya'ni joriy (taktik) reja va istiqbolli (strategik) reja shakllarida bo'ladi.

Reja tuzish va uni ro'yobga chiqarish, ya'ni reja bajarilishini tashkil etish va nazorat qilish jarayoni "Rejalashtirish" deb ataladi.

"Rejalashtirish" atamasi xaqida so'z borganda shuni ta'kidlash kerakki, turli ilmiy asarlar, darslik va o'quv qo'llanmalari, ensiklopediya va lug'atlarda turlicha ta'riflar berilgan va ular o'zbek tiliga tarjima qilingan. Lekin O'zbekiston SSR ensiklopediyasida "Reja" va "Rejalashtirish" terminlari umuman keltirilmagan, uning o'rniga "Plan" va "Planlashtirish" terminlari ishlatilgan.

Mustaqillik, istiqlol va ular tufayli yuzaga kelgan keskin o'zgarishlar bu kategoriyaning mohiyati, ahamiyati, mazmuni, maqsadi va vazifalarini tubdan tadqiq qilishni talab etadi. Ayniqsa **markazlashgan rejalashtirishning** tubdan o'zgarganligi va tarmoqlar, korxonalar katta erkinlik olganliklari muammolari o'z echimini topishi kerak.

Bozor va rejalashtirish bir birini taqozo etadi va ularni bir biridan ajratib bo'lmaydi. Bu erda shuni aytish kerakki, mustaqillikning birinchi yillarida "Reja" va "Rejalashtirish" so'zlaridan qo'rqa boshlagan edik. Buni anglagan Respublika Prezidenti 1995 yil yakunlari va 1996 yil vazifalariga bag'ishlangan Vazirlar Maxkamasining majlisida taajublanib shunday degan edi: "Xorijiy mamlakatlarda, agar fermer foyda olishga ishonmasa unda umuman ishga qo'l urmaydi. Bizda-chi? Xech kim iqtisodiy taxlil bilan shug'ullanmaydi, xech kim yil boshida xisob qilmaydi". Bundan ko'rinib turibdiki, yil boshida rejalar aniqlanmaydi.

Reja va rejalashtirish ma'lum ko'rsatkichlar tizimi, ya'ni topshiriqlar majmui tariqasida aks ettiriladi. Ular rejaning asosiy g'oyasi, maqsadi va vazifalarini ifodalaydi xamda natijalarini tavsiflaydi. Ko'rsatkichlar yordamida bir qator funktsiyalarni baxolash, xisob-kitob qilish va topshiriqlarning mutanosibligini ta'minlash mumkin.

Reja tuzish jarayonida qo'llaniladigan barcha ko'rsatkichlarning belgilanish tartibi, ishlab chiqarish xodimlarining xo'jalik faoliyatida qo'llanish miqyosi va vazifasiga qarab guruxlarga ajratilishi mumkin.

Belgilanish tartibiga ko'ra ular tasdiqlanadigan va xisoblanadigan ko'rsatkichlarga bo'linadi.

Tasdiqlanadigan ko'rsatkichlar yuqori tashkilot tomonidan belgilanadi va tasdiqlanadi. Xisoblanadigan ko'rsatkichlar esa boshqarishning ma'lum bo'g'ini tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi.

Qo'llanish miqyosiga binoan ko'rsatkichlar umumiy va differenziyalashgan turlarga bo'linadi. Umumiy ko'rsatkichlar sanoat tarmog'ining barcha bo'g'inlari uchun taalluqli bo'lib, ular xalq xo'jaligi va uning tarmoqlari bo'yicha ko'rsatkichlarni o'zaro taqqoslashni ta'minlash maqsadida belgilanadi. Differenziyalashgan ko'rsatkichlar xam sanoatda amalga oshiriladigan ko'pgina jarayonlarni aniq ifodalashga yordam berib, ularni takomillashtirishga olib keladi.

Ishlab chiqarishning xo'jalik faoliyatidani vazifasiga qarab, plan ko'rsatkichlarini miqdor va sifat ko'rsatkichlariga ajratish mumkin. Miqdor ko'rsatkichlari ishlab chiqarish xajmi, ish xaqi fondi, xomashyoga bo'lgan extiyojlardan iborat. Sifat ko'rsatkichlari moddiy resurslar va ishchi kuchidan foydalanish darajasini ifodalaydi.

Sifat ko'rsatkichlari o'z navbatida sintetik va texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarga bo'linadi. Sintetik ko'rsatkichlar (masalan, mexnat unumdorligi, maxsulot sifati, maxsulot birligining tannarxi, foyda yoki daromad) korxona faoliyatini xar tomonlama aks ettiradi.

Texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlar esa ayrim ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish darajasini ifodalaydi. Masalan, uskunalardan foydalanish, maxsulot birligiga sarflanadigan xomashyo, yoqilg'i va elektr energiya, ko'p mexnat talab etadigan jarayonlarni mexanizatsiyalash, eng mukammallashtirilgan texnologik jarayonlarni qo'llash shular jumlasidandir.

Ko'rsatkichlar rejalashtirish tajribasida eng ko'p ishlatiladigan, belgilanadigan va xisoblanadigan, umumiy va xususiy, miqdoriy va sifat ko'rsatkichlaridan iborat bo'lishi mumkin.

Natura ko'rsatkichlar ishlab chiqarishning moddiy buyum nisbatlarini, maxsulotni tayyorlovchi va iste'mol etuvchilar orasidani aloqalarni belgilab, maxsulotning turlari yoki ish xajmining o'lchov birliklari (dona, metr, kubometr, tonna, kilovat-soat va xokazolar) ifodalanadi.

Tovar-pul munosabatlari sharoitida qiymat ko'rsatkichlari aloxida o'rin egallaydi. Bu ko'rsatkichlar ishlab chiqarishning xajmini, sarflarini va moliyaviy natijalarini aniqlash uchun keng qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlash yo'llaridan biri – sanoatni yuqori sur'atlar bilan rivojlantirishdir. Bunga erishish uchun, dastavval, uning axvolini va imkoniyatlarini bilish lozim. Buning uchun xar xil ko'rsatkichlardan foydalanish kerak bo'ladi. Bir tomondan, qo'llaniladigan ko'rsatkichlar sanoatning umumiy taraqqiyotini ifoda etsa, ikkinchidan, sanoatning o'zining shart-sharoitlarini ifodalovchi ko'rsatkichlar xam mavjud bo'lishi mumkin. Bunday ko'rsatkichlarga asoslanib sanoatning texnikaviy, iqtisodiy va ijtimoiy shart-sharoitlari aniqlanadi.

Sanoat taraqqiyotini ifodalaydigan ko'rsatkichlar sanoat tarmoqlarining korxonalar tomonidan ishlab chiqariladigan maxsulotning xajmini natural o'lchov birligida, qiymat birligida ifoda etadigan ko'rsatkichlaridir.

Sanoat maxsulotlarining xajmini aniqlashda qo'llaniladigan natural birliklar bo'lib kilovat-soat, tonna, kubometr, kvadratmetr, diko-litr, dona va boshqalar xisoblanadi.

Bu o'lchovlarga tayangan xolda ishlab chiqariladigan sanoat maxsulotlarining miqdorini aniqlash mumkin. Masalan, O'zbekistonda 2001 yilda 47,9 mlrd. kilovat-soat elektr energiya, 7,3 mln. tonna neft, 57,4 mlrd. kubometr gaz, 428,3 mln. kvadrat metr gazlama va 38,2 mln. dona trikotaj kiyimlari ishlab chiqarish mo'ljallangan edi.

7-jadval

**Sanoat maxsulotlarini asosiy turlari bo'yicha ishlab chiqarilishi
(yirik korxonalar misolida)**

Nomlanishi	O`lchov birligi	YAnvar-dekabr 2011g.	O`sish sur`ati, v %
Elektroenergetika			
Elektroenergiya	mln.kVt/s	51711,9	103,5
Issiqlikenergiya	ming.Gkal	18249,2	98,4
Neft qazib oluvchi va qayta ishlovchi sanoat			
Neft`	ming.tn.	2017,9	86,5
Gaz kondensati	ming.tn.	1643,6	77,5
avtomobil benzin	ming.tn.	1428,0	88,8
Dizel yoqilg`isi	ming.tn.	1125,1	86,4
Mazut topochный	ming.tn.	320,7	65,6
Motor yog`i	ming.tn.	61,9	98,3
Gaz sanoati			
Gaz sijjenный	ming.tn.	245,7	99,8
Tabiiy gaz	mln.kub.m	60111,5	97,9
Ko`mir sanoati			
Ko`mir	ming.tn.	3629,9	99,4
Qora metallurgiya			
Stal`	ming.tn.	731,4	99,96
Prokat gotovyy	ming.tn.	691,6	100,7
SHarы stal`ные pomol`ные	ming.tn	167,8	105,9
Truby stal`ные	tn.	71000,0	102,6
Profili stal`ные listovые	tn.	17450,0	126,0
Kimyo va neft` kimyo sanoati			
Udobreniya mineral`ные (v pereschete na 100 % pitatel`ных veshchestv)	ming.tn.	1134,6	105,7
v tom chisle:			
azot	ming.tn.	955,8	103,9
fosfat	ming.tn.	148,8	96,9
kaliy	ming.tn.	30,0	-
Sun`iy ammiak	ming.tn.	1343,9	106,2

Nomlanishi	O`lchov birligi	YAnvar-dekabr 2011g.	O`sish sur`ati, v %
	tn.	15991,0	117,6
<u>Kimyoviy paxta va ip</u>			
Sredstva zaщitы rasteniy	tn.	3384,0	82,1
Sinteticheskie moyushie sredstva	tn.	835,0	53,2
Soda kal`tinirovannaya	ming.tn.	90,3	117,6
Soda kausticheskaya	ming.tn.	23,1	127,6
Kislota sernaya	ming.tn.	1189,7	116,2
Mashinasozlik			
Avtomobil	dona	219833,0	106,2
SHu jumladan:			
engil	dona	217733,0	106,2
avtobus	dona	1268,0	96,3
YUk mashinalar	dona	832,0	115,2
Traktor	dona	2539,0	92,8
Pricepli traktor	dona	2478,0	148,9
Kul`tivatorlar	dona	1040,0	56,2
Xolodil`nik va muzlatkichlar	dona	18893,0	120,5
Televizor	dona	57506,0	94,5
Kuchlanishli transformator silovыe	ming.kVt	1544,2	105,6
Kabel silovыe	km	19441,0	178,7
Kabel` gorodskoy telefonnoy svyazi	km	4183,1	87,4
Kabeli signal`no-blokirovочные	km	2846,0	165,5
Provoda i kabeli radiochastotные	km	1164,0	136,9
Kabeli dlya sistem svyazi	km	94268,0	2,4r
Provoda shlangovыe	km	6034,0	69,0
Provoda ustanovочные	km	14474,0	143,9
SHnury osvetitel`ные	km	26762,0	82,8
Provoda neizolirovannыe dlya liniy elektroperedachi	tn	2959,0	110,3
Qurilish materiallari sanoati			
Цement	ming.tn.	6871,7	100,3
Listы asbestоcementные (shifer)	mln.usl.pl.	289,3	61,4
Kaolin obogаченный	tn	17046,0	62,8
Stenovыe materialы	mln.sht.usl	63,8	127,3

Nomlanishi	O`lchov birligi	YAnvar-dekabr 2011g.	O`sinh sur`ati, v %
	kirpicha		
Myagkie krovel`nye materialy i izol	ming.kv.m	9258,0	119,9
Asfal`tobeton	ming.tn.	359,8	113,8
Oziq ovqat sanoati			
(vklyuchaya mukomol`no-krupyanuyu i kombikormovuyu)			
Spirit pishchevoy	ming.dal	5292,0	107,4
Vodka i likerovodochные izdeliya	ming.dal	9593,0	101,6
Kon`yak	ming.dal	76,7	2,2r
Vino vinogradnoe	ming.dal	2128,0	101,3
SHampanskoe	ming.dal	123,8	106,0
Saxar-pesok	tn.	286055,0	104,0
Sol` povarennaya	tn.	28270,0	100,4
CHay natural`nyy	tn.	15209,0	86,8
Papirosy i sigarety	mln.d.	13949,0	109,4
Bezalkogol`nye napitki	ming.dal.	21713,0	118,1
Konservy plodoovoshchnye	tub	124588,0	124,7
Rybnye konservy	tub	194,0	-
Muka	ming.tn.	1217,3	95,8
Krupa	ming.tn.	3,1	3,3r
Xleb i xlebobulochnye izdeliya	ming.tn.	25,9	88,1
Makaronnye izdeliya	ming.tn.	23,6	102,1
Margarinovaya produkciya	tn.	11406,0	144,7
Maslo rastitel`noe	ming.tn.	235,6	104,8
Maslo rafinirovanoe	ming.tn.	208,4	104,2
Mыlo xozyaystvennoe	ming.tn.	41,0	101,4
Mыlo tualetnoe	tn.	840,0	151,9
Kombikorma	ming.tn.	891,2	114,4
Engil sanoat			
Pryaja xlopchatobumajnaya	ming.tn.	185,8	119,6
Tkani xlopchatobumajnye	mln.kv.m	83,6	99,3
Niti shelka-sыrца	tn.	246,3	2,5r
Tkani шелковые	ming.kv.m	1606,0	136,3
Izdeliya trikotajnye	ming.d.	50497,0	150,0

Nomlanishi	O`lchov birligi	YAnvar-dekabr 2011g.	O`sinh sur`ati, v %
CHulochno-nosochnye izdeliya	ming.juft	154,0	175,2
Ковры i ковровые izdeliya	ming.kv.m	655,2	159,4
Xlopok-volokno	ming.tn.	1125,4	107,5
Semena xlopchatnika	ming.tn.	1623,8	103,3
Mediçina sanoati			
Lekarstvennye sredstva	mln.sum	76872,2	136,9
SHpriцы odnokratnogo primeneniya	mln.dona.	34,7	82,6
Bir marotabalik sistemalar	ming. dona	1055,0	86,5
Boshqa tarmoqlar			
Ko`rish oynalari	ming.kv.m	12599,4	122,7
O`quv daftarlari	ming.dona.	15796,0	2,3r
Kitob-jurnal maxsulotlari	ming.varoq	565497,0	108,5

Sanoat maxsulotlarining natural o`lchov birliklari orqali barcha sanoat tarmoqlarining rivojlanishini solishtirib bo`lmaydi, chunki bir tarmoqning maxsuloti kilovat-soatda o`lchansa, ikkinchisidiki tonnada, uchinchisidiki kubmetrda o`lchanadi va x.k. SHuning uchun barcha sanoat tarmoqlarining ishlab chiqaradigan maxsulotlarini va bajaradigan ishlarini xisoblashda yagona o`lchov birligi bo`lishi lozim. Bu o`lchov birligi xar tomonlama bo`lishi kerak. Bunday vazifalarni qiymat ko`rsatkichlari bajaradi. Qiymat ko`rsatkichlari baxolar yordamida sanoatning umumiy rivojlanishini, o`sinh sur`atlari va uning strukturasi aniqlashga imkoniyat yaratadi.

Qiymat ko`rsatkichlarini ishlatishning yana bir afzal tomoni borki, bu xar xil tarmoqlar ish faoliyatini bir biriga solishtirish imkoniyatini yaratib beradi.

Xozirgi davrda sanoat rejasini tuzishda qo`llaniladigan qiymat ko`rsatkichlari quyidaniylardan iborat: yalpi ichki maxsulot, tovar maxsuloti, realizatsiya qilingan maxsulot, normativ sof maxsulot, sof maxsulot

2012yilda O`zbekiston Respublikasida real YAIM ishlab chiqarish xajmining oldingi yilga nisbatan o`sishi 108,2 foizni tashkil etishi, ya`ni barqaror yuqori darajada saqlanib qolishi prognoz qilinmoqda. Iqtisodiy o`sinhning bunday yuqori sur`ati ta`minlanishida sanoat ishlab chiqarishining 108,6 foizga, ya`ni 2011 yilda erishilganiga nisbatan 2,3 foizga o`sishi, qishloq xo`jaligi maxsulotlari ishlab chiqarishning esa 105,8 foizga ko`payishi muxim ahamiyatga ega.

1.1.1-jadval

O`zbekiston Respublikasini 2012 yilda rivojlantirishning prognoz ko`rsatkichlari (oldingi yilga nisbatan foizda)

Ko`rsatkichlar	2011 y.	2012 y.
Real yalpi ichki maxsulot (YAIM)	108,3	108,2
Sanoat maxsuloti xajmi	106,3	108,6
Qishloq xo`jalik maxsuloti ishlab chiqarish xajmi	106,6	105,8

Kapital qo'yilmalar xajmi	107,9	109,3
CHakana savdo aylanmasi xajmi	116,4	113,4
Iste'mol narxlar indeksi (2011 yilning dekabriga nisbatan foizda)	107,6	107-109
Davlat byudjeti kamomadi (YAIMga nisbatan foizda)	+0,2	-1,0
Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi (yillik foiz)	12	12

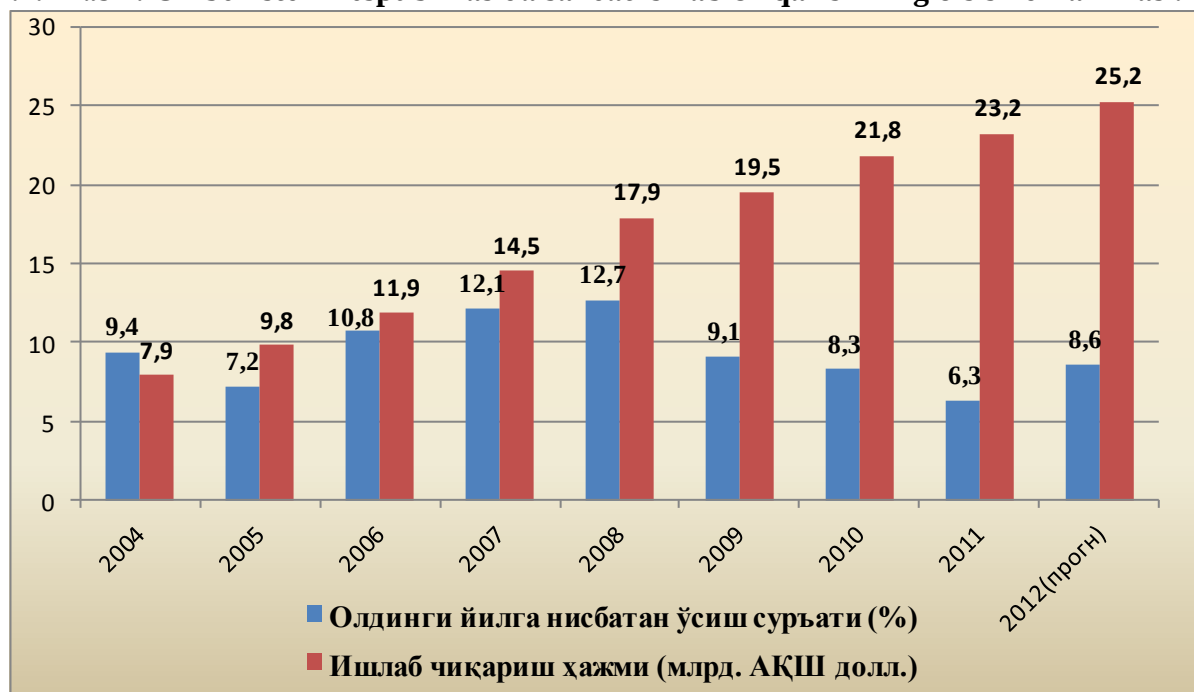
Manba: 1. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari. 2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2012 yilga asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar va Davlat byudjeti parametrlari prognozi to'g'risida"gi PQ-1675-sonli qarori.

2012 yilda sanoat ishlab chiqarishining yuqori sur'atda o'sishi sanoat maxsuloti xajmining 25,2 milliard AQSH dollariga teng bo'lgan miqdorga etishi, ya'ni 2004 yilga nisbatan qariyb 3,2 marta oshishiga olib keladi. Natijada sanoat ishlab chiqarishining YAIMdani ulushi 24,4 foizga etishi ta'minlanadi.

2012 yilda sanoatni rivojlantirishning asosiy omillari quyidanilar bo'lishi ko'zda tutilmoqda:

- qurilish materiallari industriyasini rivojlantirish;
- sanoatni rivojlantirishda bank kreditlari ta'sirchanligini oshirish;
- sanoatni rivojlantirishda qo'shma korxonalarning ulushini oshirish;
- maxalliy xomashyoni qayta ishlash;
- maxalliy lashtirish dasturi va Xalqaro sanoat yarmarkasi va kooperatsiya birjasi doirasida yaratilgan imtiyoz va preferentsiyalardan keng foydalanish;
- ishlab chiqarilgan maxsulotlar eksporti ko'lamini kengaytirish, kichik korxonalar maxsulotlarini eksportga yo'naltirishga ko'maklashish.

1.1.1-rasm. O'zbekiston Respublikasida sanoat ishlab chiqarishining o'sish dinamikasi.

2012 yilda sanoat tarmoqlarining rivojlantirilishi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining quyida keltirilgan qarorlarining bajarilishi bilan chambarchas bog'liq:

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010 yil 15 dekabrda "2011-2015 yillarda sanoatni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida"gi 1442-sonli qarori;

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011 yil 4 oktyabrda «YAngi turdani raqobatbardosh maxsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish va o'zlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 1623-sonli qarori;

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011 yil 27 dekabrda «2012 yilgi investitsiya dasturi to'g'risida"gi 1668-sonli qarori;

- 2011-2015 yillarda infratuzilmani, transport va kommunikatsiya qurilishini rivojlantirishni jadallashtirish Dasturi va boshqalar.

Sanoat tarmoqlarida ishlab chiqariladigan maxsulotlar uchta katta guruxga bo'linadi: mexnat buyumlari, mexnat qurollari va xalq iste'mol mollari.

Mexnat buyumlariga xomashyo, materiallar, yoqilg'i, elektroenergiya va boshqa ishlab chiqarishda qo'llaniladigan buyumlar kiradi. Bu buyumlar sanoatni yuqori sur'atlar bilan va samarali rivojlantirish uchun ko'p miqdorda talab qilinadi.

Rejalashtirish qanchalik mukammal bo'lsa, taraqqiyot shunchalik muvaffaqiyatli bo'ladi.

5.4. Ishlab chiqarish rejasini tuzib chiqish va tasdiqlashni tashkil etish

Namunali metodikaga ko'ra sanoat tarmog'ining joriy va istiqbolli rejasi quyidani qismlardan iborat:

1. Maxsulot ishlab chiqarish va uni realizatsiya qilish. Bu belgilangan turdani maxsulotni ishlab chiqarish va uni realizatsiya qilish xamda iste'molchilar bilan uzoq davom etadigan xo'jalik aloqalari asosida maxsulot ishlab chiqarish va uning eksportga mo'ljallangan xajmini ifodalaydi.

2. Fan-texnika taraqqiyotini, ishlab chiqarish va boshqarishni takomillashtirish. Bu bo'limda texnika va texnologiya xamda boshqarishni takomillashtirish tadbirlari belgilanadi.

3. Ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi. Bunda ishlab chiqarish samaradorligini ifodalovchi, jumladan, ish vaqti, asosiy va aylanma mablag'lar, moddiy resurslar va kapital mablag'lardan foydalanishga doir ko'rsatkichlar rejalashtiriladi.

4. Norma va normativlar. Ular rejani asoslash va ishlab chiqarish rezervlarini xarakatga keltirish uchun zarur bo'lgan norma va normativlarni yaratish xamda sistemaga solish masalalarini o'z ichiga oladi.

5. Kapital qurilish bo'limida ishlab chiqarish quvvatlari va boshqa asosiy fondlarni takomillashtirish xamda turar joy va boshqa qurilish ob'ektlarini yaratish bo'yicha ko'rsatkichlar nazarda tutiladi.

6. Asosiy moddiy resurslarga bo'lgan extiyoj. Bunda birlashma (korxona)ning asosiy materiallarga bo'lgan extiyoji aniqlanadi, ularni sotib olish tartibi belgilanadi, ichki rezervlarni safarbar etish yo'llari mo'ljallanadi.

7. Mexnat va ish xaqi bo'limida mexnat unumdorligini oshirish mo'ljallanadi, ishlovchilarning soni, ish xaqi fondining miqdori belgilanadi, ishchilarga bo'lgan extiyoj va kadrlarni tayyorlash xamda qayta tayyorlash ko'rsatkichlari aniqlanadi.

8. Tannarx, foyda va ishlab chiqarish rentabelligi. Bu bo'limda realizatsiya qilinadigan maxsulotlarning tannarxi, foyda va rentabellik rejalashtiriladi.

9. Iqtisodiy rag'batlantirish fondlari. Bu erda barcha rag'batlantirish manbaalari va ulardan keng foydalanishning aniq yo'nalishlari belgilanadi.

10. Moliya rejasi. Bu bo'limda moliyaviy mablag'lar, daromadlar, xarajatlar va ajratmalar, byudjetga to'lovlar, byudjetdan olinadigan mablag'lar aniqlanadi.

11. Ijtimoiy rivojlanish rejasi. Bu o'z tarkibiga xodimlarning ijtimoiy faolligini oshirish, ularning bilim va ilmiy darajasini, ishlab chiqarish malakasini ko'tarish, jamoa a'zolarining turar joyi, maishiy xamda madaniy sharoitlarini yaxshilash kabi tadbirlarni mo'ljallaydi.

12. Tabiatni muxofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanish. Bu bo`limda tabiatni muxofaza qilishning ijtimoiy va iqtisodiy qirralari, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va boshqa ekologik tadbirlar belgilanadi.

Xozirgi paytda gap ma'muriy buyruqbozlik tizimi davridani rejalashtirish to`g`risida emas, balki bozor iqtisodiyotiga mos keladigan reja va rejalashtirish to`g`risida borishi kerak. Gap asosan u yoki bu soxa (tarmoq), korxona (firma)ning o`z fikri, g`oyasini amalga oshirish va shu asosda foyda (daromad) olishga yo`naltirilgan rejali tashkil etilgan tadbirlar, xarakatlar tizimidan iborat bo`lgan Biznes-reja xaqida bo`lishi kerak.

Biznes-reja zamonaviy ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarishning muxim vositasidir. SHu sababli uning mohiyatini, axamiyatini, mazmunini chuqur anglash zarur. Bu masala xaqida gap borganda eng avvalo, biznes-reja nima uchun kerak? – degan savol tug`iladi. Bunday reja eng avvalo, bankir xamda investorlarga zarur. CHunki korxona (firma) o`z loyixasini amalga oshirish uchun ulardan pul mablag`lari so`raydi.

Ikkinchidan, biznes-reja korxona (firma) xodimlari uchun kerak. Ular o`zlarining maqsad, vazifalarini, istiqbolni bilishlari zarur.

Uchinchidan, eng asosiysi ishbilarmon, tadbirkor, korxona (firma) raxbari o`z g`oyalarini, ularning to`g`ri va realligini bilishi kerak.

Biznes-rejani tuzishda raxbarning shaxsiy ishtiroki juda zarurdir, shuning uchun xam ko`pgina xorijiy mamlakatlar banklari, investorlar va boshqa muassasalar agar biznes – rejani boshdan oyoq chetdan, konsul`tant orqali ishlab chiqilib, raxbar unga faqat imzo chekkani ma`lum bo`lib qolgan taqdirda loyixaga mablag` berishdan bosh tortadilar. Bunday reja, odatda, talabgorsiz qoladi.

Biznes-rejada quyidani narsalar yoritiladigan bo`limlar bo`ladi:

- biznesning maqsadi va asosiy g`oyasi;
- korxona (firma) ishlab chiqaradigan maxsulot (xizmat)ning o`ziga xos xususiyati va ular bilan bozor extiyojini qondirish;
- ayrim bozor segmentlarida firmaning xulq-atvori, strategiyasini belgilash;
- tashkiliy qoida xamda ishlab chiqarish tarkibiy tuzilishini belgilash (aniqlash);
- ishning moliyaviy loyixasini shakllantirish (shu jumladan, moliyalashtirish strategiyasi va investitsiyalash bo`yicha takliflar);
- firmaning rivojlanish istiqbollari bo`limlari.

Biznes-rejani tuzib chiqish jarayonida quyidanilarga erishamiz:

birinchidan, o`zimiz boshlayotgan ishni puxta bilishga erishamiz; *ikkinchidan*, xarajatlarni bilamiz, korxonani yaxshi boshqarishga erishamiz; *uchinchidan*, o`z g`oyamizni boshqariluvchiga tez etkazamiz va moliyaviy faoliyatimizni reja asosida olib borishga erishamiz.

Biznes-reja juda ko`p bo`limlardan iborat:

1. Rezyume (xulosa).
2. Korxona (firma) xaqidani ma`lumotlar.
3. Tovar (maxsulot yoki xizmat) turlari.
4. Sotuv bozori.
5. Marketing strategiyasi.
6. Ishlab chiqarish dasturi.
7. Ishlab chiqarishni tashkil etish.
8. Korxonaning tashkiliy-reja shakli.
9. Moliyaviy reja.
10. Loyixaning rentabelligi (foydaliligi, samaradorligi, natijaliligi).

5.5. Rejalashtirishni takomillashtirishning asosiy yo`nalishlari

Davlatning iqtisodiy strategiyasida boshqaruv va uning eng muxim funktsiyasi bo`lgan rejalashtirishni takomillashtirish aloxida o`rin egallaydi. CHunki u rejalashtirishning barcha darajalari va soxalarida qonuniy jarayon xisoblanadi. Bu esa jamiyatda ishlab chiqarish kuchlari

va ishlab chiqarish munosabatlarining taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lgan vazifalar bilan belgilanadi.

Sanoat ishlab chiqarishini rejalashtirishni takomillashtirish sohasida eng avvalo, quyidani vazifalarni xal etish lozim:

- rejalashtirishning mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tezlatishga, sanoatning ilg'or strukturasini shakllantirishga, uni balansli va mutanosib rivojlantirishga, ishlab chiqarishning iqtisodiy va ijtimoiy xamda ilmiy va texnikaviy salohiyatdan samarali foydalanishga ta'sirini kuchaytirish;
- fan-texnika taraqqiyotini jadal va uzluksiz amalga oshirishni oqilona bashorat qilishga erishish;
- bashorat qilish bilan istiqbolli va joriy rejalashtirish o'rtasidani aloqalarni mustaxkamlash. Bu vazifalarni amalga oshirish texnologiyalaridan keng foydalanish;
- reja ko'rsatkichlar tizimini takomillashtirish, ularni pirovard natijalar sari yo'naltirishni kuchaytirish xamda mehnat, moddiy, moliya resurslaridan foydalanish samaradorligini, maxsulotning sifati va uni yangilash miqyoslarini aks ettiradigan ko'rsatkichlardan keng foydalanish.

Strategik muxim, birinchi navbatda, infratuzilmani shakllantirish, ishlab chiqarishni rekonstruksiya qilish va modernizatsiya etishga qaratilgan loyixalarni amalga oshirishga ichki resurslarni jalb etishda O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi aloxida o'rin egallaydi. Mazkur jamg'armaning tarkibiy o'zgarishlardan tobora ortib borayotgan rolini inobatga olgan xolda, yaqin yillarda uning xisobida 10 milliard dollardan ziyod mablag' jamlanadi.

2011-2015 yillarda yoqilg'i-energetika tarmog'ini, mashinasozlik va avtomobilsozlikni rivojlantirish, elektr energetika sohasida energiya ishlab chiqarish quvvatlarining samaradorligini oshirish va diversifikatsiya qilish, metallurgiya sanoatini kompleks modernizatsiya etish, transport va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirishga qaratilgan loyixalarni moliyalashtirish uchun Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi tomonidan 4,7 milliard dollardan ziyod mablag' yo'naltiriladi.

Bunday loyixalar xaqida so'z borganda, avvalo Surgil' koni bazasida Ustyurt gaz-kimyo majmuasini barpo etish, SHo'rtan gaz-kimyo majmuasida tozalangan metan bazasida suyultirilgan sintetik yoqilg'i ishlab chiqarish, Muborak gaz-kimyo majmuasini qurish, Qandim guruxi konlarini o'zlashtirib, gazni qayta ishlaydigan zavod barpo etish, Navoiy viloyatida ammiak va karbamid ishlab chiqaradigan zamonaviy kompleks qurish, avtomobil' dvigatellari, katta xajmda yuk tashiydigan "MAN" avtomobillari, "Mercedes Ben" shassis bazasida ko'p o'rinli avtobuslar, "Klaas" kompaniyasi bilan xamkorlikda qishloq xo'jaligi texnikasini ishlab chiqarishni tashkil etish, texnik va polikristall kremniy ishlab chiqarish, tayyor maxsulot ishlab chiqarishning to'liq uqkliga ega bo'lgan vertikal integratsiyalashgan tekstil' majmualarini, tayyor dori preparatlarini ishlab chiqaradigan korxonalarni barpo etish va boshqa loyixalarni qayd etish mumkin.

Galdani eng muxim vazifalardan biri rejalashtirishning ilmiy saviyasini, darajasini oshirishdir. Rejalar ilmiy tarzda tuzib chiqilishi, iqtisodiy va ijtimoiy jixatdan asoslab berilgan va to'la-tekis balanslashtirilgan bo'lishi kerak. Aniqroq qilib aytganda, milliy iqtisod, jumladan, sanoat rejalarida ko'zda tutilgan ishlab chiqarishni o'stirish, yalpi ichki maxsulotni ko'paytirish sur'atlari va asosiy mutanosibliklar optimal bo'lishi, ya'ni mavjud imkoniyatlardan yangi jamiyatning ob'ektiv iqtisodiy qonunlariga muvofiq ravishda eng yaxshi, eng samarali foydalanishni ta'min etish kerak. Xozirgi jadallashgan fan-texnika taraqqiyoti sharoitida rejalashtirishning eng muxim vazifalaridan biri ilm va texnikaning so'nggi yutuqlarini sanoat orqali tez sur'atlarda o'zlashtirib olishni rejalarda, ayniqsa, istiqbolli rejalarda ko'zda tutishdan iborat. Istiqbolli rejalarining rolini oshirish rejalashtirish uchun ilmiy va amaliy jixatdan asoslangan normativlar sistemasini vujudga keltirishni talab etadi. SHundanina rejalashtirishda tavakkalchilik yuz berishining oldini olish xamda ishlab chiqarishning natijaliligini yuqori darajaga ko'tarish bo'yicha imkoniyatlarni ishg'a solish mumkin bo'ladi.

Ishlab chiqarishni rivojlantirishni shunday rejalashtirish kerakki, natijada maxsulot ishlab chiqarish ko'paya borsin, mexnat unumdorligi borgan sari ko'tarilsin, maxsulotning tannarxi pasaysin, korxona foydasi oshib borsin.

Xo'sh, buning uchun nimalar qilish kerak?

Buning uchun eng avvalo, investitsiyalardan, moddiy, mexnat va moliyaviy resurslardan oqilona va samarali foydalanmoq kerak.

Rejalashtirishni yanada takomillashtirish uchun bu jarayon bilan shug'ullanadigan idoralarni iste'dodli va iqtidorli, bilimdon, obro'li, o'z ishining ko'zini biladigan kadrlar bilan mustaxkamlash kerak. Faqat shunday mutaxassislargina bu soxadani o'zboshimchaliklar va sub'ektivizmga batamom barxam berishi mumkin bo'ladi.

Reja tuzish ishning bir qismigina xolos. Uning bajarilishi va oshirib bajarilishi xar bir raxbar va xodimning aql zakovati, tashabbuskorligi va fidokorona mexnatiga bog'liqdir. Agarda jamoa va uning xar bir xodimi o'z vazifalarini muntazam, bekami-ko'st bajarib borsa belgilangan rejalar albatta, muvaffaqiyatli bajariladi.

Qisqacha xulosalar

1. Sanoat ishlab chiqarishini rejalashtirish boshqaruv tizimining ajralmas qismidir. U yordamida milliy iqtisodiyotning eng muxim tarmog'i – sanoatning rivojlanishiga taalluqli bo'lgan ko'rsatkichlar muayyan vaqtga belgilanadi.

2. Rejalashtirish o'zining tegishli tamoyil va usullariga ega va ular iqtisodiyot nazariyasida aloxida o'rin egalladi.

3. Sanoat ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun aniq topshiriqlar berilishi kerak va ular reja shaklida aks etadi. Sanoat rejasi 12 bo'limdan iborat.

4. Sanoat rejasini tuzish eng murakkab ishlardan biri xisoblanadi. Chunki bunda taraqqiyotning barcha tomonlarini oldindan ko'rish, ya'ni bashorat qilish xamda bu taraqqiyotni ta'minlovchi iqtisodiy va texnik salohiyatning samarali variantlarini qidirib topish kerak bo'ladi.

5. Mustaqillik yillarida rejalashtirishni takomillashtirish borasida anchagina ishlar amalga oshirildi. Lekin xalq xo'jaligini, jumladan, sanoatning rejali, mutanosib rivojlanishining bir qator muammolari xali o'z echimini topgani yo'q. SHu sababli bu soxada ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirish va demokratik davlat, bozor iqtisodiyotining talablariga javob beradigan rejalashtirishni yaratish zarur.

Nazorat va muxokama uchun savollar

1. Reja va rejalashtirishning tavsifi, maqsadi va vazifalari.
2. Rejalashtirishning bozor iqtisodiyotiga mos tamoyillari va usullari.
3. Rejalar tizimi va uning bozor munosabatlariga mosligi.
4. Sanoat ishlab chiqarish rejasining bo'limlari va ko'rsatkichlari.
5. Biznes-reja va uni tuzish.
6. Rejalashtirishni takomillashtirish yo'llari.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (Asosiy qonun).-T.:O'zbekiston. 2007 yil.
2. Ortiqov A.. «Sanoat iqtisodiyoti» (darslik). –T.: TGEU, 2004, 78-95 bet.
3. Sergeev I.V. Ekonomika organizatsiy (predpriyatiy). Uchebnik. Pod red I.V. Sergeeva. 3 –izd. perer. i dop. –M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt,2006.-66-78 s.
4. Ortiqov A, Karabaeva G. SH. «Sanoat iqtisodiyoti» fani bo'yicha ta'lim texnologiyasi / «Iqtisodiy ta'limda o'qitish texnologiyasi» seriyasidan. -T.: TDIU, 2010 – 2-12 bet.
5. Ortiqov A, Karabaeva G. SH. «Sanoat iqtisodiyoti» fani bo'yicha o'quv-uslubiy majmua – T.: TDIU, 2011 80-98 bet.
6. www.pravo.uz. Zakonodatel'naya baza Respubliki Uzbekistan.

6 - MAVZU. Sanoat ishlab chiqarishining iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligi

6.1. Samaradorlik sanoat ishlab chiqarishining «ko`zgusi» sifatida. Bozor munosabatlari sharoitida samaradorlikning o`rni va ahamiyati

6.2. Ishlab chiqarish samaradorligining mohiyati, mezon va ko`rsatkichlari

6.3. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning omillari va yo`llari

Qo`llaniladigan pedagogik texnologiyalar: “Bliu so`rov”, “Klaster” usullari.

Tayanch so`zlar : **samara, samaradorlik, mezon, ko`rsatkich, yillik ijtimoiy samara, qiyosiy samaradorlik.**

Mustaqil ish mavzulari.

1.Sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirishda zamonaviy moslashuvchan texnologiyalarni joriy etish yo`llari.

2.Sanoat korxonalarini modernizatsiya qilish-samaradorlikni oshirishning bosh mezonlari sifatida.

6.1. Samaradorlik sanoat ishlab chiqarishining "ko`zgusi" sifatida. Bozor munosabatlari sharoitida samaradorlikning o`rni va ahamiyati

Rivojlanayotgan bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning iqtisodiy strategiyasi uzoq vaqtga mo`ljallangan fundamental maqsadlarni o`rtaga qo`yish bilan bir qatorda, bu maqsadlarga erishish vositalari, yo`llarini belgilashni xam o`z ichiga oladi. Bular orasida **ishlab chiqarish samaradorligini** to`xtovsiz oshirib borish asosiy o`rinda turadi.

O`zbekiston davlatining qudratini mustaxkamlash, axolining moddiy va ma`naviy ne`matlarga bo`lgan extiyojlarini to`laroq qondirish, kelajakda esa – ularni mo`l-ko`l yaratish, iqtisodiy va ilmiy-texnika sohasida eng rivojlangan davlatlar qatoridan joy olish ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga bevosita bog`liqdir.

Mustaqillikka erishilganlik, qudratli iqtisodiy va ilmiy-texnik salohiyat yaratilganlik, iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlarning takomillashayotganligi ishlab chiqarish samaradorligini oshirish masalalarini birinchi o`ringa qo`ydi. Binobarin, Respublika Prezidentining ma`ruza va nutqlarida, Vazirlar Maxkamasining qarorlarida ishlab chiqarishning, jumladan, sanoat ishlab chiqarishi samaradorligini oshirishning mohiyati va ahamiyati, dolzarb muammolari, iqtisodiyotni ekstensiv va intensiv taraqqiyot yo`liga o`tkazish munosabati bilan kelib chiqadigan ustuvor vazifalar chuqur va xar tomonlama taxlil etib berilmoqda.

Ma`lumki, ishlab chiqarishni rivojlantirishda ikki xil omil: miqdor va sifat, ekstensiv va intensiv, ya`ni kengaytiruvchi (uzaytiruvchi) va zo`r beruvchi, kuchaytiruvchi omillar xarakatda bo`ladi. Boshqacha qilib aytganda, agar ishlab chiqarish sohasi kengaytirilsa, ekstensiv suratda kengaygan takror ishlab chiqarish bo`ladi; agar yana xam **ko`proq samara** beradigan ishlab chiqarish vositalari qo`llaniladigan bo`lsa, intensiv suratda kengaygan takror ishlab chiqarish yuzaga keladi.

O`zbekiston sanoatida ana shu ikki yo`ldan oqilona foydalanish natijasida ishlab chiqarishning samaradorligi bosqichma-bosqich o`sib bormoqda.

Samaradorlik so`zi - bu eng ko`p uchraydigan umumiy tushunchalardan biri bo`lib, iqtisodiy - ijtimoiy taraqqiyotning xilma-xil soxalarida juda keng ishlatiladi. Masalan, ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligi, mexnat samaradorligi, o`qish va o`qitish samaradorligi, davolash

va davolanish samaradorligi, qabul qilingan qonun va qoidalar xamda echimlarning samaradorligi va xokazolar.

Samaradorlik sanoat ishlab chiqarish faoliyatining "ko`zgusi" xisoblanadi. Bu "ko`zgu"da ishlab chiqarishning barcha natijalarini ko`rish mumkin. Ma'lumki, xar bir tarmoq, korxona, qolaversa, xar bir shaxs o`z ishlab chiqarish faoliyatida maksimum foyda olishga intiladi. Uning uchun ma'lum xarajatlar qiladi. Ana shu foyda bilan xarajatlar o`rtasidani farq tarmoq va korxona faoliyatining "ko`zgusi" bo`lgan samaradorlikda ko`zga tashlanadi. Ishlab chiqarishning eng yuqori samaradorligi ishlab chiqarish xarajatlarini minimum darajaga keltirishdan iborat.

Bozor munosabatlari sharoitida samaradorlikning aloxida o`rni mavjud. Bozor iqtisodiyoti natijalilikni, foydalilikni taqozo etadi. Tartibli bozorga asoslangan iqtisodiyotda eng kam resurs sarflab ko`p natijaga erishish zarur. Maxsulot ishlab chiqarish jarayonida 5 turdani resurslar tizimi xarakatda bo`ladi: a) moddiy resurslar, b) mexnat resurslari, v) moliyaviy resurslar, g) energetik resurslar, d) axborot resurslari, ya'ni informacion resurslar. Mana shu resurslardan oqilona foydalanib, ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish mumkin. Bunday faoliyat ishlab chiqarish samaradorligini oshirish yo`nalishida muxim ahamiyat kasb etadi. Sanoat ishlab chiqarishi samaradorligini oshirishning aniq-ravshan yo`nalishlari Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan qonunlar, Prezident farmonlari va Vazirlar Maxkamasining qarorlarida ko`rsatib berilgan. Ular to`g`risida shu bobning 3-paragrafida ancha batafsil so`z yuritiladi.

6.2. Ishlab chiqarish samaradorligining mohiyati, mezonlari va ko`rsatkichlari. Xarajatlarning umumiy va qiyosiy samaradorligi

Samaradorlik - bu foydalilik, natijalilikdir. Ma'lumki, qandaydir natija olish uchun mexnat qilish, ishlash, maxsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko`rsatish va ma'lum miqdorda xarajat qilish kerak.

Samaradorlikni aniqlash uchun natijani shu natijaga erishishga sarflangan xarajatlar yoki resurslar bilan taqqoslash kerak. Demak, Samaradorlik ishlab chiqarish faoliyati natijalari bilan ularga erishish uchun sarflangan mexnat, moddiy va moliyaviy resurslarning o`zaro nisbatidir.

$$S = \frac{\text{natija}}{\text{xarajatlar}} = \frac{\text{natija}}{\text{mexnat, moddiy va moliyaviy resurslar}}$$

Ishlab chiqarishning iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligini farqlaydilar. Samaradorlikni iqtisodiy va ijtimoiy turlarga bo`lish shartli bo`linish xisoblanadi. Moddiy ishlab chiqarish jarayonida yuzaga keladigan va mexnat xarajatlari bilan bog`liq bo`lgan natijalarning xammasi iqtisodiy va ma'lum ma'noda ijtimoiy samara deb aytish mumkin.

Bu erda shuni eslatib o`tish kerakki, iqtisodiy va ijtimoiy tushunchalarning sun'iy bo`linishi xaqida baxslashish mumkin. Lekin, iqtisod ijtimoiy xayotdan tashqarida bo`lmagani kabi, ijtimoiy xayot xam iqtisodsiz bo`lmaydi. Demak, ularni bir-biridan ajratib bo`lmaydi. Chunki amalga oshirilgan xar bir ish ayni vaqtda xam iqtisodiy, xam ijtimoiy samara keltiradi.

Iqtisodiy samaradorlik ishlab chiqarishning iqtisodiy natijasini ko`rsatadi. Masalan, maxsulot ishlab chiqarish, boshqaruv, yangi texnika va texnologiyani joriy etish, mexnat sifatini oshirish va xokazolarning natijasi. Iqtisodiy samara material, mexnat, pul va boshqa resurslarni tejash tufayli erishilgan miqdor, vaqtni tejash, qurilish muddatlarini qisqartirish, mexnat sarfini tejash, ish vaqtining zoe ketishini kamaytirish, mablag`lar oborotini tezlashtirish, maxsulot etishtirish xajmini o`stirish, ishlar sifatini yaxshilash va boshqa natijalar bilan tavsiflanadi.

Ijtimoiy samaradorlik shaxsning xar tomonlama kamol topishiga yordam beradigan tadbirlarni amalga oshirishning samaradorligini ifodalaydi. U mexnat va turmush sharoitlarini yaxshilanishida, xodimlar malakasini oshirishda aks etadi va asosiy oziq-ovqat, sanoat

tovarlarining axoli jon boshiga iste'mol qilinishi, ijtimoiy iste'mol fondlaridan beriladigan nafaqa va imtiyozlar, kadrlar tayyorlash bo'yicha xarajatlarning o'sishi bilan tavsiflanadi.

Ushbu samaralar ishlab chiqarishning o'zida vujudga kelayotganini va birlashib bajarilgan mexnat tufayli ishlovchilar o'rtasidani munosabatlar ta'riflanishini nazarda tutsak, ularni ijtimoiy-iqtisodiy samara deb atasak bo'ladi.

Iqtisodiy samaradorlikning mohiyati uning mezon va ko'rsatkichlar tizimida aks etadi.

Mezon masalasi iqtisodiy samaradorlik nazariyasining eng muxim soxasi xisoblanadi. Falsafiy ma'noda mezon-bu asosiy o'lchov, muxim farqli belgi, asosiy nuqtai nazardir. SHular asosidanina u yoki bu soxadani bizning bilimlarimizni ob'ektiv xaqiqatligini, to'g'riligini va ishonchliligini aniqlash, xaqiqatni anglashmovchiliklardan farq qilish mumkin.

Ishlab chiqarishning asosiy maqsadiga erishish uchun barcha resurslardan oqilona foydalanish, tayyorlanadigan maxsulotning xar bir birligiga sarflanadigan xarajatlarni kamaytirish kerak bo'ladi. Demak, samarani o'lchaganda mezon sifatida jami ijtimoiy mexnatni tejash, uning unumdorligini oshirish qabul etiladi.

Ishlab chiqarishning umumiy (mutloq) samaradorligi deganda xarajatlar va resurslarning ayrim turlari bilan solishtirilgan yoki taqqoslangan iqtisodiy samaraning umumiy miqdori tushuniladi.

Ishlab chiqarishning umumiy samaradorligi xarajatlar va resurslarning ayrim turlaridan foydalanish darajasini aniqlash va baxolash uchun qo'llaniladi va umuman xalq xo'jaligi bo'yicha, tarmoqlar, korxonalar, kapital qurilish ob'ektlari bo'yicha xisoblab chiqiladi. Bunday samaradorlikni aniqlash xarajatlar va resurslar samaradorligi darajasini, samaradorlikning asosiy yig'imlarini aks ettiruvchi differentsiyalangan ko'rsatkichlarni xisoblab chiqishga asoslanadi. Bunday ko'rsatkichlarga ishlab chiqarishning yoki unda tayyorlanadigan maxsulotning mexnat sig'imi, material sig'imi, fond sig'imi, kapital sig'imi kiradi.

Mexnat sig'imi milliy daromad, sof, yalpi, tovar maxsulotning yoki natural shaklda ifodalangan maxsulot birligiga sarflangan xarajat miqdorini tavsiflaydi.

Maxsulotning sermexnatiligi – bu muayyan turdani maxsulotni (masalan, bitta traktorni, kostyumni yoki ko'ylakni) ishlab chiqarishga sarf bo'lgan ish vaqti miqdorini ifodalovchi ko'rsatkich xisoblanadi.

Mexnat sig'imining uch turi bo'ladi: texnologik, to'la va xalq xo'jaligi mexnat sig'imi. Mexnat sarfini xisobga olish jixatiga qarab esa u yana uch turga: rejali mexnat, normativ mexnat va xaqiqiy (amaldani) mexnat sig'imlariga bo'linadi.

Mexnat sig'imi bevosita sarf (asosiy xodimlar sarf qilgan mexnat) bo'yicha, to'la sarf (yordamchi xodimlar sarf qilgan mexnat) bo'yicha xamda umumiy ijtimoiy maxsulot yoki milliy daromad qiymatiga nisbati bilan belgilanadi. Ayrim komplekslar va ularning tarmoqlarida, korxonalarda esa moddiy sarflar miqdorining qiymatiga nisbatan belgilanadi:

$$M_s = \frac{M_x}{T_{mx}}$$

Ko'pincha amaliyotda mexnat sig'imining boshqacha ma'nosini bildiruvchi mexnat unumdorligi (M_y) ko'rsatkichidan foydalaniladi:

$$M_u = \frac{T_{mx}}{M_x}$$

Mexnat unumdorligi - bu inson mexnatining muayyan vaqt ichida ozmi - ko'pmi maxsulot ishlab chiqarish qobiliyatidir.

Ishlab chiqarishning material sig'imi - bu maxsulot (ish bajarish, yoki xizmat ko'rsatish) birligiga ketadigan va unda ifodalanadigan moddiy resurslar (xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, sotib olinadigan butlovchi buyumlar va yarim fabrikatlar, yoqilg'i va energiya) yalpi sarfini tavsiflab beruvchi ko'rsatkichdir. U quyidani formula yordami bilan ifodalanadi:

$$Ms = \frac{Mr}{Tmx}$$

Ishlab chiqarishning fond talabligi bu maxsulot birligiga (natural yoki qiymat doirasida) to'g'ri keladigan asosiy ishlab chiqarish fondlarini tavsiflovchi ko'rsatkichdir. Fond sig'imi (Fs) asosiy va aylanma fondlardan foydalanishning samaradorligini ko'rsatadi va ularning o'rtacha yillik qiymatini (F) maxsulot xajmiga (Mx) nisbatini ifodalaydi:

$$Fs = \frac{F}{Mx}$$

Bu miqdorning teskarisi fond samarasi (natijasi) yoki fond qaytimi (Fk) deb yuritiladi va quyidani formula yordamida aniqlanadi:

$$Fk = \frac{Mx}{F}$$

Ijtimoiy ishlab chiqarishning samaradorligini baxolashda kapital qo'yilmalardan foydalanish ko'rsatkichlari ishlab chiqarish fondlarini qayta takror ishlab chiqarishning yangi asosiy va oborot fondlarini yaratish uchun zarur bo'lgan jamg'arma fondlari samaradorligini tavsiflaydi. Bunday ko'rsatkichlardan eng muximi kapital talablik yoki kapital sig'imi xisoblanadi. Bu ko'rsatkich (Ks) kapital mablag'lar(K)ning yordami bilan tayyorlangan maxsulotning ko'paygan qismiga nisbati bilan ifodalanadi:

$$Ks = \frac{K}{\Delta Mx}$$

YUqorida keltirilgan va boshqa bir qator tabaqalashtirilgan (differenuiyalangan) ko'rsatkichlar ishlab chiqarishning samaradorligini baxolash va tashkil etishda muxim o'rin egallaydi, xarajatlar va resurslar asosiy turlarining qaytarib berilishini tavsiflaydi. Lekin, faqat bu ko'rsatkichlar asosida ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi o'zgarishiga baxo berish qiyin, chunki ular o'zgarishning xarakteri va dinamikasini taqqoslay olmaydi. Undan tashqari, ba'zi bir davrlarda ular xar xil yo'nalishda o'zgaradilar. Masalan, sanoatda mexnat unumdorligi juda syokinlik bilan ko'paymoqda.

Iqtisodiy samaradorlikni rejalashtirish va taxlil etish nafaqat xarajat va resurslar asosiy turlaridan foydalanish darajasini taxlil etishni o'z ichiga olishi kerak, balki uning butunlay o'zgarishini, yig'indi (integral) samaradorlikni baxolashni xam o'z ichiga oladi. Mana shu maqsadda iqtisodiy samaradorlikning umumlashtiruvchi, kompleks ko'rsatkichlari xisoblab chiqiladi va ishlab chiqarishning oqibat natijalari shu ko'rsatkichlar yordamida taxlil etiladi. Bunday ko'rsatkichlar turli xarajatlar va resurslarning darajasini yig'ilgan turda, xar xil omillarning ta'sirini xisobga oladi.

Ishlab chiqarish-texnik vazifani xal etishning biror variantining ijtimoiy - iqtisodiy afzalligini asoslab berish, taqdim etilgan variantlardan eng samaraligini tanlab olish maqsadida aniqlanadigan samaradorlik qiyosiy samaradorlik deb ataladi. Qiyosiy samaradorlik ikki va undan ortiq variantlarni taqqoslash va shu asosda bir variantning boshqa variantlardan ustunligi va uning optimalligini aniqlab beradi.

Optimal variantni tanlab olish xamda uni asoslab berish uchun qo'shimcha kapital mablag'larning qoplanish muddati yoki qiyosiy samaradorlik koeffitsientini xisoblab chiqish va ular miqdorini normativ qiymati bilan taqqoslash kerak bo'ladi.

Qo'shimcha kapital mablag'larning o'zini qoplash muddati(V) qo'shimcha kapital mablag'larning (K₂-K₁) maxsulot tannarxini pasaytirishdan olingan tejam (T₁-T₂)ga nisbati bilan aniqlanadi:

$$V = \frac{K_2 - K_1}{T_1 - T_2}$$

Bu erda V - qoplanish muddati (yil xisobida);

K_1 va K_2 variantlarni joriy etish uchun kerak bo'lgan mablag'lar miqdori;

T_1 va T_2 taqqoslanadigan variantlarning ekspluatatsiya xarajatlari.

Qo'shimcha kapital mablag'larning qiyosiy samaradorlik koeffitsienti (E) qoplanish muddatining teskari ifodasi xisoblanadi va tannarxni pasaytirishdan olingan tejamning qo'shimcha kapital mablag'lar miqdoriga nisbati bilan aniqlanadi:

$$E = \frac{T_1 - T_2}{K_2 - K_1} \text{ yoki } \frac{1}{V}$$

Keltirilgan xarajatlar, ularning vazifasi va uni xisoblash usuli. Keltirilgan xarajatlar kapital mablag'larning qiyosiy-iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkich bo'lib, texnikaviy va iqtisodiy masalalarni hal qilish variantlarining eng yaxshisini tanlab olishda qo'llaniladi. Biron bir texnikaviy vazifani hal etishning, raqionalizatorlik va ixtirochilik takliflari, texnikaviy va tashkillashtirishning mumkin bo'lgan variantlarini, maxsulot sifatini oshirishning turli usullarini taqqoslaganda boshqa shartlari teng bo'lib qolsa, keltirilgan xarajatlar minimum bo'lishini talab qiladigan variant eng yaxshisi xisoblanadi. Bir necha variantlardan eng yaxshisini tanlab olish uchun quyidani keltirilgan xarajatlar formulasidan foydalanish kerak.

$$S = En \cdot K \rightarrow \min$$

Bu erda S - muayyan variant bo'yicha ishlab chiqarilgan maxsulot tannarxi;

En - kapital mablag'lar samaradorligining normativ koeffitsienti;

K - bir yo'la solinadigan kapital mablag'larning yig'indisi.

Xalq xo'jaligida yangi texnika, ixtirolar va raqionalizatorlik takliflaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini belgilash metodikasida samaradorlikning normativ koeffitsienti xalq xo'jaligining xamma tarmoqlari uchun **0,15 ga** teng qilib olingan.

Keltirilgan xarajatlarni aniqlash eski texnika o'rniga yangisini yaratish va qo'llash natijasida xosil bo'ladigan iqtisodiy samarani baxolashga xalq xo'jaligi nuqtai nazaridan yondashishni taqozo etadi.

Yillik iqtisodiy samara - bu yangi texnika, texnologiya va progressiv maxsulot turlarining, mehnat va ishlab chiqarishni tashkil etishning iqtisodiy samaradorligini taxlil etish va baxolashda qo'llaniladigan muxim ko'rsatkichlardan biridir. Bu ko'rsatkich qiyos qilinadigan variantlar bo'yicha sarflangan xarajatlar to'g'risidani ma'lumotlar asosida quyidani formula yordamida xisoblab chiqiladi:

$$Y = [(T_1 Q E n \cdot K_1) - (T_2 Q E n \cdot K_2)] \cdot A_2$$

Bu erda Y - yillik tejam;

T_1 - yangi texnika bo'yicha tadbirlar joriy qilingungacha bo'lgan maxsulot yoki ish birligining tannarxi (so'm xisobida);

T_2 - shuning o'zi, tadbirlar joriy qilingandan so'ng (so'm xisobida);

K_1 - tadbirlar joriy qilingungacha maxsulot birligiga sarflangan kapital mablag'lar miqdori;

K_2 - shuning o'zi, tadbirlar amalga oshirilgandan so'ng;

A - yangi tadbirlar amalga oshirilgandan boshlab tayyorlanadigan yillik maxsulot yoki ishlarning natura birligi.

En - kapital xarajatlarning normadani qiyosiy samaradorligi koeffitsienti.

U yangi kapital qo'yilmalarning minimal darajadani iqtisodiy samaradorligini xamda bir so'mlik kapital qo'yilma bir yilda maxsulot tannarxini necha tiyinga kamaytira olishni bildiradi. Masalan, sanoat tarmog'i uchun belgilangan samaradorlik koeffitsienti normasi 0,15 bo'lsa, bu shu tarmoqda xar bir so'm kapital qo'yilmalar maxsulot tannarxining pasayishi xisobiga eng kami bilan 15 tiyinlik tejash, foyda berishi zarur. Samaradorlik koeffitsienti "0"dan "1"ga qancha tez intilsa, samaradorlik shuncha yuqori, xarajatlarning reja qoplanish muddati esa shuncha qisqa bo'ladi.

Ishlab chiqarishning samaradorlik darajasi xilma-xil, bir-biriga bog'liq bo'lgan omillar ta'sirida tashkil topadi va shakllanadi. Xar bir kompleks, tarmoq va korxona uchun uning texnik-iqtisodiy xususiyati sababli samaradorlikni oshirishning o'ziga xos omillari mavjud.

6.Z. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning omillari va yo'llari

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning juda ko'p, xilma-xil omillari va asosiy yo'nalishlar mavjud. Barcha omillar uch belgiga asosan guruxlarga bo'linishi mumkin: manba bo'yicha, ishlab chiqarishni rivojlantirish va takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari bo'yicha, omillarning o'zini va amalga oshirish darajasi bo'yicha.

Omillarni ishlab chiqarish samaradorligini oshirish manbalari bo'yicha tasniflash nimalar xisobiga ijtimoiy mexnatni tejashga erishish mumkinligini yoki erishilganligini aniqlashga yordam beradi. SHu nuqtai nazardan asosiy omillarga quyidanilarni kiritish mumkin: maxsulotning mexnat sig'imi, material sig'imi, fond sig'imi xamda kapital mablag' talablikni kamaytirish, tabiiy resurslardan raqional foydalanish va vaqtni tejash. Lekin bunday tasniflash talabga javob bermaydi. Bu savollarga javob topish uchun ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning barcha omillarni ishlab chiqarishni rivojlantirish va takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari bo'yicha guruxlash kerak. Ular ijtimoiy mexnatni tejashga qaratilgan texnik, tashkiliy, iqtisodiy va ijtimoiy chora-tadbirlar kompleksidan iborat. Bu yo'nalishlar g'oyat xilma-xildir. Eng muximlariga quyidanilar kiradi:

- ishlab chiqarish strukturasi yaxshilash;

- fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish, ishlab chiqarish va maxsulotning texnik - iqtisodiy darajasini ko'tarish, fan va texnika yutuqlarini joriy etish muddatini qisqartirish;

- ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish, kooperatsiyalash, kombinatlash-tirish va xududiy joylashtirish darajasini oshirish;

- boshqarishning strukturasi, moliyalash, baxolash va kreditlash xamda rag'batlantirish tizimini takomillashtirish;

- inson omilini kuchaytirish asosida mexnatkashlarning ijodiy faolligini va tashabbusini oshirishni yo'lga qo'yish.

Sanoat ishlab chiqarishini erkinlashtirish va bu tarmoqda isloxotlarni chuqurlashtirish samaradorlikni oshirishning asosiy yo'nalishi xisoblanadi.

Sanoat ishlab chiqarishi samaradorligini oshirishning xal qiluvchi yo'llaridan yana biri fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishdir. Texnik va texnologik omil mexnat unumdorligini o'stirishning kamida uchdan ikki qismini ta'minlaydi.

Ma'lumki, iqtisodiy taraqqiyotning turli bosqichlarida texnika taraqqiyotining xarakteri va mazmuni o'z xususiyatlariga ega bo'ladi. Masalan, bozor iqtisodiyotiga o'tish natijasida fan-texnika taraqqiyoti undani miqdoriy o'zgarishlarga emas, balki ko'proq sifat o'zgarishlariga qaratiladi. Umuman, samaradorlik iqtisodiyotdani sifat o'zgarishlari bilan bog'liqdir, bu talab fan-texnika taraqqiyotiga xam to'liq joriy etiladi.

Sanoat ishlab chiqarishi ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini yuqori darajaga ko'tarishda inson omilining roli beqiyosdir. Insonlarning tashabbusi, kuch-g'ayrati, jonli ijodiyoti xar qanday

taraqqiyotning kudratli kuchi va eng muxim manbai xisoblanadi. SHu sababli xam insonni jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi deb aytadilar. U barcha yangiliklarni, shu jumladan, yangi, ilg'or texnika-texnologiyalarni yaratadi, ishlab chiqarishni oqilona tashkil etadi, ilmiy va amaliy kashfiyotlar qiladi. Barcha ishlab chiqarish vositalari inson mexnati bilan xarakatga keltiriladi, foydali narsalar xosil qilinadi. Biroq inson faqat asosiy ishlab chiqaruvchi kuchgina emas, shu bilan birga **ishlab chiqarish va boshqa ijtimoiy munosabatlarning sub'ekti xamdir**. Odamlar faoliyati shu munosabatlar orqali ruyobga chiqadi. Bu faoliyat yo'nalishi va natijalari xodimning o'z faoliyatida qanday o'y-fikrlarga, tasavvurlarga, maqsadlarga, xayotiy yo'l-yo'riqlarga, muddaolarga va psixologik e'tiqodlarga amal qilishiga bog'liq. SHu sababli inson omilining moxiiyati, axamiyati va mazmuni taxlil etilganda gap faqat inson xaqidanina emas, balki avvalo inson yashab, mexnat qilayotgan ijtimoiy munosabatlarning butun tizimi bilan belgilanuvchi ijtimoiy sifatlari, faoliyatni rag'batlantiruvchi omillar va muddaolar xaqida borishi kerak.

Qisqacha xulosalar

1. Ishlab chiqarishning iqtisodiy-ijtimoiy samaradorligi muxim kategoriya sifatida, umuman olganda ishlab chiqarish jarayonining samaradorligini, erishilgan natija bilan jonli va buyumlashgan mexnat o'rtasidani nisbatlarni o'rganadi.
2. Sanoat ishlab chiqarishi samaradorligining doimiy oshib borishi ob'ektiv zarurat xisoblanadi va milliy daromadning keskin ko'payishiga imkoniyat yaratib beradi.
3. Samaradorlik umumiy nazariyasida mezon muammosi, ya'ni baxolash o'lchovi, asosiy nuqtai nazar masalasi aloxida o'rin egallaydi. Jami ijtimoiy mexnatni tejash, uning unumdorligi o'sishi samaradorlikning mezoni xisoblanadi.
4. Iqtisodiy xisoblash va taxlil tajribasida ikki xil samaradorlikni farqlaydilar. Birinchi - bu umumiy (mutloq) samaradorlik, ikkinchisi- qiyosiy samaradorlik.
5. Sanoat ishlab chiqarishi samaradorligining darajasi turli xil o'zaro bir biri bilan bog'liq omillar ta'siri ostida shakllanadi.

Nazorat va muxokama uchun savollar

1. Samaradorlik tushunchasi, uning turlari, mezoni va ko'rsatkichlari.
2. Mutloq iqtisodiy samaradorlik va uni xisoblash usuli.
3. Ishlab chiqarishning qiyosiy-iqtisodiy samaradorligi.
4. Ishlab chiqarishning samaradorligini oshirishga ta'sir etuvchi omillar.
5. Sanoat ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning asosiy yo'llari.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. 2012 yil vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'tariladigan yil bo'ldi O'zbekiston Respublikasi I.A.Karimovning 2011 yilning asosiy yakunlari va 2012 yilda O'zbekistonning ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Maxkamasining majlisidani ma'ruzasi// Xalq so'zi, 2012 yil 20 yanvar, № 14 (5434).3-bet
1. A. Ortiqov. «Sanoat iqtisodiyoti» (darslik). – T.: TGEU, 2004, 96-107 bet.
3. Maxmudov E.X. "Korxona iqtisodiyoti" (maruzalar matni) -T.: TDIU. 2007. 77-83-bet.
4. Ortiqov A, Karabaeva G. SH. «Sanoat iqtisodiyoti» fani bo'yicha o'quv-uslubiy majmua – T.: TDIU, 2011 101-118 bet.

7-MAVZU. Sanoatda fan-texnika taraqqiyoti

7.1. Fan-texnika taraqqiyotining mohiyati va ahamiyati

7.2. Fan-texnika taraqqiyotining asosiy yo'nalishlari

7.3. Fan-texnika taraqqiyotining samaradorligini baxolash

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: **“Interaktiv”, “Insert” usullari.**

Tayanch so'zlar : **fan, texnika, texnologiya, boi va nanotexnologiya, zamonaviy boitexnologiya, innovatsion texnologiya.**

Mustaqil ish mavzulari.

1.Sanoat ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda fan-texnika taraqqiyoti va innovatsiyalarning ahamiyati.

2. Sanoat ishlab chiqarishining texnik va texnologik bazasini yaratishning o'zbek modeli.

7.1. Fan-texnika taraqqiyotining mohiyati va ahamiyati

Xozirgi davrning eng muhim o'ziga xos xususiyatlaridan biri – bu milliy iqtisodiyotning barcha soxalarda chuqur keskin o'zgarishlar xosil qilayotgan fan va texnikaning shiddatli rivojidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov «Kadrlar tayyorlash milliy dasturini ishlab chiqish» komissiyasining 1997 yil 5 – iyunida bo'lib o'tgan majlisida shunday degan edi: «Fan – bu taraqqiyotni anglatadi. Ilm-fanni rivojlantirmay Vatan kelajagi to'g'risida gapirish qiyin»¹⁸.

Fan-texnika taraqqiyoti – bu juda murakkab va ko'p qirrali jarayondir. U ijtimoiy va shaxsiy xayotning xamma tomonlarini o'z ichiga oladi. SHu sababli xam fan-texnika taraqqiyoti xarakatdani jarayon xisoblanadi.

Texnika taraqqiyotining asosini fan, ilmiy bilimlar tashkil etadi. YUqorida aytilganlardan shunday savol tug'ilishi mumkin: Fan nima?

Fan – bu inson faoliyatining ma'lum soxasi. U shunday soxaki, voqea- xodisalar xaqidani bilimlar yaratiladi va ular nazariy nuqtai nazardan bir yo'lga solinadi. Fan ijtimoiy fikrlash va bilishning shakllaridan biridir.

Fan yoki ilm – bu o'qish, o'rganish va xayotiy tajriba asosida fikrlanadigan bilim va malakalar majmuasidir. Uning asosiy vazifasi avvalo voqea va xodisalarni, shu jumladan, texnik va texnologik xodisalarni tasvirlash, keyin tushuntirish, oldindan aytib berish, bashorat qilishdan iboratdir.

Endi texnika va texnologiya nima degan savolga javob topish kerak.

Texnika – bu eng tor ma'noda mexnat quroli, mexnat vositasi. Keng ma'noda esa u ishlab chiqarish vositalari, texnologiya usullarini, ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish shakllarining yig'insidir. U ishlab chiqarish kuchlarining eng faol elementi xisoblanadi.

Texnologiya (yunoncha “techue” – san'at, maxorat, uddalash va ...logiya) – ishlab chiqarish jarayonida tayyor maxsulot olish uchun ishlatiladigan xomashyo, material yoki yarim fabrikatlarning xolati, xossasi va shakllarini o'zgartirish, ularga ishlov berish, tayyorlash usullari majmuidir.

Fan-texnika taraqqiyoti juda murakkab jarayon bo'lib, ijtimoiy va shaxsiy xayotning barcha tomonlarini o'z ichiga qamrab oladi.

Fan va texnikani bir biridan faqat shartli ajratib ko'rish mumkin. Aslida esa ular yonma-yon turadi. SHu sababli “Fan- texnika” atamasi ko'p ishlatiladi.

Fan-texnika taraqqiyotining asosini ilmiy bilimlar tashkil etadi. Ilm va bilim asosida yangi texnika va texnologiya yaratiladi, eskilari esa takomillashadi.

Fan-texnika taraqqiyoti – bu mexnat vositalarini, ishlab chiqarishning eng yangi xomashyosi va materiallarini, yoqilg'i va energiyaning, texnologik jarayonning, boshqarishning,

¹⁸ Каримов И.А., «Халқ сўзи», 6 июнь 1997 йил.

mexnatni texnik jixatdan qurollantirish va yuqoridanilarning xammasini yangidan yaratishni o`z ichiga oladi. Ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo`lgan ishlovchilarning umumiy ma`lumotini, maxoratini uzluksiz sistematik rivojlantirish va takomillashtirish xam fan-texnika taraqqiyotining mohiyati va ahamiyati bilan chambarchas bog`liqdir.

Yuqorida keltirilgan fikr va muloxozalar umumjamiyat miqyosida, xalq xo`jaligi, uning tarmoqlari, korxona (firma)larda va tashkilotlar miqyosida xam xisobga olinishi mumkin.

Fan-texnika taraqqiyotining vazifasi quyidanilardan iborat:

- tejamkorlikni amalga oshirish (vaqtni, xomashyo va materiallarni, yoqilg`i, elektr energiyasi va x.k. larni tejash);
- ishlab chiqarish jarayonlarini osonlashtirish, mexnatni engillashtirish;
- mexnatning mazmuni va xarakterini o`zgartirish;
- ishlab chiqarishning ijtimoiy va iqtisodiy samaradorligini yanada yuqori darajaga ko`tarish.

Fan va texnikaning roli shu qadar kattaki, bironta ijtimoiy-iqtisodiy vazifa ularning rivojlanishi xisobga olinmasdan turib xalq qilinishi mumkin emas. Respublika Prezidenti I. Karimovning asarlarida, ma`ruza va suxbatlarida, Oliy Majlis qonunlarida, Vazirlar Maxkamasi qarorlarida, olimlarning ilmiy-amaliy tadqiqotlarida fan-texnika taraqqiyotining tavsiflovchi g`oyat mukammal formulalari ta`riflab berilgan.

Mustaqillikni mustaxkamlash, kelajagi buyuk davlatni qurish, iqtisodiy o`rishni izchil olib borish, ishlab chiqarish taraqqiyotini tezlashtirishni ilm-fansiz mutlaqo tasavvur qilib bo`lmaydi. Demak, xamma joyda, xamma vaqtda fan-texnika taraqqiyoti tomon olg`a siljimoq kerak bo`ladi.

O`zbekiston Davlatining fan-texnika siyosati davlat va nodavlat tashkilotlari, mexnatkashlar jamoalari, iqtisodiy, ijtimoiy, tashkiliy va tarbiyaviy chora-tadbirlarining, xarakterlarining tizimi bo`lib, bular fanni rivojlantirish uchun, uning yutuqlarini yangi texnika va texnologiyada mujassamlashtirish xamda ana shu negizda mamlakat ishlab chiqaruvchi kuchlarini sifat jixatidan og`ishmay takomillashtirib borish uchun qulay sharoitlar yaratishga qaratilgandir. Fan-texnika siyosatining mohiyati ana shundan iborat.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida fan-texnika siyosati umumdavlat siyosati sifatidanana samarali amalga oshirilishi mumkin bo`lib, uning butun tarkibiy qismlari, shuningdek, uni amalga oshirishda ishtirok etuvchilarning butun faoliyati strategik maqsadga bo`ysundirilgan.

Fan-texnika taraqqiyotining mazmuni va maqsadlarini davlat iqtisodiy siyosatining mushtarak (umumiy) vazifalari, shuningdek, bozor iqtisodiyotining u yoki bu bosqichining aniq tarixiy sharoitlari belgilab beradi. Fan-texnika rivoji darajasini, bu borada xalq etiladigan vazifalarni chuqur ilmiy umumlashtirish asosida davlat fan-texnika taraqqiyotining asosiy yo`nalishlarini ta`riflaydi xamda ularni amalga oshirish uchun optimal shart-sharoitlarni ta`minlovchi tadbirlar ishlab chiqadi.

Fan-texnikani rivojlantirish xaqida doimo tashabbus ko`rsatgan Respublika Prezidenti I. A. Karimovning fan arboblari va muxandis-texnik xodimlarning faoliyati tufayli mustaqillik yillarida qudratli fan-texnika potentsiali yaratildi. O`nlab ilmiy-tadqiqot institutlari va oliy o`quv yurtlari, yuzlab loxiya-konstruktorlik tashkilotlari tadqiqotlar olib bormoqdalar, yangi texnika va texnologiyalarni yaratmoqdalar. Xozirgi ilmiy-tadqiqot institutlari eng mukammal texnika bilan jixozlangan va yuksak malakali ilmiy kadrlar qotishmasidan iboratdir.

Keyingi yillarda fanning gurrakab o`sayotganligi uning ravnaqini tavsiflaydiki, quyidani ma`lumotlar ana shundan dalolat beradi. Davlat byudjetidan va boshqa manbalardan fanga qilinayotgan xarajatlar 2000 yildani 5,4 mlrd so`mdan, 2002 yilda 10,5 mlrd so`mga etib, xozirgi kunda milliy daromadning 4,1 foizini tashkil etadi. 2010 yilga kelib ilmiy xodimlar soni 8066 kishiga etdiki, bu MDX dani ilmiy xodimlarning 4 dan bir qismi demakdir.

Ilmiy-texnika dastur loyixalari natijalarini sanoat korxonalariga joriy etishning asosiy yo`nalishlari.

Bugungi kunda iqtisodiyotimizning asosiy tarmoqlarni modernizatsiya qilish va texnik – texnologik jixatidan yangilash, jaxon bozorida maxalliy korxonalar raqobatdoshligini ta'minlashda ilg'or ilm-fan yutuqlari va innovatsion texnologiyalar joriy qilish ustivor masalalardan biri xisoblanadi.

SHu jixatdan, Fanlar akademiyasi mamlakatimizni ijtimoiy –iqtisodiy va ma'naviy – ma'rifiy rivojlanishni ta'minlash talablaridan kelib chiqqan xolda Fan va texnologiyalar taraqqiyotining ustivor yo'nalishlari bo'yicha istiqbolli innovatsion tadqiqotlar dasturlarini ishlab chiqarish va uni amalga oshirish, o'z tasarrufidani ilmiy tadqiqot muassasalarini shu maqsadga qaratilgan ilmiy va tashkiliy t faoliyatni muvofiqlashtirish borasidani ishlarni samarali va izchil davom etmoqda.

Innovatsion loyixalarni shakllantirishda xam asosiy e'tibor ularni iqtisodiyotning real sektori korxonalariga joriy etilishni ta'minlash, amalga oshirilayotgan loyixalar yuzasidan kulga kiritiladigan muxim natijalarni sifati va samaradorligini oshirish, usish sur'atlarini ta'minlashga qaratilmoqda.

Fanlar akademiyasi ilmiy tadqiqot muassasalari tomonidan so'ngi uch yil mobaynida jami 88 tta innovatsiya loyixalarining bajarilishi yakunlangan bo'lib, 2008 yilda 44 ta, 2009 va 2010 yillarda 36 ta, innovatsion loyixalarning natijalarini iqtisodiyotning tegishli tarmoqlariga joriy etildi. (1-jadval). Mazkur yillarda umumiy moliyalashtirish xajmi 2,2 mlrd so'mni tashkil etdi. Innovatsiya loyixalarini bajarish uchun moliyaviy mablag'larning 69,1 % i fanlar akademiyasi, 30,9 % i esa O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasi xuzuridani Fan va texnologiyalarni rivojlantirish muvofiqlashtirish qo'mitasi tomonidan ajratiladi.

1-JADVAL

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi tizimida 2008-2010 yillarda bajarilgan innovatsiya loyixalarining innovatsiya davlat ilmiy texnika dasturlari bo'yicha taqsimlanishi, %

Innovatsiya davlat ilmiy-texnika dasturlari nomi	Bajarilgan loyixalar		Ajratilgan moliyaviy mablag'lar, jamiga nisbatan % da
	Soni	Ulushi, %	
Biotexnologiyalar, tibbiyot va farmakologiya	33	37,9	48,6
Kimyo texnologiyalari	8	9,2	9,9
YUqori samarali agrotexnologiyalar	9	10,3	3,4
Energiya va resurstejamkor texnologiyalar	13	14,9	17,5
Foydli qazilmalarni qidirish, qazib olish, mineral xom ashyo va ikkilamchi resurslarni qayta ishlash texnologiyalari	6	6,9	7,2
YOsh avlodni yuksak ma'naviy xamda jismoniy sog'lom ruxda tarbiyalash masalalari	18	20,7	13,5
Jami:	88	100	100

Fanlar akademiyasida bajarilgan innovatsiya loyixalarning iqtisodiy samaradorligi taxlili uchun shuni ko'rsatmoqdaki, amalga oshirilgan loyixalarni iqtisodiyotning tegishli tarmoq va

soxalariga joriy etilishi jixatidan qo`yidani asosiy yo`nalishlar bo`yicha eng muxim natijalarga erishiladi.

1. Qishloq xo`jaligida er va suv resurslaridan oqilona foydalanish va sug`oriladigan erlarning meliorativ xolatini yaxshilashning samarali texnologiyalarini joriy etish, yuqori maxsuldor qishloq xo`jaligi ekinlari navlarini yaratish, innovaion texnologiyalarni rivojlantirish xisobiga qishloq xo`jaligi va iqtisodiyot tarmoqlari samaradorligini oshirish.

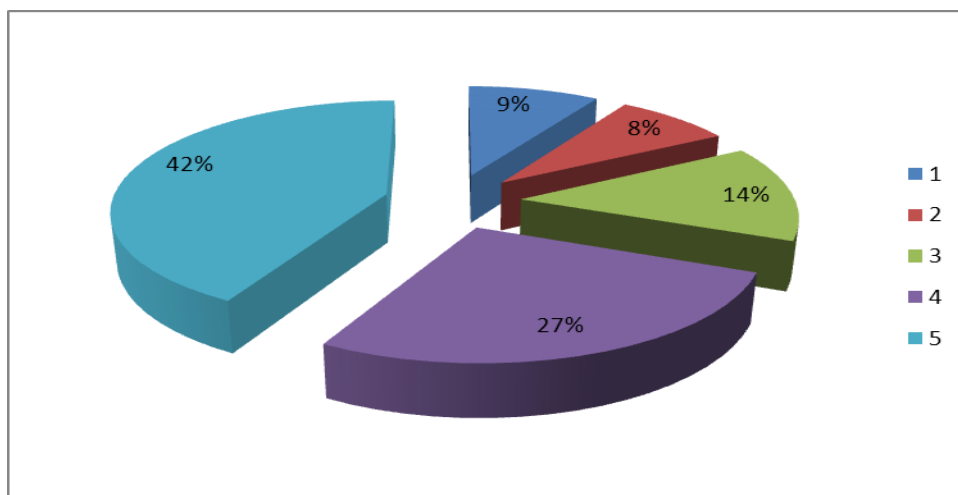
2. Tibbiyotda YAngi usullar va texnologiyalarni yaratish va mavjudlarini takomillashtirish, maxalliy tabiiy xom - ashyo asosida YAngi dori vositalarini ishlab chiqarish samarador texnologiyalarini yaratish.

3. Iqtisodiyotning real tarmoqlari uchun, ilmiy xajmdor, ish unumi yuqori, rakobatbardosh, import o`rnini bosuvchi va eksportga yo`naltirilgan maxsulot va texnologiyalar, mashina va uskunalarni yaratish va ishlab chiqarishni joriy etish.

4. Axborot va telekommunikaiya texnologiyalarini keng rivojlantirish va joriy etishni ta`minlaydigan zamonaviy axborot tizimlari va dasturiy maxsulotlarini ishlab chiqarishni.

5. Jamiyatni erkinlashtirish va modernizaiya qilishning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy asoslarini tatqiq etish, demokratik xukukiy va iqtisodiy rivojlangan davlat qurish, erkin fuqorolik jamiyatini shakllantirish jarayonlarini xukukiy asoslarim takomillashtirish.

1- rasm ma'lumotlaridan ko`rinib turibdiki, 2008-2011 yillarda bajarilgan innovaiya loyixalarining asosiy qismi qishloq xo`jaligi soxasida (27%) bajarilgan. Farmauevtika, Kimyo va neft – gaz tarmoqlarida bajarilgan innovaiya loyixalarining ulushi mos tarzda 14,9 va 8 % tashkil etmoqda.

1-rasm. 2008-2010 yillarda bajarilgan innovaiya loyixalari sonining iqtisodiyot tarmoqlari bo`yicha taqsimlanishi, %

Fanlar akademiya tizimida innovaiya loyixalari dasturlarini shakllantirish iqtisodiyot tarmoqlarining extiyojlari o`rganilib, mavjud muomolarni echishga qaratilgan innovaion loyixalar bajarilmoqda. Xususan:

Kimyo sanoati. O`z kimyosanoat DAK ning Farg`ona, Samarqand va Navoiy shaxarlaridani korxonalarida Fanlar akademiyasining texnologiyalari asosida yumshoq ta`sir qiluvchi defoliantlar, o`simliklar o`shishini tezlashtiruvchi moddalar, turli maqsadlarda ishlatiluvchi uellyuloza materiallari (korkboksimetiluellyudoza) ni ishlab chiqarish yulga qo`yilgan.

Farmauevtika sanoati. O`z farma sanoat tasarrufiga kiruvchi korxonalar asosan Fanlar akademiyasining O`simlik moddalari kimyosi va Bioorganik Kimyo instutlari tomonidan yaratilgan dori moddalarning substanuiyalari va tayyor shakllarini ishlab chiqarilmoqda. Tarmoq tomonidan import o`rnini bosuvchi 10,0 mlrd so`mlik 14 turdani dori maxsulotlari etkazib berildi.

Neft va gaz sanoati. Uglevodli maxalliy xom Ashyo asosida gaz turbinali dvigatellar uchun Djet A-1 markali zamonaviy aviasion yonilgii olish texnologiyasi Buxoro neftini qayta ishlash zavodida yulga qo'yildi. Fanlar akademiyasining Energetika va avtomatika instituti tomonidan Neftgaz sanoati uchun davlat maxalliyashtirish dasturi doirasida ishlab chiqarilgan neft va gaz maxsulotlarini tozalashda ishlatiladigan filtrapparatlar etkazib berilmoqda.

Qishloq xo'jaligi. Bioorganik kimyo institutida paxta tunlamlariga qarshi kurashish uchun Respublika extiyojini qoplaydigan feromon tutqichlarini etkazib berish imkoniyati mavjud. Genetika o'simliklar eksperimental biologiyasi instituti paxtaning qator istiqbolli serxosil navlarini rayonlashtirish ustida ish olib bormoqda.

Innovatsiya loyixalarining bajarilishi yuzasidan fanlar akademiyasining ilmiy-tatqiqot institutlari kesimida amalga oshirgan taxlillarimiz shuni ko'rsatmoqdaki, yirik innovatsion ishlanmalar asosan farmauevtika, qishloq xo'jaligi va neft va gaz sanoati korxonalariga joriy etilgan. Bunda Fanlar akademiyasining qo'yidani ilmiy tatqiqot muassasalari etakchilik qilmoqda.

1. Umumiy va noorganik Kimyo instituti. Qishloq xo'jaligi uchun fosforli o'g'itlarning yangi turlarini, "UzDEF" defoliantini, shuningdek, gaz kondensatiga asoslangan aralashmalar ishlab chiqarishga yo'naltirilgan 3 ta innovatsiya loyixasini bajardi. Bugungi kunda 2 ta o'ta muxim innovatsion dasturni (o'g'itlarning yangi turi va chiqindilar asosidani qurilish g'ishti olish) amalga oshirish ustida ish olib borilmokda. 7 ta yirik texnologik ishlanma yaratilib, «O'zkimyosanoat» DAK korxonalariga joriy etildi («Samarqandkimyo» OAJ, «Elektroximzavod» KK YOAJ - o'g'itlar, «Farg'anaazot» OAJ - defoliantlar), MDX davlatlari orasida birinchi bo'lib «Djet A-1» aviasiya yoqilg'isi yaratildi va u hozirgi kunda «Buxoro neftni qayta ishlash zavodi»da ishlab chiqarilmoqda.

2. O'simlik moddalari kimyosi instituti. Mazkur institut farmauevtika sanoati uchun erizimozid, strofantina aqetate, galantamin, ayustan va eksumid kabi yangi dori moddalari va paxtachilik uchun kimyoviy preparatlar ("Navro'z" biostimul yatori, "Dorilin" moddasi) ishlab chiqarishga yo'naltirilgan 6 ta innovatsiya loyixasini bajargan. 3 ta o'ta muxim innovatsion dastur (yangi dori moddalari) ustida ish olib bormokda. Xorijiy farmauevtika firmalariga «Eksumid» substantsiyasi 35,7 mln so'mga sotildi. Ilgari amalga oshirilgan innovatsion loyixalar asosida 5 ta yangi ishlanma, shu jumladan, «O'zfarmosanoat» DAK korxonalari uchun 4 ta dori moddalari substansiyalari (medamin, galantamin, kukumazim, fenasal) va qishloq xo'jaligi uchun 1 ta (dorilin) modda yaratilib, joriy etildi. 14 ta dori moddalari (allapinin, galantamin va boshq.) va 2 ta qishloq xo'jalik soxasi uchun preparatlar (roslin va dorilin) yaratilib, institutning tajriba ishlab chiqarish bazasida ishlab chiqarish yulga ko'yildi.

Yadro fizikasi instituti. Radiatsion texnologiyalar soxasida zargarlik maqsadlari uchun rangsiz tabiiy kristallarga radiatsion rang berish texnologiya tarmogani yaratishga yo'naltirilgan 1 ta innovatsiya loyixasi bajarildi. 2561 kg tabiiy topazlarga ishlov berish bo'yicha Germaniyaning «Uimmerman BCS kamni» kompaniyasi bilan xamkorlik amalga oshirilmokda. Ilgari amalga oshirilgan innovatsion loyixalar asosida 10 ta yirik ishlanma Olmaliq kon-metallurgiya kombinati, Bekobod metallurgiya kombinata, "O'zbekneftegaz" MXK, «Grintek» MCHJga joriy etildi. 4. Genetika va o'simliklar eksperimental biologiyasi instituti. Paxtachilikni rivojlantirish va g'o'zaning yangi yuqori maxsuldor navlari (AN-514, Ko'paysin, Beshqaxramon, Kleystogam-1, Navbaxor-2) ni, shuningdek, soyaning "Genetik-1" navini yaratish va takomillapggirishga yo'naltirilgan 6 ta innovatsiya loyixasi bajarildi. Gennokaut usuli yordamida paxtaning yangi o'ta istiqbolli navlarini yaratish ustida ish olib borilmokda.

5. Energetika va avtomatika instituti. Keramik fil'trapparatlar va membranalar, shuningdek, TashTES uchun avtomatlashgan boshqaruv tizimlari va TES energetik qozonlari xavo isitgichlari ishlab chiqarishga yunaltirilgan 4 ta innovatsiya loyixasi bajarildi. Maxalliyashtirish dasturi doirasida "O'zbek-neftegaz" MXK korxonalari uchun 3 ta loyixa (2009 yilda - neft va gaz maxsulotlarini o'ta tozalash uchun keramik fil'trapparatlar yaratish, 2010 yilda esa 2 ta loyixa, jumladan gaz kompressor stantsiyalarida yoqilg'i gazlarini tozalash uchun fil'trapparatlar yaratish) bajarildi.

6. Biorganik kimyo instituti. Farmauevtika sanoati va tibbiyot uchun yangi me-gosin,

ragosin, gozalidon, salgivin dori moddalari va qondani qand moddasi-ni anikdash uchun test-tizimi yaratish va Biolon seriyasidani jarroxdik ipla-rini ishlab chikarishga yunaltirilgan 5 ta innovauiya loyixasi bajarildi. 2 ta tarmokdararo o'ta muxim innovauiion dasturni (yangi dori moddalari va kartosh-kaning yuqori maxsuldor navlarini yaratish) amalga oshirish ustida ish olib borilmokda. Ilgari amalga oshirilgan innovauiion loyixalar asosidani 12 ta ishlanma asosida lagoden, timoptin, safinol kabi 10 ta dori moddalari va jarroxdik iplari ishlab chiqarilmoqda va fermer xujaliklarita feromon tut-qichlari etkazib berilmokda.

Bizning fikrimizcha, innovauiya ilmiy-texnika dasturlari loyixalarining natijalarini iktisodiyotning real sektori korxonalariga joriy kilish sama-radorligini oshirishda kelgusida quyidani muxim vazifalarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

1. Ilmiy tadqiqotlar natijalarini iqtisodiyot tarmoklarida keng joriy kilinishini ta'minlash:

- ilmiy-texnik ishlanmalarni ishlab chiqarishga joriy etish bo'yicha "Transfer texnologiyalar markazi"ni tashkil etish;

- davlat ilmiy-texnika xamda innovauiion ishlar dasturlarini iktisodiyot tarmokdari extiyojlaridan kelib chiqqan xolda shakllantirish;

- soxaning perspektiv rivojlanish tendenuiyasidan kelib chiqqan xolda ilmiy xajmdor ishlanmalar uchun buyurtmalar bankini shakllantirish;

- xar bir ishlanmani joriy qilish yuzasidan biznes-reja ishlab chiqish;

- olimlar va iktisodiyotning tegishli tarmogi vakillari ishtirokida muxo-kam&char o'tkazish, joriy qilishga tayyor bo'lgan ishlanmalarni anikdash.

2. Ilmiy xajmdor maxsulotlar esportini ko'ggatirish:

- Fanlar akademiyasida yaratilgan texnologiyalar asosida eksport qilinadi-gan maxsulot nomenklaturasini oshirish;

- eksport qilinayotgtan xamda muayyaan sharoitlar yaratilganda eksport kili-nishi mumkin bo'lgan maxsulot ro'yxatini tuzish;

- ishlab-chiqariladigan maxsulotning narxi va sifati nuktai nazaridan tashki bozorda raqobatbardoshligini o'rganish;

- maxsulotning sifatini yaxshilash, tannarxini tushirish yuli bilan ishlab-chikariladigan maxsulotni tashki bozorga olib chikish uchun takliflar ishlab chikish.

3. Ilmiy tadqiqot muassasalarida eskirgan va yaroqsiz ilmiy asbob-uskuna larni xisobdan chiqarish va ularni yangi zamonaviy asbob-uskunalar bilan kayta jixozlash orqali ilmiy tadqiqotlar saviyasini oshirish:

- eskirgan va yaroqsiz bo'dib qolgan ilmiy-asbob uskunalarni tegishli vazir-lik va idoralarnint mutaxassisleri ishtirokida tuzilgan komissiyalar tomo-nidan ro'yxatdan chiqarish;

- yangi zamonaviy asbob-uskunalar bilan qayta jixozlash uchun byudjet va no-byudjet mablag'larni jalb kilish.

4. Iktisodiyot tarmoqlarini diversifikauiya qgogishga yo'naltirilgan va im port o'rnini bosuvchi maxsulotlarni ishlab chiqarish texnologiyalarini tadqiq etishga qaratilgan ilmiy izlanishlar ko'lamini oshirish:

- tarmoq vazirlik va idoralari, yirik ishlab chiqarish korxonalari bilan xamkorlikda mavjud muammolarni taxlil kilish;

- muammolarni schimiga qaratilgan ilmiy xajmdor maxsulot va texnologiya -larni o'zlashtirishning ilmiy asoslarini tadqiq etish.

5. Nufuzli xorijiy ilmiy-tadqiqot markazlari va muassasalari bilan xalq-aro ilmiy va texnologik xamkorlikni tashkil etiig va rivojlantirish;

- ilmiy tadqiqot muassasalarida faoliyat ko'rsatayotgan olim va mutaxassis-larni jaxonning nufuzli xorijiy ilmiy-tadqiqot markazlari va muassasalarida malakalarini oshirish uchun maxsus jamg'arma tashkil etish;

- xorijiy ilg'or tajribalardan maxalliy darajada foydalanish imkoniyatla-rini tadqiq etish.

6. Iktisodiyot tarmoklari, kichik biznes va tadbirkorlikning innovauiion faolligini oshirish:

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlarini Fanlar akademiyasida yaratilgan ent so'ngi innovauiion goya va texnologiyalar to'g'risidani axborotlar bilan ta'minlash tizimini takomillashtirish;

- Uzbekistan Savdo-sanoat palatasi, tegishli vazirlik va idoralar o'rtasida mazkur yo'nalishda interaktiv xizmatlar ko'rsatish yuzasidan xamkorlikni ku-chaytirish

- "YUksak texnologiyalar banki"ga kiritilgan loyixa va ishlanmalarni kichik biznes va xususiy tadbirkorlik soxasita joriy etishga moslashtirish;

- Fanlar akademiyasi tizimida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlarning innovatsion faoliyatini rivojlantirishga ko'maklashuvchi infratuzilmalar faoliyatini tashkil etish;

- Fanlar akademiyasi tizimida innovatsion kichik korxonalarni tashkil etish.

7. Ilmiy faoliyat natijalarini keng joriy etilishini, zamonaviy texnologiyalar asosida ilm-fanni ko'plab talab kiladitan maxsulotlar ishlab chiqarilishini ta'minlash maqsadida kichik biznes va tadbirkorlikni ilmiy tashkilotlar bilan integratsiyalash:

- fan-ta'lim-ishlab chiqarish integratsiyasi samaradorligini oshirish va ularni o'zaro bog'laydigan innovatsion vositachilar tarmog'ini rivojlantirish;

- yirik korxonalarni kichik biznes sub'ektlarinint innovatsion loyixalarini xissador tashkilot sifatida ulushli moliyalashtirishdan oladigan man-faatdorligini oshirish;

- innovatsion ishlanmalarni joriy kilish uchun o'z resurslarini taklif kiluvchi moliyaviy va investitsiya institutlari bilan samarali xamkorlikni yo'lga qo'yish.

Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojini yuqori darajaga ko'tarish fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishni yanada izchil, yanada qat'iyat bilan talab qiladi. Ayni chog'da ilmiy-texnika rivojining yutuqlarini ishlab chiqarishda ro'yobga chiqarish mexanizmini takomillashtirish xozirgi bosqichda fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishning xal qiluvchi omili ekanligi davlat siyosatining eng muxim qoidasi xisoblanadi. Ana shu mexanizmni takomillashtirish fan-texnika taraqqiyotini tashkil etish va boshqarish, rejalashtirish va prognozlash, mablag' bilan ta'minlash va rag'batlantirish kabi elementlarni o'z ichiga oladi.

7.2. Fan-texnika taraqqiyotining asosiy yo'nalishlari

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida fan-texnika taraqqiyotining uchta asosiy yo'nalishidan foydalanish mumkin:

a) an'anaviy yo'nalish;

b) zamonaviy yo'nalish;

v) istiqbolli, ustuvorlik yo'nalishlar.

An'anaviy yo'nalishga elektrlashtirish, mexanizatsiyalash, qisman avtomatlashtirish, ximiyalash kiradi.

Zamonaviy yo'nalishga elektronizatsiyalash, kompleks mexanizatsiyalash, kompleks avtomatlashtirish (robotlashtirish, komp'yuterlashtirish), atom energetikasini jadal rivojlantirish, yangi materiallarni ishlab chiqarish va ularga ishlov berish, xozirgi davr talabiga javob beradigan texnologiyalarni qo'llash, undan foydalanishda texnologiyaning ekologiyaga salbiy ta'sirini kamaytirish, imkoni bo'lsa butunlay yo'qotish yo'llari kiradi.

Afzallik, ustuvor yo'nalishlarga quyidanilar kiradi:

- elektronizatsiyalash, biotexnologiyani keng joriy etish, iqtisodiy informatikani ko'paytirib, rivojlantirib, ishlab chiqarishni to'la axborotlashtirish, fundamental fanlar bo'yicha izlanishlarni kuchaytirish;

- yangi, ilg'or (progressiv) texnologiyalarni joriy etish;

- texnika va texnologiya, elektr energiyasi va yoqilg'ilarning, xomashyo va materiallarning eng yangi turlarini yaratish;

- mavjud mashina va mexanizmlarni, asbob-uskuna xamda jixozlarni modernizatsiyalash kiradi.

Bozor iqtisodiyotiga kirib borish munosabati bilan ilm-fan soxasiga juda ko'p atamalar (terminlar), tushunchalar kirib kelmoqda. Masalan, "Nau-xau", innovatsiya, lizing, texnopolis, venchur, injinerig, tender va x.k.

"Nau-xau" – bu texnik, tashkiliy-iqtisodiy, tijorat bilimlari va tajribaning yig'indisi bo'lib, almashish predmeti xisoblanadi. "Nau-xau" tipidani axborot (informatsiya) raqobatli ishlab chiqarishning, savdoning omili sifatida ro'y berishi mumkin. "Nau-xau"ning eng

xarakterli, tavsifiy tomoni – bu texnik bilimlarning yangiligida va aniq ishlab chiqarish va tijorat vazifalarini bajarish uchun foydaliligidadir. Uni amalga oshirishda shartnoma tuziladi: xar xil chizmalar, loyixalar, smeta (bo'ladigan kirim-chiqim xisobi), texkartalar, metodikalar (biror narsaga o'rgatish usullari), formulalar (shartli belgilar bilan ifodalangan matematik miqdorlar), texnik ma'lumotlar va x.k. tanishtiriladi. Eksporter bu ma'lumotlarni etkazib beradi, importer esa qabul qilib oladi.

Innovatsiya – iqtisodiyotga mablag' solish jarayoni. Yangilikni joriy etish: birinchidan, texnika va texnologiya avlodlarini almashtirishni ta'minlash uchun iqtisodiyotga sarflangan mablag'lar bo'lsa; ikkinchidan esa, ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlari natijalari bo'lgan yangi texnika va texnologiya. Ixtirochilikning rivojlanishi, biror yo'nalishdani yirik ixtiro va kashfiyotlar maydonga kelishi innovatsiyaning muxim omillari xisoblanadi.

Lizing – mashina, asbob-uskuna, transport vositalari, ishlab chiqarish inshootlarini uzoq muddatli ijaraga olish; uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar eksportini kreditlash shakllaridan biri. Lizingning asosan moliyaviy va oddiy turi mavjud.

Moliyaviy lizing muayyan muddatda ijaraga beruvchining kapital xarajatlarini to'liq qoplashga etarli to'lovlardan iborat bo'lib, mulk egasiga bir miqdor foyda xam beradi.

Oddiy lizing – ijara davrida ijaraga olingan mulk qisman amortizatsiyalanadi. Lizing kompaniyasi asbob-uskunalar sotib olib, ularni ijarachi firmaga odatda bir yildan 10-15 yilgacha ijaraga beradi. Lizingda ijarachining shartnoma muddati tuganandan so'ng asbob-uskunalarni qoldiq qiymat bo'yicha sotib olish (bu xolda egalik xuquqi yangi soxibga o'tadi); yangi kelishuv asosida shartnoma muddatini cho'zish; moddiy boyliklarni lizing kompaniyalariga qaytarish va boshqalar ko'zda tutilishi mumkin. Tomonlar lizing shartnomasida ko'rsatilgan davr mobaynida uni buzishga xaqi yo'q. Lizing kompaniyalari mashina va uskunalar sotib olish uchun shaxsiy va qarzga olingan mablag'lardan foydalanadilar. Davlat odatda, ularga qarz olishlari uchun imtiyozli sharoitlar yaratib beradi.

Venchur – kichik biznesning bir turi. Uning mohiyati ilmiy-muxandislik ishlari, yangi texnika, texnologiya, tovar namunalarni yaratish, ishlab chiqarishni boshqarish, tijorat ishini tashkil etish usullarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish, yirik firmalar va davlat ijara kontrakti buyurtmalarini bajarishdan iborat. Bu ishlar bilan "Venchur korxonalar" shug'ullanadi. Ular tarkibida tijoratda vositachi bo'lgan korxonalar xam bo'ladi. Venchur korxonalar texnikaning yangi yo'nalishlarida ish ko'rib, fan-texnika taraqqiyotiga katta xissa qo'shadilar. Ular venchur moliyalashtirishda xam faol qatnashadilar va moliyaviy mablag' to'plab, uni ishga soladilar.

Injinerling (injinerlik – maslaxat xizmatlari) – tijoratchilik qoidalariga asoslangan injinerlik – maslaxat xizmatlari; ishlab chiqarishni ta'minlash, maxsulot sotishni uyushtirish, ishlab chiqarish ob'ektlarini qurib, ishga tushirish yuzasidan maslaxat berish. Bu ish bilan injinerling firmalari shug'ullanadi, ular mustaqil firma sifatida bir vaqtning o'zida bir necha mijozlarga xizmat qiladi. Eksport injinerling firmalari boshqa mamlakatlarga xizmat ko'rsatadi. Ular chet eldani ilmiy g'oyalar va texnik ishlanmalar bozorida lienziya sotadi, texnik yangiliklarni xorijda joriy etadi. Injinerling kompaniyalari daromadi ko'rsatilgan injinerling xizmatiga bog'liq bo'ladi. Xalqaro injinerling xizmati ishning texnik-tashkiliy va tijorat tomonlari ko'rsatilgan kontrakt shaklida rasmiylashtiriladi, mohiyati bilan muayyan xizmatlarga buyurtmaning bir ko'rinishidir. Injinerling xizmatlari bozori – xalqaro bozorning bir turi, injinerling xizmatlarining davlatlararo oldi-sotdi qilinishidir.

Tenderlar – bozorda yoki xalqaro bozorda **mashina** va **uskunalarni** xarid etish, qurilish-montaj ishlarini bajarish, injinerling xizmati ko'rsatish uchun konkurs asosida buyurtma berish. Xaridor yoki buyurtmachi eng avval konkurs e'lon qilib xammani o'z shartlari bilan tanishtiradi. SHunga asosan konkursda ishtirok etuvchi firmalar, konsorqiumlar yoki korxonalar o'z takliflarini – tenderlarini xaridor, buyurtmachiga yuboradi. Tenderni injinerling firmalari xujjatlashtiradi.

Fan-texnika taraqqiyotining muxim an'anaviy yo'nalishlaridan biri ishlab chiqarishni elektrlashtirishdir. **Elektrlashtirish** deganda elektr energiyasini etarli darajada ishlab chiqarish,

uni kerakli joylarga uzatish va undan keng foydalanish jarayoni tushuniladi. Uning moddiy asosini “Elektroenergetika” tarmogʻi tashkil etadi. U elektr energiyasi ishlab chiqaradigan jixozlarni (elektrostanuiyalarni), isteʼmolchilarga uni etkazib beruvchi jixozlarni (podstanuiyalarni) va elektr uzatkichlarni oʻz ichiga oladi.

Elektr energiyasi xar turli stanuiyalarda ishlab chiqariladi:

- suv bilan ishlaydigan elektr stanuiyalar (GESlar);
- issiqlik elektrostanuiyalari (GRESlar);
- atom elektrostanuiyalari;
- quyosh elektrostanuiyalari;
- shamol va boshqa elektrostanuiyalar.

Ekspertlarning dalolat berishlaricha, kelgusi yuz yillikning oʻrtalarida sayyoramizda energiya ishlab chiqarish hozirgi darajadan oʻn baravar ortadi. Bunday oʻsishni qayta tiklanmaydigan organik yoqilgʻi yordamida taʼminlash mumkin emas. SHu sababli energetika muammosi eng jiddiy jaxonshumul muammolardan biriga aylanmoqda.

Hozirgi vaqtda jaxon energetikasi asosan organik yoqilgʻidan foydalanishga asoslanadi. Umuman energetika balansida neft va gazning ulushi taxminan 50 foizni, koʻmir 35 foizni tashkil etadi va atigi 15 foizi atom elektrostanuiyalari, gidroenergetika va boshqa manbalar ulushiga toʻgʻri keladi. Biroq insonning energetika isteʼmoli shu qadar tez surʼatda oʻsmoqdaki, organik yoqilgʻi kabi anʼanaviy energetika resurslarining zaxiralari navbatdani yuz yillikdayoq etarli boʻlmay qoladi. SHu sababli insoniyat oldida yangi energiya manbalarini egallashdek dolzarb vazifa turibdi. Hozirgi paytda quyosh, atom (ogʻir elementlarning boʻlinishi) va yadro energetikasi (engil yadrolarni termoyadroviy sintez qilish) ana shunday manbalar xisoblanadi.

Er satxiga etib keladigan quyosh energiyasining umumiy miqdori insoniyat extiyojlarini qondirish uchun batamom etarlidir. Buning yana bir afzalligi, ancha arzoniga tushadi.

Olimlarning xisoblariga qaraganda, XXI asrning oʻrtalariga borib, butun dunyoda jon boshiga elektr isteʼmol qilish 3-4 baravar ortadi. Buni qanday taʼminlash mumkin? Organik yoqilgʻini ishlab chiqarishni kamaytirish kerakmi yoki yoʻqmi? Albatta, bu savolga javob topish kerak boʻladi. Bu muammoni xal etish olimlar va mutaxassislar oldiga katta vazifalar qoʻyadi.

Atom energetikasining afzalliklari va kasofati toʻgʻrisida ikki ogʻiz soʻz. AESlarning emirilishi juda murakkab vaziyatni keltirib chiqaradi. Avariya paytida radioaktiv moddalar ajralib chiqib boshlashi katta xududning radioaktiv zararlanishiga olib kelishi mumkin. SHunday qilib AESlarni barpo etish xavfsizlik bilan bogʻliq boʻlgan prinsipial yangi omilni keltirib chiqaradi. Bu omil naqadar jiddiy ekanligini esa CHernobil AESidani avariya yaqqol koʻrsatdi.

Basharti, termoyader energetikasi mavjud boʻlganda u barcha mezonlar boʻyicha etakchi oʻrinni egallagan boʻlur edi. Xali u yaratilgani yoʻq, shunchaki talab xolos. Murakkab texnikaviy va texnologik vazifalar xal etilishi lozim.

Oʻzbekistonda ishlab chiqarishni elektrlashtirish borasida juda katta ishlar amalga oshirilishi tufayli yildan yilga elektr energiyasi ishlab chiqarish koʻpaymoqda. Agar 2000 yilda 46 mlrd. kVt soat elektr energiyasi ishlab chiqarilgan boʻlsa, 2001 yilda 48 mlrd. kVt., 2010 yilda 51,7 mlrd. kVt soatga yaqin elektr energiyasi ishlab chiqarildi.

Respublikada olimlar va energetika sanoati mutaxassislari “Oʻzbekiston elektroenergetikasining taraqqiyot konsepsiyasini” ishlab chiqqanlar. Bu konsepsiyaga binoan 2011 yilda 96 mlrd kVt/soat elektr energiyasi ishlab chiqariladi. Bunday oʻsishning asosiy qismi issiqlik elektr energiyasi tayyorlash xisobiga boʻladi.

Elektronizatsiya deganda ishlab chiqarish jarayonlarida elektronikadan keng foydalanish, yaʼni ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan axborotni kompʼyuterlarda yigʻish, oʻtkazish va ishlash tushuniladi. Elektronikaning makro va mikro turlari mavjud boʻlib, ular sanoat ishlab chiqarishi boshqaruvida aloxida oʻrin tutadi. Ayniqsa, laxzali biznes borasida juda qoʻl keladi.

Mexanizatsiya – bu qoʻl mexnatini mashina mexnati bilan almashtirishdir. U ikki xil boʻladi: a) kichik mexanizatsiya; b) kompleks mexanizatsiya. U ishlab chiqarishni avtomatlashtirishga zamin tayyorlaydi.

Avtomatlashtirish – bu ilgari odam bajaradigan, boshqarish va nazorat qilish vazifalari asboblari, avtomatik qurilmalar zimmasiga yuklanadigan mashinali ishlab chiqarishni rivojlantirish jarayoni. Avtomatlashtirish jarayonida inson faqat operatorlik vazifasini ado etadi. Sanoat ishlab chiqarishini avtomatlashtirishdan maqsad – mehnat unumdorligini oshirish, maxsulotlar sifatini yaxshilash, ishlab chiqarishning barcha resurslaridan foydalanishning optimal sharoitini yaratish.

Ishlab chiqarishni avtomatlashtirishning uch turi, ya'ni qisman (ayrim ishlab chiqarish operatsiyalarinigina avtomatlashtiradigan), kompleks va to'la xillari mavjud.

Bugungi kunda kompyuter va axborot texnologiyalari, telekommunikatsiyalar tarmoqlarini, ma'lumotlar uzatishni, Internet xizmatlariga kirib borishni rivojlantirish va zamonaviylashtirish respublikamizda ustuvorlik kasb etmoqda. Bu o'rinda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov tomonidan 2002 yilning 30 mayida imzolangan «Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot – kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish to'g'risida»gi Farmon aloxida ahamiyatga molikdir. Ushbu xujjatga muvofiq Respublikada kompyuterlashtirish va axborot – kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish sohasidani vazifalarni Muvofiqlashtiruvchi Kengash tuzilgan. Bu kengash zimmasiga mazkur soxani rivojlantirishning zamonaviy xalqaro tendentsiyalar va mamlakatni ijtimoiy – iqtisodiy rivojlantirish strategiyasiga mos keluvchi ustuvor yo'nalishlarini belgilash, bu borada dasturlar, loyixalar, me'yoriy – xuquqiy hujjatlarning ishlab chiqilishi xamda ekspertizadan o'tkazilishini tashkil etish, malakali kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash, jumladan, mutaxassislarni chet ellarda o'qitish borasidani ishlarni muvofiqlashtirish kabi muxim vazifalar yuklatilgan.

Unda «... real iqtisodiyot tarmoqlarida, boshqaruv, biznes, fan va ta'lim soxalarida kompyuter va axborot texnologiyalarini keng joriy etish, turli axoli qatlamlarining zamonaviy kompyuter va axborot tizimlaridan keng baxramand bo'lishlari uchun shart-sharoitlar yaratish ...» belgilab qo'yilgan.

O'zining axborot – kommunikatsiyalar texnologiyalari infratuzilmasini shakllantirgan mamlakatlargina global iqtisodiyotga kirib borishi mumkin. SHuning uchun xam ko'pgina mamlakatlar zamonaviy ishlab chiqarish yoki axborot – kommunikatsiyalar texnologiyalarini keng ko'lamda qo'llashga qaror qildilar. CHunki ular qo'shimcha ish joylarini tashkil etish va xodimlarni qayta tayyorlashda chet el investitsiyalarini jalb etadigan «yadro» bo'lib xizmat qiladi.

Sanoati rivojlangan mamlakatlar axborot – kommunikatsiyalari bozorini taxlil etish shuni ko'rsatadiki, ushbu texnologiyalardan keng miqyosda foydalanish iqtisodiy o'sish, mehnat unumdorligi va sifatini yuksaltirish, axoli bandligini ta'minlash xamda jaxon bozori bilan kechadigan integratsiya jarayonlarini tez sur'atlarda amalga oshirishga katta imkoniyat yaratib bermoqda. Ushbu an'analarni mamlakatimiz milliy iqtisodiyotining barcha tarmoqlarida xam kuzatish mumkin.

O'zbekistonda axborot – kommunikatsiyalar bozori shakllanishining barcha xuquqiy va me'yoriy hujjatlari mavjud. Izchillik bilan rivojlanib borayotgan ushbu tarmoqqa chet el sarmoyalarini jalb qilish va qo'shma korxonalar ochish uchun barcha shart – sharoitlar etarli. Ana shu shart – sharoitlardan sanoat ishlab chiqarishida keng foydalanish uning samaradorligini oshirishga katta imkoniyatlar yaratib beradi.

Ximiyalashtirish – bu ishlab chiqarishning xamma soxalarida ximiya fanining barcha yutuqlaridan keng foydalanish. Ishlab chiqarishning barcha jarayonlariga ximik materiallarni, xomashyo va materiallarni qayta ishlashning ximik usullarini joriy etishdash iboratdir. Ximiyalashtirish yordami bilan oldindan belgilangan xususiyatli xomashyo materiallarni tayyorlash mumkin. Masalan, bo'yoq va laklar, sintetik kauchuk, sintetik tola, plastmassalar va x.k.

O'zbekiston Respublikasi juda katta fan-texnika saloxiyatiga ega. Bu erda O'zbekiston FA va 400 dan ortiq ilmiy- tadqiqot muassasi tashkiloti bo'lib, ularda fan-texnika taraqqiyotining fundamental va amaliy muammolari tadqiq qilinadi, xususan, sanoat ishlab chiqarishiga uning ilmiy-texnika bazasini mustaxkamlash borasida ilmiy va amaliy yordam ko'rsatiladi.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston sanoatiga xorijiy mamlakatlarning fan va texnika sohasidani tajribalarini olib kelish xamda ularni joriy etish masalasiga juda katta e'tibor berilmoqda. Keng ko'lamda globallashtirish jarayoni kechayotgan bugungi kunda olimlarning yutuqlari tijoratlashib bormoqda va hozirgi paytda dunyo bozoridani eng qimmat maxsulot turlaridan biriga aylanmoqda.

7.3. Fan-texnika taraqqiyotining samaradorligini baxolash

Yangi texnika va texnologiyani joriy etish uchun uning iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligini aniqlash kerak bo'ladi. SHu sababli yangi texnika va texnologiyani joriy etish asosida xalq xo'jaligida, jumladan, sanoat ishlab chiqarishida yuqori ko'rsatkichlarga erishish uchun texnik chora-tadbirlarning qaysi biri foydali ekanligini aniqlash zarur.

Texnik tadbirlarning asosiy guruxlari quyidanilardan iborat:

• mashina va mexanizmlar, jixozlar va asboblarning yangi xamda takomillashgan turlari va konstruktsiyalari;

- xomashyo, materiallar, yoqilg'i va energiyaning yangi turlari;
- texnologik jarayonlarning yangi va takomillashgan turlari;
- maxsulotning kimik va fizik xossalarini, parametr va assortimentlarini yaxshilash;
- texnologik jarayonlarni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish;
- jixozlarni modernizatsiyalash;
- bino va inshootlarning yangi tiplarini yaratish;
- mexnatni tashkil etish va boshqarishning yangi va takomillashgan usullari;
- ixtirochilik va ratsionalizatorlik takliflari.

Korxonalar, tarmoqlar va tarmoqlararo komplekslarda ishlab chiqarish sur'atini tezlashtirish, maxsulot xajmini ko'paytirish, uning sifatini oshirish, ishlab chiqarishning foydaliligini ko'tarish uchun fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish kerak bo'ladi. Bu ish ma'lum chora-tadbirlarni amalga oshirish xisobiga bo'lishi mumkin. CHora-tadbirlar albatta samarali bo'lishi kerak. Uni xisobga olmasdan, baxslashmasdan fan-texnika bo'yicha tadbirlarni ishlab chiqarishga joriy etilmaydi.

Fan-texnika taraqqiyoti tadbirlari iqtisodiy samarasini xisoblash tartibi rasmiy xujjatlar, ya'ni metodik qo'llanmalarda izoxlab berilgan.

Ularga quyidanilar kiradi:

• kapital qo'yilmalarning iqtisodiy samaradorligini aniqlash bo'yicha Namunali (Tipovaya) metodika;

• xalq xo'jaligida yangi texnika, ixtirochilik va ratsionalizatorlik tavsiflaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini aniqlash metodikasi;

• korxonalar va ishlab chiqarish birlashmalari boshqaruvining avtomatlashtirilgan sistemasining iqtisodiy samaradorligini xisoblash metodikasi;

• boshqaruvning avtomatlashtirilgan sistemasi samaradorligini (GOST-24.702.85).

• mexnatni ilmiy tashkil etish, ya'ni Rot bo'yicha tadbir-choralarning iqtisodiy samaradorligini aniqlash metodikasi;

• atrof-muxitni muxofaza etish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun sarflangan xarajatlarning iqtisodiy samarasini aniqlash uchun vaqtinchalik metodika.

Undan tashqari, tarmoq vazifalari, ilmiy tekshirish institutlari, loyixa tashkilotlari, oliy o'quv yurtlari xam metodik materiallar tayyorlash mumkin.

Texnika taraqqiyoti eng avvalo yangi texnikani yaratish orqali amalga oshiriladi, ro'y beradi. SHu sababli yaratilgan va joriy etilayotgan texnika samarali yoki samarasizligini bilish kerak bo'ladi. Demak, samarani o'lchash va baxolash kerak.

U qanday qilib aniqlanadi?

Yangi texnikaning iqtisodiy samaradorligi barcha sanoat tarmoqlarida, ilmiy-tekshirish institutlarida, loyixalash tashkilotlarida tegishli tadbirlarni avvalgi yillardani o'zlashtirish natijalarini ifodalovchi xujjatlar asosida aniqlanadi.

Ilmiy-texnikaviy tadbirlarning ko'p yillik tajribalariga asoslangan turli ko'rsatkichlar, jumladan, mashina va texnikaviy vositalarni ishlab chiqarish xamda ulardan foydalanish natijasida erishiladigan yillik iqtisodiy samaradorlik quyidanicha aniqlanadi:

$$\Theta = [3_1 \cdot a - 3_2 \cdot \Pi] \cdot A_2 - S$$

Bu erda: 3_1 va 3_2 – mavjud va yangi texnika yordamida maxsulot birligini ishlab chiqarish xarajatlari (keltirilgan xarajatlar);

a – yangi texnikaviy vositalarning sifatini, nisbiy afzalligini ifodalovchi koeffitsient bo'lib:

$$a = \frac{Q_2 P_1 + E_n}{Q_1 P_2 + E_n}$$

bu erda: Q_1 va Q_2 – mavjud va yangi texnikaviy vositalar birligi yordamida yil davomida ishlab chiqarilgan maxsulot xajmi;

R_1 va R_2 – mavjud va yangi texnikaviy vositalar qiymatidan ularni tiklash uchun ajratmalar salmog'i;

P – yangi texnikadan foydalanish davrida erishiladigan samaradorlik. U quyidani formula yordamida aniqlanadi:

$$\Pi = \frac{[U_1^1 - U_2^1] - E_H [K_2^1 - K_1^1]}{P_2 + E_H}$$

bu erda: U_1^1 va U_2^1 - mavjud va yangi texnikadan foydalanish davridani joriy xarajatlar;

K_1^1 va K_2^1 – mavjud va yangi texnikadan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan kapital qo'yilmalar;

E_n – kapital qo'yilmalarining norma darajasidani samaradorlik koeffitsienti (0,15);

A_2 – yangi texnika joriy etilgandan keyin uning yordami bilan ishlab chiqariladigan maxsulot xajmi;

S – yangi texnikani loyixalashtirish xarajatlari.

Yangi texnika samaradorligini xisoblash qiyosiy samaradorlikni aniqlash tamoyillariga asoslanadi. Xozirgi kunda bunday xisob-kitoblar xalq xo'jaligida yangi texnikadan, ixtirochilik va ritsionalizatorlik takliflaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini aniqlash metodikasi asosida amalga oshiriladi.

Bu metodikaga binoan iqtisodiy samara quyidani formula yordami bilan ifodalanadi:

$$C = (X_1 - X_2) \times A_2,$$

bu erda: S – yillik iqtisodiy samara, so'm;

X_1 va X_2 – yangi texnika yordami bilan tayyorlangan maxsulot birligiga sarflangan keltirilgan xarajatlar ($T + E_n \times K$);

A_2 – xisobot yilida yangi texnika yordamida ishlab chiqarilgan maxsulotning yillik xajmi.

Yangi texnika va texnologiyaning iqtisodiy samaradorligini rejalashtirish va bashorat qilishda uning bir qator asosiy texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarga, jumladan foydaning ko'payishi, mexnat unumdorligini oshishi mexnat, moddiy va kapital sig'imining pasayishi, maxsulot

tannarxining kamaymishiga ta'sir etishi xisobga olinadi. Masalan, yangi maxsulotni ishlab chiqarish xisobiga olinadigan rejali foydaning ko'payishi quyidani formula bilan aniqlanadi.

$$\Delta F_t = \frac{[(B_t - T_t) * A_t - (B_1 - T_1) * A_1]}{A_t - A_1}$$

bunda ΔF_t - kelgusi davrda foydaning oshishi (so'm xisobida);

B_t va T_t korxona ulgurji baxosi va yangi maxsulot birligining ishlab chiqarish tannarxi;

B_1 va T_1 - korxona ulgurji baxosi va almashtiriladigan maxsulotning yangi texnikani joriy etilgungacha bo'lgan yildani tannarxi (so'm xisobida);

A_t va A_1 - kelgusi davrda ishlab chiqariladigan yangi maxsulot va yangi texnikani joriy etishgacha bo'lgan yildani almashtiriladigan maxsulotning xajmi (so'm xisobida).

Yangi texnikaning samaradorligini xisoblash va taxlil etish uning ijtimoiy natijalari va oqibatlarini xam xisobga olish kerak bo'ladi. Ular jumlasiga, mehnat sharoitlarini yaxshilash, xavfsizlik va qulaylikni ta'minlash, xodimlarning bilimi va ilimi xamda malakasini oshirish, atrof muxitni muxofaza qilish, inson faoliyati uchun eng yaxshi sharoitlar yaratish kiradi.

O'zbekiston sanoatida rivojlanishda innovatsiyani investitsiyalashning xuquqiy asoslari va rivojlanish tendentsiyalari.

Ko'pchilik iqtisodchi olimlar innovatsiyani yangilik yaratish deb xisoblaydi. Albatta bu iqtisodiy tushunchani qay yunalishda qullanishiga qarab, turlicha tushunish mumkin. Bu tushuncha xaqida O'zbekiston Respublikasining "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi qonunida xam aniq ta'rif berilmagan. Qonunda innovatsion investitsiyaga yangi texnika va texnologiyalari ishlab chiqarish va ularni o'zlashtirishda ifodalanadi deb ta'rif berilgan. Ammo innovatsiya bu faqat yangiliklarni yaratish, o'zlashtirishdan iborat bo'lmay, u yaratilgan intellektual maxsulotda xam ifodalanadi.

Iqtisodiy xamkorlik va rivojlantirish tashkiloti (OESR) o'zining boshqaruv faoliyati xujjatlarida innovatsiyani quyidani ko'rinishlarga bo'ladi: maxsulot va ishlab chiqarish jarayonidani texnologik (TIPP) innovatsiya.

Bu yangi texnologik tovarlarni, ishlab chiqarish jarayonlarini xamda texnologik jixatdan takomillashtirilgan maxsulot va jarayonni ifoda etadi. Innovatsion yangilik bozorda foydalanilsa u ishlab chiqarishga joriy qilingan deb xisoblanadi, yoki ilmiy, texnologik tashkiliy, moliyaviy va tijorat faoliyatlarida xamda bu yangilikka jalb etilgan firma yangi texnologik jarayonlarni qo'llashi yoki maxsulot sifatini, uni ishlab chiqarish jarayonini ma'lum davrda tashkil etish xisoblanadi.

Innovatsion tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun unga ajratilayotgan mablaglar xissasini oshirish va milliy iqtisodiyotning asosini tashkil etuvchi neft va gaz, energetika, mashinazozliq oziq-ovkat va qishloq xujaligi sanoat tarmoqlarini rivojlantirishga yunaltirish zarur.

Iqtisodiyot makroiqtisodiy, barqaror rivojlanishi o'tgan 2009 yilda yuqori iqtisodiy ko'rsatkichlarga erishishni ta'minladi. YAlpi ichki milliy maxsulot ishlab chiqarish 8,1 % ga o'sgan bo'lsa, sanoat tarmoqlarida bu ko'rsatkich 9,0 % ni, qishloq xo'jaligida esa 5,7 % ni tashkil etadi.

Respublika milliy iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi iqtisodiy isloxlarni chukurlashtirishni va ishlab chiqarish sub'ektlari faoliyatlarini yanada rivojlantirishni, investitsion jarayonlarni, shu jumladan innovatsion investitsiyalashtirishni rivojlantirishga bog'liq Milliy iqtisodiyot tarmoqlarini takomillashtirib borish, ularda tarkibiy o'zgarishlarni bozor iqtisodiyoti talab va taklif qonuni asosida amalga oshirish, ishlab chiqarish vositalarini takomillashtirish yoki yangilash bilan bog'liqdir.

Respublikada innovatsion taraqqiyot uchun zarur bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar mavjud. Ular quydanilardan iborat, xususiy mulkdor sub'ektlarining vujudga keltirilishi va mulk egaligiga intilishi asosida xususiy mulkchilikning shakllanishi: maxalliy boshvqaruvga

asoslangan jamoatchilikning shakllanishi va maxalliy boshqaruvning rivojlanishi: maxalliy mulkchilikning vujudga kelishi: barqaror siyosiy va iqtisodiy muxitning shakllanganligi: iqtisodiyot va tadbirkorlik faoliyatlarini rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan respublikada siyosiy va ijtimoiy iqtisodiy muxitning shakllanishi: iqtisodning inqirozsiz rivojlanishi uchun zarur bo'lgan soliq undirish, byudjetini shakllantirishning moliya kriditlash mexanizmlarini mavjudligi.

Respublikada innovasion rivojlanishni uch bosqichga bulish mumkin .

Birinchi bosqich 1991-1994 yillarini o'z ichiga olib, u iqtisodiyotning rivojlanishi uchun zarur bo'lgan iqtisodiy inqirozni to'xtatish bilan bog'liq bo'lib, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish uchun zarur muxitni yaratish bilan tafsiflanadi. Bu davrda iqtisodiyotda bozor iqtisodiyoti talablari asosida tarkibiy o'zgarishlar amalga oshirildi. Bozor mexanizmlariga asoslangan xolda rivojlanishi uchun zarur bo'lgan innovasion shart-sharoitlar yaratiladi.

2. Sanoat korxonalarining sezilarli qismida aylanma mablag'larning etishmasligi, pul oqimining zaifligi. Ularning ishlab chiqarish jarayonini modernizatsiya qilish va texnik jixatidan qayta qurollantirishga salbiy ta'sir ko'rsatmokda.

3. Sanoat maxsulotlari ishlab chiqaruvchilarning baxo indeksi yuqoriligicha qolmoqda. 2009 yilda baxolarning o'sish sur'atining sanoat maxsulotlari ishlab chiqarish xajmining o'sish sur'atidan yuqoriligi koeffitsienti 1,12ni tashkil qildi. Xolbuki mazkur davrda ushbu koeffitsientning o'rtacha darajasi MDX mamlakatlari 1,07 ni tashkil qildi.

4. Sanoat tarmog'ida tashkil qilingan ayrim qo'shma korxonalarining to'la quvvatda ishlamayotganligi.

Fikrimizcha, yuqorida qayd etilgan muammolarning xal qilinishi sanoatning YAIMdani salmog'ining va uning barqaror o'sish sur'atlarini ta'minlashdani ahamiyatining oshishiga olib keladi. Mazkur muammolarni xal qilish maqsadida quyidani tadbirlarning amalga oshirilishini maqsadga muvofiq deb xisoblaymiz:

1. Sanoat maxsulotlari ishlab chiqarish xajmida innovasion maxsulotlar salmog'ini oshirish, maxsulotlarning energiya sig'imini kamaytirish yo'li bilan sanoat tovarlarining raqobatbardoshligini oshirish zarur.

2. Sanoat korxonalarining aylanma mablag'larini to'ldirish, ularning pul oqimining barqarorligini oshirish maqsadida mazkur korxonalarining mamlakat banklarining kreditlaridan foydalanish darajasini oshirish zarur.

3. Sanoat korxonalarida baxolarning o'sishini ishlab chiqarish xajmining o'sishidan yuqori bo'lishiga yul quyimaslik maqsadida birinchidan, ish xaqi va unga tengdashtirilgan xarajatlar miqdorining o'sish sur'atini mexnat unumdorligining o'sish sur'atidan yuqori bo'lishining oldini olish lozim; ikkinchidan tabiiy monopoliya xisoblanilgan sanoat korxonalari tomonidan ishlab chiqariladigan maxsulotlarning o'sishiga nisbatan xukumat iqtisodiy normativlar joriy qilish lozim. Mazkur iqtisodiy normativlar tabiiy monopoliyalar ishlab chiqaradigan maxsulot va xizmatlarning o'sish sur'atini sanoat maxsulotlari baxolarining umumiy indeksidan yuqori bo'lishining oldini olish imkonini berish lozim.

4. Sanoat tarmog'ida faoliyat yuritayotgan qo'shma korxonalarining to'la quvvatda ishlashini ta'minlash maqsadida: xorijdan etkazib berilayotgan mashina va uskunalarning sifatini nazorat qilish amaliyotini takomillashtirish lozim; mutaxasislarning investitsion loyixalarning samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatgichlarni baxolash borasidani bilim va ko'nikmalarni oshirish choralarini ko'rish lozim; qo'shma korxonalarining ishlab chiqarish quvvatiga ta'sir qiluvchi omillarning o'zgarishini prognoz ko'rsatgichlarini ishlab chiqarish takomillashtirish zarur; maxalliy xom-ashyodan foydalanish darajasini oshirish lozim.

Qisqacha xulosalar

1. Sanoatda ilmiy-texnika bazasi – bu uning ilmiy salohiyati va barcha mehnat vositalarining majmuidir. Bu salohiyat eng avvalo sanoatni, soʻngra, xalq xoʻjaligining boshqa soxalari rivojini taʼminlaydi.

2. Sanoat soxasida fan-texnika taraqqiyotini anʼanaviy yoʻnalishlariga ishlab chiqarishni elektrlashtirish va elektronizatsiyalash, mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, ximiyalashtirish va yangi (progressiv) texnologiyalarni joriy etish kiradi.

3. Oʻzbekiston Respublikasi bu borada oʻzining juda katta salohiyatiga ega. Mamlakatning izchil va barqaror rivojlanishini taʼminlash uchun ana shu salohiyatdan toʻla-toʻkis foydalanish va fan-texnika taraqqiyotini yanada tezlatish zarur.

Nazorat va muxokama uchun savollar

1. Fan-texnika taraqqiyotining mohiyati va ahamiyati.

2. Texnika va texnologiyaning tavsifi va uning turlari.

3. Fan-texnika taraqqiyotining yoʻnalishlari:

Ishlab chiqarishni elektrlashtirish va elektronizatsiyalash; ishlab chiqarishni ximiyalashtirish, yangi mehnat buyumlari, qurollari, energiya va yoqilgʻining yangi turlarini yaratish;

4. Yangi texnikani ishlab chiqarishga joriy etishning iqtisodiy samaradorligini aniqlash usuli.

5. Mikroiqtisodiyot va moliyaviy barqarorlikka erishish – ishlab chiqarishni muvofiqlashtirish va ilgʻor texnologiyalar bilan qayta qurollantirishning bosh sharti.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2011 yil 20 maydani “Oliy taʼlim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustaxkamlash va yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi qarori// Xalq soʻzi, 2011 yil 20 may, № 100 (5267).2-bet

2. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining «Kompʻyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot – kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish toʻgʻrisida». 2002 yil 30 maydani PF – 3080 sonli Farmon.// «Xalq soʻzi», 2002, 31 may, 2-3 bet.

3. A. Ortiqov. «Sanoat iqtisodiyoti» (darslik). –T.: TGEU, 2004, 108-122 bet.

4. Promishlennost` Respubliki Uzbekistan 2001-2010.-Toshkent-2011.-110 str

5. www.press-service.uz.-Prezident sayti.

8-MAVZU. Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etish

- 8.1. Sanoatda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning shakllari va ularning o'zaro bog'liqligi
- 8.2. Koncentrauiyalashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari
- 8.3. Ixtisoslashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari
- 8.4. Kooperativlashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari
- 8.5. Kombinatlashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: "Aqliy xujum", "Pinbord" usullari.

Tayanch so'zlar : **koncentrauiyalashtirish, maxalliylashtirish, ixtisoslashtirish, kooperativlashtirish, diversifikauiyalash, kombinatlashtirish.**

Mustaqil ish mavzulari.

1. Sanoat ishlab chiqarishida maxalliylashtirish dasturining tutgan o'rni va ahamiyati.
2. Sanoat korxonalarini modernizauiyalash, texnik va texnologik qayta jixozlashni yanada jadallashtirish yo'llari.

8.1. Sanoatda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning shakllari va ularning o'zaro bog'liqligi

Mamlakat ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishiga ularni umumlashtirish va ijtimoiy mexnat taqsimoti jarayonlari sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Sanoatni koncentrauiyalashtirish va kombinatlashtirish ijtimoiy mexnatni yirik korxonalarda mujassamlashtirishni ifodalasa, ixtisoslashtirish xamda kooperativlashtirish esa sanoat tarmoqlari tarkibida mexnat taqsimoti va ularning xamkorligini ifodalaydi.

Mexnat taqsimotining rivojlanish darajasi va uni umumlashtirish jamiyat ishlab chiqarish kuchlari xamda munosabatlarining takomillashishida o'z aksini topadi.

Ishlab chiqarishni tashkil etishning bu shakllari mustaqillik tufayli va milliy iqtisodiyotni erkinlashtirish munosabati bilan o'z mohiyati va mazmunini, maqsad ia vazifalarini anchagina o'zgartirdi. Ayniqsa ishlab chiqarishni koncentrauiyalashtirish, kichik va o'rta korxonalarning paydo bo'lishi munosabati bilan ular o'rtasida uyg'unlashuv yuzaga keldi.

Sanoatda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning shakllariga quyidanilar kiradi:

- koncentrauiyalashtirish;
- ixtisoslashtirish;
- kooperativlashtirish;
- kombinatlashtirish;

Koncentrauiyalashtirish - bu bir xil, o'xshash maxsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarni yiriklashtirishdir.

Ixtisoslashtirish esa - bu aloxida ishlab chiqarish uchastkalari, uexlar, korxonalar, tarmoqlarni konstruktiv va texnologik jixatdan o'xshash bo'lgan maxsulotlarni ishlab chiqarishga yoki jarayonlarni bajarishga mujassamlashtirishdir.

Kooperativlashtirish - ma'lum turdani maxsulotni xamkorlikda tayyorlash bo'yicha korxona (firma)larning birgalikda faoliyat ko'rsatishidir.

Kombinatlashtirish - turli tarmoqlarga mansub bo'lgan maxsulot ishlab chiqarishni yoki jarayonlarni bir korxona miqyosida mujassamlashtirishdir.

Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan qonunlar va Vazirlar Maxkamasining qarorlarida, Prezident asarlarida ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etish masalalariga aloxida e'tibor berilgan. Natijada ular oqilona ravishda, sanoat siyosatining barcha talablariga javob beradigan yo'sinda rivojlanib bormoqda. Bu jarayonlarning zarurligi va ularni takomillashtirish masalalari milliy iqtisodiyot taraqqiyotining keyingi bosqichlarida xam aloxida ahamiyat kasb etadi.

8.2. Koncentrauiyalashtirish, uning shakllari

va ko`rsatkichlari

Ishlab chiqarishning koncentrauiyalashtirish – bu maxsulot tayyorlash, ish bajarish yoki xizmat ko`rsatishni eng yirik korxonalarda to`plash jarayonidir. Uning bir necha turlari mavjud. Ular agregat, texnologik, tashkiliy xo`jalik va korxona (firma) larni yiriklashtirish shakllarida ifodalanadi.

Sanoatni koncentrauiyalashtirish agregat, texnologik, tashkiliy-xo`jalik va zavodlarni yiriklashtirish shakllarida ifodalanadi.

Agregat shaklida ishlab chiqarishni koncentrauiyalashtirish - dastgoxlarning quvvatini oshirishdir, ya`ni agregatlarning unumdorligini yuqori darajaga xamda ma`lum xildani maxsulotlarni ishlab chiqarishning umumiy quvvatida yuqori unumdor agregatlar salmog`ipi ko`paytirishdir. Bu jarayon sanoatning etakchi, ayniqsa, elektroenergetika, metallurgiya, ximiya, yoqilg`i va qurilish materiallari tarmoqlarida sezilarli.

Koncentrauiyalashtirishga texnologik jixatdan o`xshash ishlab chiqarishlarning quvvatini oshirish orqali erishish mumkin. Masalan, metallurgiyada - cho`yan, po`lat eritish, prokat ishlab chiqarish, to`qimachilikda – yigirish, to`qish, bo`yash, mashinasozlikda - quyuv, mexanik ishlov berish, yig`uv jarayonlarining mujassamlashishi.

Korxonalarni va ularning tarkibidani uex va uchastkalarni yiriklashtirish ishlab chiqariladigan maxsulotning yillik xajmini ko`paytiradi, maxsulot sifatini yaxshilaydi, mexnat unumdorligini oshiradi. Bunga yirik korxonalarni qurish, ishlab turgan korxonalarni qayta kurollantirish, kengaytirish, birlashmalarni tuzish yo`li bilan erishiladi.

Iqtisodiy rayonlarning industrial rivojlanish darajasi, ularning tarkibidani yirik, o`rta xamda kichik sanoat korxonalarining salmog`i bo`yicha ifodalanadi.

Sanoatni koncentrauiyalash masalalarini ma`lum maxsulotlarga extiyoj, ularni ishlab chiqarish imkoniyatlarini xamda erishiladigan iqtisodiy natijalarni e`tiborga olgan xolda xal etish tavsiya etiladi.

Korxonalar ishlab chiqarishning xajmiga binoan yirik, o`rta va kichik turlarga bo`linadi. Ular bir biridan ishlab chiqariladigan maxsulot (ish bajarish, xizmat ko`rsatish)ning xajmi, asosiy fondlarning qiymati, xodimlarning soni bilan farqlanadi.

Yirik, o`rta va kichik korxonalarni qurish zaruriyati O`zbekiston Respublikasinnng moddiy-texnika bazasini yaratishda vaqt omilining axamiyati nixoyatda yuqoriligi bilan aniqlanadi.

Xar bir sanoat korxonasi o`z afzalliklari va kamchiliklari bo`yicha bir biridan farqlanadi.

Yirik korxonalarining afzalliklariga ko`yidanilar kiradi:

-yuqori unumli texnika va ilg`or texnologiyani qo`llash va undan foydalanish imkoniyatlarining ko`pligi;

-ishlab chiqarish fondlaridan samarali foydalanish;

-xodimlar mexnat unumdorligining yuqoriligi;

-sanoatga ishlab chiqarish samaradorligini oshiradigan eng yangi fan-texnika yutuqlarini, o`zlashtirishga ta`sir ko`rsatadigan quvvatli konstruktorlik, texnologik va ilmiy-tadqiqot laborotoriyalari, byuolarini tashkil etish imkoniyatlari;

-shartli-doimiy xarajatlarning kamligi;

-maxsulot birligiga to`g`ri keladigan asosiy va yordamchi xizmat ko`rsatish xarajatlarining pastligi.

Bozor iqtisodiyotiga o`tish jarayonida kichik korxonalarining o`rni va roli juda katta axamiyatga ega. SHu sababli mustaqillik yillarida o`rta va kichik korxonalarining rivojlanishiga aloxida e`tibor berildi. Natijada ularning yalpi ichki maxsulotdani ulushi 34,6 foizga teng bo`ldi.¹⁹

Yirik, o`rtacha va kichik korxonalar oqilona rivojlantiril-gandanina ijtimoiy ishlab chiqarishning yuqori samaradorligiga erishish mumkin. Bu vazifani xal etish ishlab chiqarishni

¹⁹ «Халқ сўзи», 2003 йил 8 март, 2-бет.

koncentruiyalashtirishga bevosita bog'liqdir. Buning uchun korxonalarning optimal yirikligini aniqlash kerak bo'ladi.

Optimal yiriklikdani korxonalar deb, texnika taraqqiyotining xozirgi davrida maxsulot ishlab chiqarilishi va uni iste'molchilarga etkazilishining minimal darajadani ijtimoiy mexnat xarajatlari evaziga ta'minlaydigan korxonalarga aytiladi.

Optimal yiriklikdani korxonalar o'zaro bog'langan yirik, o'rtacha va kichik ishlab chiqarishlarni o'z ichiga olib, agar ularning xar biri oqilona ixtisoslashgan bo'lsa, yirik korxonalarning barcha afzalliklarini o'zida saqlab qoladi. Demak, kelajakda O'zbekistonda madaniylashgan, to'laqonli, bozor iqtisodini yaratish, iqtisodiyotning barcha soxalarida xususiy mulk miqyoslarini kengaytirish jarayoni yirik va o'rta korxonalarni oqilona uygunlashtirishni taqozo etadi.

8.Z. Ixtisoslashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari

Ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda uni raqional tashkil etish, jumladan, ixtisoslashtirish muxim ahamiyatga ega.

Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish (frnq. – specialisation, lotincha specialis – ayrim, maxsus) – ijtimoiy mexnat taqsimotining shakli. Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish xilma-xil maxsulotlarni, ularni ishlab chiqarishning turli bosqichlarini bir biridan ajralib chiqishi tufayli yangidan yangi yangi ko'pgina ishlab chiqarish soxalarining vujudga kelish jarayonidir.

Tarixiy taraqqiyot jarayonida qishloq xo'jaligi, sanoat, qurilish va boshqa xar xil ishlab chiqarishlar mustaqil soxa bo'lib ajralib chiqqan. Bu soxalarning o'z ichida xam ajralib chiqish sodir bo'lishi natijasida biron alomatiga ko'ra bir-biriga yaqin korxonalarni birlashtiruvchi ixtisoslashgan tarmoq vujudga kelgan.

Aloxida ixtisoslashgan tarmoqlar va korxonalar bir xil yoki bir turli maxsulot ishlab chiqarishni yo'lga quyishga erishganlar xamda maxsus, o'ziga xos texnologiya jarayoni va ixtisoslashgan kadrlar bilan ajralib turgan va turishi mumkin.

Ishlab chiqarishning ixtisoslashtirishning eng birinchi va elementar shakli sanoatning boshlang'ich shakli bo'lmish xunarmandchilik bilan birga vujudga keldi. Mexnat taqsimoti asosida rivojlanayotgan tovar xo'jaligi natural xo'jaligi, ishlab chiqarishning universalizmini emirib tashladi.

Korxonalarning ixtisoslashuvi - ularda mukammalroq texnika va texnologiya, mexnatni tashkil etishning ilg'or usullarini qo'llashni engillashtiruvchi turdosh maxsulot ishlab chiqarishni mujassamlashtirish jarayonidir.

Ixtisoslashtirish jarayonining taraqqiyoti ijtimoiy ishlab chiqarishning o'sishi, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi bilan belgilanadi. Ixtisoslashtirish, o'z navbatida, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishiiga yordam beradi. Ishlab chiqarish vositalari va ish kuchining juda keng miqyosda birlashtirilishi xozir iqtisodiy zaruriyat bo'lib qoldi. Xozirgi zamon texnika taraqqiyotining muxim omillari – elektronizatsiyalash, kompleks avtomatlashtirish, yangi materiallarni yaratish va joriy etish, ilg'or texnologiyalarni, jumladan, biotexnologiyalarni vujudga keltirish ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish bilan bevosita bog'liqdir.

Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish sanoat korxonalarining ishini eng raqional, oqilona tashkil etish xisoblanib, binolardan, jixoz va asbob-ukunalardan, materiallardan bekami-ko'st foydalanishda, fan va texnikaning eng oxirgi yutuqlarini joriy etishda, takomillashgan maxsus mashina va asboblarni qo'llashda, mexnat unumdorigini oshirishda, maxsulot ishlab chiqarish va uni sotish xarajatlarini tejashda katta samara keltiradi.

Korxona bo'limlarining ixtisoslashuvi - ayrim tceklar, uchastkalar, ish joylarining ayrim maxsulotlar ishlab chiqarishga va jarayonlarni bajarishga ixtisoslashuvida ifodalanadi.

Sanoatda ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish jarayonining quyidani shakllari keng tus olgan:

-birinchi, eng oddiy va keng tarqalgan shakli **buyumlar bo'yicha ixtisoslashtirish**. Uning bunday shakli korxonalarni texnologik jixatdan bir-biriga o'xshash bo'lgan va cheklangan miqdordani maxsulot turlarini ishlab chiqarishga moslashtirishdan iborat;

-ikkinchi, **detalli ixtisoslashtirish**, ya'ni buyum yoki maxsulotning bir qismini, uzal detalini (masalan, motor, reduktor, karbyurator, porshen, gil'za, kuzov, bunker va x.k.larni) ishlab chiqarish;

-uchinchi, **texnologik ixtisoslashtirish**. Bu ixtisoslashtirishning eng oliy shakli bo'lib, maxsulot ishlab chiqarish texnologiyasining ma'lum operatsiyalarini bajarishni o'zida mujassamlashtiradi. Korxonalarda ishlab chiqariladigan maxsulot turlarining kengayishi ixtisoslashishning doimo rivojlanishi va mukammallashuvining zarurligini ifodalaydi. Masalan, mashinasozlikda buyumlar bo'yicha ixtisoslashish - ma'lum ishlab chiqarish tarmoqlari yoki ish turlari (paxta terish, yo'l qurilishi) uchun mashinalar ishlab chiqarishning mujassamlashuvi yo'nalishida rivojlanmoqda. Bunday ixtisoslashish konstruktorlarga ayrim tarmoqlarda mashinalarning ishlash sharoitlarini chuqurroq o'rganish xamda mukammalroq texnika yaratish imkonini kengaytiradi. Bir korxona miqyosida tugallangan xolatda maxsulot ishlab chiqarishning tashkil etilishi unga doimo xizmat qilib, zarur qismlarni etkazib beruvchi ixtisoslashgan korxonalar tashkil etilishinn taqozo etadi. CHunki barcha xil maxsulot ishlab chiqarishni bir korxonaga to'plash mumkin emas. SHu tufayli qismlar yoki maxsulotning bo'laklarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan zamonaviy korxonalar tashkil etilgan. Bu xil qismlar bo'yicha ixtisoslashgan korxonalar ko'proq mashinasozlikda ko'rinadi.

Qismlar yoki maxsulot bo'laklarini ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashgan korxona va tarmoqlarga sharikopodshipniklar, porshen ishlab chiqaruvchi zavodlar, karbyurator zavodi, reduktor, asbob-anjomlar, quyma, extiyot qismlar, televizor transformatorlari, televizorga futyarlar, kondensatorlar, yuqori bosimli nasoslar, divan-krovatlar uchun oyoqlar va boshqalarni ishlab chiqarish misol bo'la oladi. Masalan, sharikonodshipniklar, porshenlar, reduktorlar, motorlar va boshqalar tayyorlaydigan turli jarayonlarga tashkiliy jixatdan bo'linishi mumkin.

Korxonalarning texnologik ixtisoslashuviga mashinasozlnk zavodlari uchun tayyor qismlar ishlab chiqaruvchi, quyuvchi va temirchi-presslovchn zavodlar, to'qimachilik fabrikalari uchun ip-yigiruv fabrikalari misol bo'la oladi.

Ixtisoslash darajasining asosiy ko'rsatkichlari quyidanilardan iborat:

-ixtisoslashgan korxonalar ishlab chiqargan maxsulotining shu maxsulot turining umumiy xajmidani salmog'i;

-ishlab chiqarilgan, texnologik jixatdan o'xshash bo'lgan assortimentdani buyumlarning guruxlari, turlari.

Korxona tarkibidani ixtisoslashuvni ta'riflash uchun quyidani ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

-dastgoxlar ilg'or turlarining ushbu korxona yoki uex dastgoxlarining umumiy miqdoridani salmog'i;

-potok liniyalarda o'rnatilgan dastgoxlarning salmog'i. Masalan, potok usulida ishlab chiqarishda band bo'lgan metall qirquvchi dastgoxlarning xamma asbob-uskunalar qiymatiga nisbati (foiz xisobida);

-korxona ishlab chiqaradigan turli maxsulotlarda unifikasiya-lashtirilgan yoki bir shaklga keltirilgan detallar va qismlar salmog'i.

Ixtisoslashgan korxona (firma)lar va ularning bo'limalari sonining o'sishi xam ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi yuqori darajada ekanligini ko'rsatadi.

8.4. Kooperativlashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari

Sanoatda korxonalar ixtisoslashuvining rivoji ishlab chiqarishni koooperativlashtirish asosida amalga oshadi. Kooperativlashtirish - bu ma'lum maxsulot ishlab chiqarish, ish va

xizmat bajarishni birgalikda olib borish bo'yicha tarmoqlar va ular korxonalarining davomli ishlab chiqarish aloqalari shakllaridan biri.

Kooperativlashtirishda maxsulot etkazib berish tartibi ishlab chiqarish jarayonida buyurtmachining ma'lum ishlab chiqarish-texnikaviy topshiriqni bajarishini xisobga olishini talab etadi. Kooperativlashtirish xomashyo, yoqilg'i va standartlashtirilgan yarimfabrikatlar xamda buyurtmalarni etkazib berish bosqichlarini qamragan xolda moddiy-texnika ta'minotidan farqlanadi.

Kooperativlashtirish murakkab maxsulotlarni ishlab chiqarishni o'zlashtirishni tezlashtirish, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni yaxshilash bilan bog'liq bo'lgan muxim vazifalarni xal etishga imkoniyat yaratib beradi.

Sanoatning rivojlanish davrlarida ishlab chiqarishni kooperativlashtirishning bir qancha samarali shakllari vujudga keldi. Ular jumlasiga quyidanilar kiradi:

- buyumli (agregatli) kooperativlashtirish;
- texnologik kooperativlashtirish;
- tarmoqlararo kooperativlashtirish;
- iqtisodiy rayonlararo kooperativlashtirish.

Buyumli (agregatli) kooperativlashtirish - bu mashina va asbob-uskunalar ishlab chiqaruvchi bosh korxonaga turli butlovchi buyum va detallarni etkazib beruvchi korxonalarining faoliyatidan iborat. Masalan, detallar bo'yicha kooperativlashtirish usulida ixtisoslashgan korxonalar bosh korxonaga sharikopodshipniklar, porshenlar, turli uzellar va asbob-uskunalarining qismlarini etkazib berishlari mumkin.

Texnologik kooperativlashtirish – bu bir va bir necha korxonalar o'rtasida aloxida jarayonlarni bajarish bo'yicha xamkorlikdir. Ishlab chiqarishning qaysi tarmoqqa taalluqliligi nuqtai nazaridan tarmoq va tarmoqlararo ishlab chiqarish kooperativiyasi vujudga keladi.

Tarmoqlararo kooperativlashtirish sanoat tarmoqlarining bir biriga xizmat ko'rsatishini ifodalaydi. Masalan, sanoat ishlab chiqarishining mashinasozlik tarmog'i metallurgiya sanoati bilan xamkorlik qilishi mumkin. Kooperativiya asosida ma'lum maxsulotlarni tayyorlashi, bir biriga butlovchi buyumlar etkazib berishi va muayyan ishlarni bajarib berish mumkin.

O'zaro bog'liq bo'lgan korxonalarni joylashtirish nuqtai nazaridan iqtisodiy rayonlar miqyosida va rayonlararo kooperativlashtirish keng tus olishi mumkin.

Rayonlararo kooperativlashtirish turli iqtisodiy xududlarda joylashgan korxonalar o'rtasidani aloqalarni ifodalaydi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil etishning bu shakliga baxo berish uchun uning axvolini va imkoniyatlarini bilish lozim. Buning uchun xar xil ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin. Ular qatoriga quyidanilar kiradi:

- birinchidan, ushbu korxona bilan xamkorlik qiluvchi korxonalar soni. Bunda etkazib beruvchi va buyurtmachi korxonalarining soni aloxida-aloxida xisob-kitob qilinadi. Masalan, avtomobil zavodlari yuzlab korxona (firma)lar bilan xamkorlik qilsalar, stanoksozlik korxonalarining ishlab chiqarish aloqalari atigi bir nechta korxonalar bilan chegaralangan bo'ladi.

- ikkinchidan, kooperativiya usulida olinayotgan yarim fabrikatlar va butlovchi buyumlarning ushbu korxona tomonidan ishlab chiqarilayotgan tayyor maxsulot tannarxidani ulushi. Masalan, avtomobil tannarxida tashqari, dan kooperativlashtirish yo'li bilan olinadigan yarim fabrikatlar va butlovchi buyumlarning ulushi taxminan 40-45 foizni tashkil etadi.

8.5. Kombinauiyalashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari

Sanoatning xar bir tarmog'ida katta korxonalar bo'laveradi. Lekin ikkinchi tomondan zamonaviy sanoatga kombinauiya degan narsa xosdir. Sanoatni kombinauiyalashtirish turli sanoat tarmoqlarining bir korxonada qo'shilishidirki, bu tarmoqlar yo xomashyoni ketma-ket

ishlab beruvchi tarmoqlar (masalan, rudadan cho`yan quyish va cho`yanni po`latga aylantirish, so`ngra, extimol, po`latdan turli maxsulotlar ishlab chiqarish) yoki biri ikkinchisiga nisbatan yordamchi rol o`ynovchi tarmoqlar (masalan, chiqindilarni yoki qo`shimcha maxsulotni ishlash; upakovka buyumlari ishlab chiqarish va x.k.) bo`ladi.

Kombinat tarkibidani bo`limlarning texnik-iqtisodiy birligi, ishlab chiqarish quvvati, maxsulot miqdori, turlari na sifati bo`yicha o`zaro mosligi ular o`rtasidani iqtisodiy aloqadorlikni ifoda etadi. Bo`linmalar o`rtasidani iqtisodiy aloqadorlik esa turli yo`nalishlarda amalga oshirilishi mumkin.

Kombinatning xomashyo, energetika va transport manbalari birligi, uning barcha ishlab chiqarish bo`linmalarining umumiy kommunikatsiya (suv, bug`, gaz, elektr bilan ta`minlash) tizimlari birlashganligini, umumiy transport xo`jaligidan foydalanishini, dastlabki xomashyolarni yoki ishlab chiqarish chiqindilarini qayta ishlashini, bir-birlarini yarim fabrikat yoki chala maxsulot bilan ta`minlashini ko`rsatadi.

Kombinatsiyalashtiriladigan korxonalarining xududiy birligi yagona texnologik sistemani tashkil etuvchi birlashtiriladigan ishlab chiqarishlarning uzviy texnologik bog`liqligidan kelib chiqadi. Bu tizimda uzilish bo`lmazligi uchun, kombinatning barcha ishlab chiqarish bo`limlari bir maydonda joylashtiriladi. Bu ximik-texnologik va termik ishlab chiqarish jarayonlari (kimyoviy, metallurgiya, nefteximiya, oziq-ovqat va x.k.) ustun bo`lgan kombinatsiyalashtirilgan korxonalar uchun ayniqsa muximdir. Kombinatsiyalashtirishni rivojlantirishning asosiy sharti ishlab chiqarishni yiriklashtirishdir.

Kombinatsiyalashtirish natijasida xomashyodan, ishlab chiqarish chiqindilaridan to`liq foydalanish imkoniyati yaratiladiki, bu esa sanoatning xomashyo manbaini kengaytiradi.

Kombinatsiyalashtirish sanoat ishlab chiqarishda jarayonlarni uzluksiz olib borish, ularni qisqartirish, ishlab chiqarishni jadallashtirish va natijada ish kuchini tejash, ishlab chiqarishning iqtisodiy-ijtimoiy samaradorligini oshirishga yordam beradi. Bunday ishlab chiqarish sharoitida bir qator qurilish ob`ektlari uchun kapital xarajatlar, maxsulot va xomashyoni uzoqqa tashish, umumzavod xarajatlari qisqaradi, maxsulot ishlab chiqarish xajmi ortadi, tannarxi kamayib, sifati esa ancha yaxshilanadi va iste`molchilar talabi to`laroq qondiriladi.

Kombinatlashtirishning quyidani shakllarini ajratish mumkin:

- xomashyoni tayyor maxsulot olguncha ketma-ket bosqichlarda qayta ishlash;
- ishlab chiqarish chiqindilaridan foydalanishga asoslangan xolda maxsulot tayyorlash;
- xomashyoni yoppasiga qayta ishlash.

Xomashyoni kompleks qayta ishlashga asoslangan kombinatlashtirish eng rivojlangan ishlab chiqarish bo`lib juda katta xalk xo`jalik ahamiyatiga egadir. Chunki bu shaklda xomashyo, materiallar va chiqindilardan to`la-to`kis foydalanish mumkin bo`ladi. Kombinatlantirishning bunday zarurligi xomashyo tarkibida turli elementlarning mavjudligi bilan belgilanadi. Masalan, Oxangaron rudalarining ko`p qismi kompleks, polimetallik tavsifga ega bulib, ulardan ba`zi bir elementlarning qiymati mis qiymatidan 9-10 barobar yuqoridir. Xozirgi zamon texnika va texnologiyasi erdamida u erda mis bilan birga oltingugurt, qalay, qo`rg`oshim, oltin, selen, telur va boshqa bir qator nodir buyumlar olinmoqda.

Aloxida kombinatning rivojlanish darajasi o`sha kombinat kamrab olgan tarmoqlar va ishlab chiqarish stadiyalarining soni bilan tavsiflanadi. SHu sababli odatda to`la-to`kis va to`la bo`lmagan kombinatlarni farqlaydilar. Masalan, to`la-to`kis to`qimachilik kombinati barcha bosqichlar (yigirish, to`qish va pardozlash)ni qamrab oladi. To`la bo`lmagan to`qimachilik kombinati esa o`z ichiga bir yoki ikki bosqichni oladi.

O`zbekistonda ishlab chiqarishni kombinatlantirish juda yuqori darajaga ko`tarilgan. U ayniqsa metallurgiya, kimyo, to`qimachilik va oziq-ovqat sanoatida keng tarqalgan. Respublikada bu tarmoqlarga taalluqli juda yirik, dunyo miqyosida tan olingan kombinatlar faoliyat ko`rsatmoqda. Ular jumlasiga Navoiy kombinati, Olmaliq kon-metallurgiya kombinati boshqalarni kiritish mumkin.

Qisqacha xulosalar

1. Ishlab chiqarishni konʻcentraʻiyalash - bu ishlab chiqarishning tobora yirik korxonalarda jamlanish jarayonidir. Ishlab chiqarish konʻcentraʻiyasi darajasi katta korxonalarning butun tarmoqda umumiy ishlab chiqarilgan maxsulotlardan solishtirma ogʻirlik koʻrsatkichlari bilan aniqlanadi.

2. Koʻp ukladli va ijtimoiy yunaltilgan bozor iqtisodiyotida kichik va oʻrta korxonalar maxsulotlarining solishtirma ogʻirliginn yuksaltirish muxim ahamiyatga ega. Katta, oʻrta, kichik korxonalarni birga olib borish ijtimoiy taraqqiyotning koʻpgina iqtisodiy va ijtimoiy muammolarini toʻgʻri echish uchun yordam beradi.

3. Sanoatning ixtisoslashuvi muayyan maxsulot ishlab chiqaruvchi va oʻziga xos ishlab chiqarish apparati, texnologik jarayon va ixtisoslashgan kadrlar bilan tavsiflanuvchi tarmoq va ishlab chiqarishning ajratilishi bilai ifodalanadi.

4. Ishlab chiqarishni kooperativlashtirish - bu muayyan bir maxsulotni xamkorlikda ishlab chiqaruvchi korxonalar oʻrtasidani ishlab chiqarish aloqalaridir.

5. Kombinatlash - bu yoki xomashyoni qayta ishlovchi ketma-ket bosqichlardan iborat yoki yordamchi ahamiyatga ega boʻlgan turli sanoat tarmoqlarining bir korxonada birlashishidir. U xomashyoni va materiallarni muntazam bosqichlarda qayta ishlashni, ularni kompleks ravishda ishlatishni taʼminlaydi xamda kamchiqimli va umuman chiqindisiz texnologiyalarni joriy qilishga imkoniyat tugʻdiradi.

6. Oʻzbekiston Respublikasining mustaqilligi sanoatning mamlakat xududi boʻylab geografik joylashtirilishiga chuqur oʻzgarishlar kiritdi. Sanoat ishlab chiqarishining joylashtirilishi koʻpukladli iqtisodiyot va bozor munosabatlariga oʻtish qonuniyatlariga tayangan tamoyillarga muvofiq xolda amalga oshirilmoqda.

7. Sanoatning toʻgʻri joylashtirilishi - butun ijtimoiy ishlab chiqarish oʻsishini tezlashtirishning va respublika xavfsizligini taʼminlashning eng muxim shartlaridan biridir.

8. Qurilish rayoni va joyini asoslashda qurilish, shuningdek, yaratilayotgan obʼektning keyinchalik qilinadigan eksplutatsiyasining nominal tejamkorligi xisobga olinadi.

Nazorat va muxokama uchun savollar

1. Sanoat ishlab chiqarishini ijtimoiy tashkil etish shaklining tarkibiy qismlari.
2. Ishlab chiqarish konʻcentraʻiyasining mohiyati, mazmuni, shakllari, koʻrsatkichlari.
3. Kichik va oʻrta korxonalar konʻcentraʻiyasi va samaradorligining optimal xajmlari.
4. Sanoatda ixtisoslashuv va kooperatsiya. Ularning mazmuni, koʻrsatkichlari va samaradorligi.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. A. Ortiqov. «Sanoat iqtisodiyoti» (darslik). –T.: TDIU, 2004, 123-133 bet.
2. Oʻzbekiston milliy ensiklopedieyasi. 1-10-jildlar.-T.: Davlat ilmiy nashriyoti.2002-2006.
3. Ortiqov A, Karabaeva G. SH. «Sanoat iqtisodiyoti» fani boʻyicha oʻquv-uslubiy majmua – T.: TDIU, 2011 80-98 bet.
- 4.. www.pravo.uz. Zakonodatelʼnaya baza Respubliki Uzbekistan.

9-MAVZU. Sanoatda kadrlar va mexnatga xaq toʻlash

9.1. Kadrlar siyosati va uning sanoat taraqqiyotidani roli

9.2. Kadrlar, ularning tarkibi va strukturasi

9.3. Kadrlarni tanlash va joy-joyiga qoʻyish

9.4. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash

9.5. Mexnat va unga xaq toʻlash.

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: "Bliu so'rov", "Aqliy xujum", "Ma'ruza-suxbat" usullari.

Tayanch so'zlar : **kadrlar siyosati, kadrlar strukturasi, ta'rif tizimi, ijtimoiy ximoya.**

Mustaqil ish mavzulari.

1. Sanoatni izchil va barqaror rivojlanishini ta'minlashda sanoat kadrlarining roli.
2. Sanoat xodimlarini ijtimoiy ximoya qilish muammolari.
3. Mexnat unumdorligi va uni oshirish yo'llari.

9.1. Kadrlar siyosati va uning sanoat taraqqiyotidani roli

Sanoat taraqqiyotining muammolari umumiy majmuida uni xodimlar bilan ta'minlash masalasi, ularning manbalari, tayyorlash va qayta tayyorlash shakllarini xamda ulardan oqilona foydalanish masalalarini aniqlash aloxida o'rin egallaydi. Ayniqsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida sanoat korxona (firma) larni kadrlar (xodimlar) bilan ta'minlash va ulardan oqilona foydalanish aloxida ahamiyat kasb etadi.

Xodimlar (kadrlar) o'zlarining bilimi va ilmi, mexnat malakasi, ishlab chiqarish tajribasi va ma'naviyati bilan ishlab chiqarish kuchlarining muxim unsuri xisoblanadi. Ular fan-texnika taraqqiyoti rivojining, mexnat unumdorligini oshirish, asosiy va aylanma fondlardan foydalanishni yaxshilash, maxsulot sifatini oshirishning va uning tannarxini pasaytirishning xamma soxalari, xamma tomonlarining samaradorligini belgilaydilar.

SHu sababli xam «Xamma ishlarni kadrlar, xal qiladi» - degan mashxur qoida xozirgi kunda xam aslo o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Aksincha bu asosiy fikr Respublika Prezidentining asarlari, ma'ruzalari va suxbatlarida qayta-qayta tilga olinmoqda. «Qanday vazifalarni biz o'z oldimizga qo'ymaylik, qandaydir muammolarni echish kerak bo'lmasin,- degan edi I.Karimov,- oqibat natijada ularning barchasi kadrlarga va yana kadrlarga borib taqaladi».

Sanoat ishlab chiqarishida nafaqat mexnat qurollari va mexnat buyumlari (ishlab chiqarish vositalari), balki kadrlar xam aloxida ahamiyat kasb etadi. Aynan kadrlar ishlab chiqarishni boshqaradilar, joriy va istiqbolga tegishli rejalashtirishni va bashorat qilishni amalga oshiradilar, ishlab chiqarish vositalari va moliyaviy resurslarni xarakatga keltiradilar. Kadrlarning bilimi, ilmi, kasbiy maxorati qanchalik yuqori bo'lsa, sanoat faoliyatining ishlab chiqarish – iqtisodiy parametrlari shunchalik yuksak bo'ladi. Demak, sanoat ishlab chiqarishining axvoli, xolati, rivoji uning kadrlar potenuiali bilan belgilanadi.

SHu erda «potenuial» atamasining ma'nosini tushuntirib o'tish kerak bo'ladi, chunki bu tushuncha bozor iqtisodiyoti sharoitida juda ko'p ishlatiladi. O'zbek tilining izoxli lug'atida «potenuial» so'zi lotincha «potentia» so'zidan olinganligi va imkoniyat, kuch-qudrat, yashirin imkoniyatlar ma'nolarini bildirishi ta'kidlangan. Odatda bu atamada mavjud bo'lgan va safarbar etilishi, xarakatga keltirilishi, ma'lum maqsadlarga erishish uchun foydalanilishi mumkin bo'lgan vositalar, zaxiralar va manbalar xam izoxlanishi mumkin.

Kadrlar potenuiali – bu mexnat zaxirasi yoki imkoniyatidir. U jamiyat mexnat potenuialining tarkibiy qismi xisoblanadi. Unda mexnat resurslarining umumiy soni va ularning tarkibi, ma'lumot darajasi, professional ko'nikmasi va ishlab chiqarishning u yoki bu soxasida mexnat qilish qobiliyati aks etadi.

Sanoat ishlab chiqarishining muvaffaqiyati pirovard natijada raxbar kadrlarning etukligiga, bilim va ilmining darajasiga, ish malakasi xamda tashkilotchilik qobiliyatiga, ularni to'g'ri tanlash, joy-joyiga qo'yish va tarbiyalashga bog'liqdir.

Davlat kadrlar siyosatini jamiyat xayotining barcha tomonlariga raxbarlik saviyasini oshirish bilan, iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy xayotning barcha soxalarida jamoa tashkilotlarining raxbarlik rolini kuchaytirish bilan bevosita bog'laydi. Davlat va nodavlat tashkilotlari kadrlar bilan ishlashni muttasil nazorat qilib boradilar va maxalliy sharoitlarni

xisobga olgan xolda kadrlar masalasida Prezident va Vazirlar Maxkamasining yagona yo'lini og'ishmay o'tkazib boradilar.

Ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyatining xar qanday soxasida, shu jumladan, sanoat tarmog'ida xam natijalilik, samaradorlik ko'p jixatdan o'rta bo'g'in kadrlarga bog'liq. Ular raxbarlarning eng ko'p sonli kategoriyasi bo'lib, ishlab chiqarishga xamman yaqinroq turadilar. SHu boisdan respublikada o'rta bo'g'in kadrlarga aloxida axamiyat beriladi.

Kadrlar siyosatining mazmuni, uni amalga oshirishda amal qilinadigan bir qator tamoyillar mustaqillikka erishilgandan keyin butunlay o'zgardi. Kadrlar ishining usullari, shakllari, bu ishga yondoshishning siyosiy va tashkiliy raxbarlik usullari xaqidani qoidalar qaytadan ishlab chiqildi.

Ma'lumki, siyosat kishilar orqali yuritiladi. Xar qanday tashkiliy masalalarni siyosatdan ajratish mumkin emas. SHu sababli, odatda xodimlarning ishchanlik va siyosiy xislatlariga; oshkorallikka va xodimlarni ochiq-oshkora tanlashga, raxbarlikning davomiyligiga rioya qilgan xolda ularni o'zgartirib turishga; kekxa va yosh kadrlarni qo'yib ishlatishga, kadrlarga ishonishga xamda ularga nisbatan qat'iy talabchan bo'lishga; davlatning asosiy vazifalari va xodimlarning shaxsiy qobiliyatlariga muvofiq tarzda kadrlarni joy-joyiga qo'yishga; ularning ajoyib fazilatlarini va kamchiliklarini o'rganishga; xo'jalik va siyosiy raxbarlarning g'oyaviy-nazariy saviyasini muttasil oshirib borishga katta axamiyat beriladi.

Kadrlar siyosatining dolzarb muammolari Prezident asarlari va nutqlarida nazariy jixatdan chuqur mushoxada etilgan va xar taraflama asoslab berilgan. Kadrlar siyosati Oliy Majlis tomonidan ko'rib chiqiladi, ko'pgina qonun va qororlarda o'z ifodasini topadi.

1997 yilning avgust oyida «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» qabul qilindi va ta'lim tizimining aniq strategiyasi yaratildi. Bu dasturning maqsadi – ta'lim soxasini tubdan islox qilish, uni o'tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to'la xalos etish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash Milliy tizimini yaratishdir. Bu strategik fenomen mamlakatimizda ta'lim tizimini eng zamonaviy talab – extiyojlar asosida o'zgartirib yubordi. Davrimizning bu ulug'vor xujjati qabul qilingandan beri kadrlar tayyorlash borasida tub yangilanishlar yuz berdi. Lekin keyingi vaqtda bozor iqtisodiyoti talablariga javob beradigan mutaxassislar etishmayotganligi sezilib qoldi. SHu sababli Respublika Prezidenti va Oliy Majlis xamda Vazirlar Maxkamasi istiqlool, mustaqillik bilan xamkorlik qilishga rozi bo'lgan, tayyor turgan barcha mutaxassislarni ishga jalb eta oldi. Ayni bir vaqtda yoshlar orasidan raxbar kadrlarni izlash, tanlash, tayyorlash va tarbiyalash masalasiga aloxida e'tibor qaratildi. Mavjud xodimlardan g'oyat oqilona foydalanish manfaatlarini ko'zlab, ularni bir ish soxasidan boshqa ish soxasiga xamda bir xududdan boshqa bir xududga yuborish usulini keng qo'lladi.

Mustaqillik yillarida xalq xo'jaligining barcha soxalari uchun yuksak malakali kadrlar tayyorlash borasida juda katta ishlar qilindi. Milliy iqtisodning, jumladan, sanoatning xal qiluvchi uchastkalariga raxbarlik izlanuvchan, yangilikka intiluvchi, fidoyi, tafakkuri o'tkir, tashkilotchilik qobiliyati zo'r, o'z ishini yaxshi biladigan mutaxassislar qo'lida jamlangandir.

O'zbekiston xalq xo'jaligida 2001 yilda 9 millionga yaqin mutaxassis ishladiki, ulardan 2 millioni oliy ma'lumotli va 4 millioni maxsus o'rta ma'lumotli kishilar edi.

Mamlakatimizda XXI asr kadrlari o'sib etishmoqda, ular iqtisodiy, ijtimoiy va fan-texnika taraqqiyotining eng murakkab muammolarini xal etishga qodirdirlar.

9.2. Kadrlar, ularning tarkibi va strukturasi

Kadrlar (xodimlar) – bu muayyan kasbni egallash bo'yicha tayyorgarlikni o'tgan, amaliy tajriba va mexnat ko'nikmasiga ega bo'lgan ishlab chiqarish soxasida ish bilan band bo'lgan kishilardir.

Kadrlarga bo'lgan talabni aniqlash, ularni tayyorlash va qayta tayyorlash, ulardan oqilona foydalanish, kadrlarning mexnati bo'yicha rejalashtirish va xisobga olish va boshqa yo'nalishlar bilan mujassamlashtirish uchun xodimlarni guruxlarga ajratish kerak bo'ladi, ya'ni tasniflash zarur.

Ishlab chiqarish, xo'jalik faoliyatida qatnashishiga qarab sanoat tarmog'ida band bo'lgan barcha kadrlar ikki guruxga bo'linadi:

- sanoat ishlab chiqarish xodimlari;
- nosanoat ishlab chiqarish xodimlari;

Maxsulot ishlab chiqarish doirasida band bo'lgan xodimlarning barchasi sanoat ishlab chiqarish xodimlari guruxiga kiradi. Sanoat ishlab chiqarish xodimlari o'z navbatida bajaradigan funktsiyasining tavsifiga qarab quyidani kategoriyalarga bo'linadi:

1. Ishchi xodimlar;
2. Muxandis-texnik xodimlar;
3. Xizmatchilar;
4. Ish bajaruvchi kichik xodimlar;

5. Qorovullar va o't o'chiruvchilar, ya'ni korxonani qo'riqlaydigan va yong'indan muxofaza qiluvchi xodimlar.

Sanoat ishlab chiqarish xodimlarning eng muxim va juda ko'p qismi - bu ishchilar bo'lib, ular maxsulot ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat ko'rsatish)da bevosita qatnashadilar, jixozlarni ta'mirlash, mexnat buyumlari va tayyor maxsulotni bir erdan ikkinchi joyga tashiydilar va nixoyat ta'mirlash – qurish ishlarini bajaradilar.

Ishchilardan keyingi o'rinda **muxandis-texnik xodimlar** turadi va ular raxbar xodimlar xisoblanadi. Ularga direktorlar, boshqaruvchilar, ularning muovnlari, bosh mutaxassislar, xizmat ko'rsatish bo'limlarining raxbarlari kiradi.

Xizmatchilar kategoriyasiga – xujjatlarni tayyorlovchi, ularni rasmiylashtiruvchi, xisob va nazorat ishlarini bajaruvchi, xo'jalik xizmatini bajaruvchi (agentlar, kassirlar, ish yurituvchilar, kotibalar, statistlar va boshqa)lar kiradi.

Tarmoq va korxona faoliyatini rejalashtirish va taxlil etishda, ayniqsa mexnat unumdorligini xisoblash, o'rtacha ish xaqini aniqlash, kadrlar qo'nimsizligini aniqlash uchun xodimlarning o'rtacha soni ko'rsatkichi ko'p ishlatiladi.

Kadrlar salohiyatini miqdoriy baxolash bilan birgalikda ularni sifat jixatdan xam tavsiflash kerak bo'ladi. Bu jixatlar xodimlarning professional va malakaviy fazilatlar bilan belgilanadi. Bu borada, birinchi o'rinda «mutaxassislik», «ixtisoslik», «malaka» degan tushunchalar yuzaga keladi.

Mutaxassislik – bu ma'lum bir yoki bir necha turdani ishlarni amalga oshirish uchun insonga zarur bo'lgan bilimlar va malakalar yig'indisi. Masalan, iqtisodchi, marketolog, vositachi, moliyachi, buxgalter, yoki texnika soxasida – muxandis, mexanik, energetik va x.k.

Ixtisos – insonning xosil qilgan bilimlar va amaliy ko'nikmalari majmui. Ixtisos kishiga xayotning moddiy va ma'naviy soxasida muayyan ishni bajarish imkoniyatini beradi.

Malaka – biron bir mutaxassislik va ixtisoslik bo'yicha murakkab ishni bajarish uchun zarur bo'lgan bilim va ilm xamda mexnat ko'nikmasining darajasidir. Kadrlarning malaka darajasini baxolash uchun o'rtacha koeffitsient va o'rtacha tarif koeffitsienti razryadi belgilanadi.

YAngidan-yangi ishlab chiqarish soxalari vujudga kelishi, fan va texnikaning rivoji, ish, shu jumladan, bir texnologik jarayonning boshqa jarayonga almashinishi bilan boshqaruv, rejalashtirish, tashkil etish, takomillashuvi bilan yangi mutaxassisliklar kasb va ixtisoslar yuzaga keladi, eskirganlari barxam topadi.

Kadrlar ilmini o'rganish nazariyasida «**Kadrlar tuzilmasi**» degan tushuncha mavjud. Masalan, korxona xodimlari umumiy sonini 100 foiz deb olsak, ishchilar 75 foizni, muxandis-texnik xodimlar 12 foizni, xizmatchilar 8 foizni, boshqa xodimlar esa 5 foizni tashkil etishi mumkin. Bu misoldan ko'rinib turibdiki, xodimlar kategoriyalari, ya'ni ularning tarkibiy qismlari o'rtasidani nisbat ularning tuzilmasini, ya'ni strukturasi ifodalaydi.

Kadrlar tarkibi va strukturasi faqat korxonalarda emas, balki tarmoqlarda xam bir-biridan farq qilishi mumkin. Bu tarmoqning murakkabliligiga, korxona (firma)ning katta-kichikligiga, ularning texnikaviy va texnologik jixatdan qurollanganligiga, ishchi-xizmatchilarning bilimi va ilm darajasiga va mexnat ko'nikmasiga, soxaning xamkorlik munosabatlari rivojlanganligiga va boshqa bir qator xususiyatlarga bog'liq.

Mexnat va axolini ijtimoiy muxofaza qilish vazirligining ma'lumotlariga ko'ra, 2011 yilda respublikada 950 mingda ortiq ish o'rnini tashkil etilgan (10.3.1-jadval).

10.3.1-jadval

O'zbekiston Respublikasida yaratilgan ish o'rinlari soni, birlik

T/r	Yo'nalishlar	Yillar		
		2010	2011	2012 dastur
	Barcha yo'nalishlar bo'yicha yaratilgan yangi ish o'rinlari, jami (ish o'rnini)	950 001	956 247	967464
	shu jumladan:			
1.	YAngi ishlab chiqarish ob'ektlarini ishga tushirish, mavjud korxonalarni kengaytirish va quvvatlarni yangilash	56 316	57469	57874
2.	Kichik korxona va mikrofirmalarni tashkil qilish	347 408	365888	365897
	shundan:			
2.1.	sanoatda	52 882	54941	55921
2.2.	qurilish-pudrat ishlarini kengaytirish, jumladan, uy-joy qurilishi va ta'mirlash	43 632	43863	43988
3.	YAkka tartibdani tadbirkorlikni rivojlantirish	129 177	111871	117180
4.	Uy mexnatining barcha shakllarini rivojlantirish	207 972	216165	217188
4.1.	shu jumladan, korxonalar bilan kooperatsiyada mexnat shartnomalari asosida kasanachilik	62 518	55357	-
5.	Fermer xo'jaliklarini rivojlantirish (parrandachilik, chorvachilik, baliqchilik va boshqalar)	127 732	122399	122737
6.	Ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish	61 320	72850	72994
7.	Ishlamasdan turgan korxonalar faoliyatini tiklash	8 889	9605	13594
8.	Bozor infratuzilmasini rivojlantirish	11 187	-	-

* Jadval O'zbekiston Respublikasi Mexnat va axolini ijtimoiy muxofaza qilish vazirligi ma'lumotlari asosida tuzildi.

10.3.1-jadvalda keltirilgan statistik ma'lumotlar yurtimizda tashkil etilgan ish o'rinlarining qariyb yarmi kichik korxonalar va mikrofirmalarni tashkil qilish, yakka tartibdani tadbirkorlikni xamda uy mexnatining barcha shakllarini rivojlantirish xisobidan yaratilganidan dalolat beradi.

SHu o'rinda aytish joizki, 2011 yilda ish o'rinlari tashkil etish va axoli bandligini ta'minlash dasturining quyidani asosiy yo'nalishlari bo'yicha kompleks chora-tadbirlarning izchil amalga oshirilishi tasdiqlangan prognoz parametrlarni bajarishga imkon berdi:

a) 2011-2015 yillarda O'zbekiston Respublikasi sanoatini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risidani dastur, iqtisodiyot tarmoqlarini modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jixozlashning tarmoq dasturlari, 2011 yilgi Investitsiya dasturi, 2011-2013 yillarda ishlab chiqarishni maxalliyashtirish dasturi, ijtimoiy-iqtisodiy va industrial rivojlantirish xududiy dasturlari doirasida eng muxim investitsiya loyixalarini amalga oshirish natijasida 48,9 mingta ish o'rnini tashkil etildi.

Tashkil etilgan korxonalar va ish o'rinlarining asosiy qismi engil, to'qimachilik, avtomobil, kon-metallurgiya, neft va gaz xamda kimyo sanoati tarmoqlariga to'g'ri keldi. 2011 yilda mamlakat bo'yicha 828 ta ishlab chiqarish ob'ekti, shu jumladan oziq-ovqat sanoatda (279 ta), qurilish materiallari ishlab chiqarish sohasida (234 ta), engil sanoatda (201 ta), yog'ochni qayta ishlash sanoatida (36 ta), mashinasozlikda (12 ta), kimyo (8 ta), farmatsevtika (3 ta) sanoatida va boshqa sanoat tarmoqlarida (55 ta) ishga tushirildi.

9.3. Kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish

Kadrlarni tanlash, ularni joy-joyiga qo'yish, ulardan oqilona foydalanish va tarbiyalash masalasi kadrlar siyosatining, umumiy iqtisodiyotning, shu jumladan, makro- va mikroiqtisodiyotning eng muxim masalalaridan biri xisoblanadi. SHu sababli Respublika Prezidenti I.A. Karimovning asarlarida, Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan qonunlarda, Vazirlar Maxkamasining qarorlarida bu masalaga aloxida e'tibor berilgan.

Kadrlarni tanlashda, ularni joy-joyiga qo'yish, foydalanish va tarbiyalash borasida quyidani tamoyillarga aloxida e'tibor berish kerak:

- aql-idrok, did va farosat;
- qat'iylilik, matonatilik, prinuipiallik, o'z vazifasiga puxtalik;
- raxbarlik soxasini juda yaxshi bilish;
- o'z eliga, yurtiga, Vataniga sadoqatli bo'lish.

Kadrlar siyosatining eng muxim masalalaridan biri ularni attestatniya qilish masalasidir.

Kadrlar attestatniyasi – bu xodimlarning malakasini bilim va ko'nikmalarining darajasini, faoliyatining samaradorligini, ishdani, xizmatdani va boshqa soxalardani fazilatlarini, egallab turgan lavozimiga to'g'ri kelishi yoki kelmasligini aniqlab olish bo'yicha bajariladigan jarayon va ish tartibidir.

Attestatniya ishining axamiyati nimadan iborat?

Kadrlar attestatniyasi xodimlarning sifat tarkibini yaxshilash, ularni oqilona joy-joyiga qo'yish, xodimlarni topshirilgan ish uchun javobgarligini kuchaytirishga qaratiladi. Attestatniya xodimlarni egallab turgan lavozimlariga qanchalik munosib ekanligini aniqlashning asosiy vositasi sifatida xizmat qiladi. Kadrlar attestatniyasi vaqti-vaqti bilan xar yili yoki ikki-uch yilda bir marta xam o'tkazilishi mumkin.

Respublikada bozor iqtisodiyoti davrida kadrlar tayyorlash borasida bir qator yangi talablar yuzaga keldi. Ular ichida eng muximlari quyidanilardan iborat:

- ijtimoiy-psixologik diagnostika;
- kadrlarni boshqarish tizimini axborot bilan ta'minlash;
- bandlikni boshqarish;
- zaruriy bo'sh lavozimlarga nomzodlar tanlash;
- kadrlar saloxiyati va xodimlarga bo'lgan extiyojlarni taxlil etish;
- kadrlar marketingini belgilash;
- xizmat martabasini rejalashtirish va nazorat kilish;
- xodimlarning kasbiy va psixologik moslashuvi, ko'nikishi;
- mexnat-xuquqiy munosabatlar masalalari;
- mexnat etikasi va estetikasi.

Agar ma'muriy – buyruqbozlik tizimi sharoitida bu mezon va vazifalarga ikkinchi darajali deb qaralgan bo'lsa, bozor munosabatlari sharoitida ular birinchi o'ringa chiqarildi. Bu mezon va vazifalarga e'tibor berish sanoat taraqqiyotining barqaror va izchil rivojlanishiga katta imkoniyatlar yaratib beradi.

Boshqaruvning barcha darajalarida inson rolining ortib borishi, iqtisodiyotda, shu jumladan, sanoatda keng qamrovli tarkibiy o'zgarishlar sodir bo'lishi va raqobat darajasining o'sishi kadrlarning boshqarishga yondoshuvini o'zgartirishni taqozo etadi. Bunday yondoshuvlar quyidanilardan iborat:

- xodimlarning samarali ishlashlarini, faoliyat ko'rsatishlarini tashkil etish;
- lavozimlar darajasini optimallashtirish, zaruriy maxorat va malakalar tizimini yaratish;
- ishlab chiqarish madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish;
- institutsional maqsadlarga erishish;
- o'z jamoa va o'z xodimlarining manfaat va extiyojlarini to'laroq qondirish.

9.4. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash

Sanoatda kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash mutaxassislarining bilim va ilm darajasini yuqoriga ko'tarish, kasb maxorati va ko'nikmalarini yangilash xamda

chuqurlashtirishga qaratilgan. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tarmoq va korxonalarda bu borada olib borilgan faoliyat natijalariga ko'ra davlat tomonidan tasdiqlangan namunadani guvohnoma yoki sertifikat topshiriladi.

Sanoatda kadrlar malakasini oshirish xamda ularni qayta tayyorlash tizimini tashkil etish va rivojlantirish uchun quyidanilar zarur:

- kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tizimi faoliyatida yangicha tarkib, mazmun xamda bu tizimni boshqarishni shakllantirish;

- yuqori malakali o'qituvchi-mutaxassis kadrlar tayyorlash va soxani ular bilan to'ldirib borishni ta'minlash;

- kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tizimining bu soxada raqobatga asoslangan muxitini shakllantirish va samarali faoliyat olib borishni ta'minlovchi normativ bazasini yaratish;

- kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash ta'lim muassasalarini davlat attestatsiyasi va akkreditatsiyasidan o'tkazish tizimini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish;

- iqtisodiyotning davlat va nodavlat sektorlari, mulkchilikning turli shaklidani tashkilot va muassasalarning talab-extiyojlariga muvofiq kadrlar va mutaxassislarni ildam qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni ta'minlovchi davlat va nodavlat ta'lim muassasalarini tashkil etish va rivojlantirishga ko'maklashish;

- professional treningning ilg'or texnologiya va uskunalarini, shuningdek, murakkab, fan yutuqlarini talab qiluvchi texnologiya jarayonlari imitatorlarini ishlab chiqish, yaratish va amaliy o'zlashtirib olish.

Kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash tizimida xalqaro xamkorlik aloxida ahamiyat kasb etadi. Bu muammoni xal etish uchun xamkorlikning xalqaro-xuquqiy bazasi yaratilishi, uning ustuvor yo'nalishlari ro'yobga chiqishi, xalqaro ta'lim tizimlari rivojlantirilishi, mutaxassislal almashishi kengayishi kerak. Bu boradani milliy xo'jjatlar xalqaro miqyosda e'tirof etilishi, investitsiyalarning keng jalb qilinishi borasidani faoliyat kuchaytirilishi kerak.

9.5 Mexnat va unga xaq to'lash

Mexnat – xar bir shaxs va umuman jamiyat extiyojlarini qondirish uchun zarur bo'ladigan moddiy va ma'naviy ne'matlar yaratish soxasidani maqsadga muvofiq faoliyatdir.

Moddiy ishlab chiqarish jarayonini tadqiq qilish asosida shunday fikrga kelish mumkinki, mexnat avvalo, inson bilan tabiat o'rtasidani sodir bo'ladigan shunday jarayonki, unda inson o'z faoliyati bilan o'zi va tabiat o'rtasidani moddalar almashinuvini bevosita ifodalaydi, tartibga soladi va nazorat qiladi.

Mexnat jarayonining oddiy jixatlariga uning maqsadga muvofiqligi, mexnat buyumi va mexnat vositalarini kiritish qabul qilingan. Mexnat buyumlari va ishlab chiqarish qurollari jonli mexnat jarayoniga kiritilmasa ular o'z o'zidan faoliyat ko'rsata olmaydi. Jonli mexnat esa xamisha faqat kishilarning tabiatga munosabatidan iborat bo'libgina qolmay, shu bilan birga, jarayon qatnashchilari o'rtasidani munosabatdan iborat.

Mexnat munosabatlarini yo'lga qo'yish sharoitida mexnatga xaq to'lashning tashkiliy tizimi yuzaga keladi. Mexnatga xaq to'lashni tashkil etishda ish beruvchilar bilan uni amalga oshiruvchilar, ya'ni xodimlar manfaatlari e'tiborga olinadi. Bu erda shuni ta'kidlash zarurki, bozor munosabatlariga o'tishda tomonlar mexnatga xaq to'lash masalalarini xal etishda teng xuquqlariga ega bo'lishlari lazimligi shak-shubxasizdir. Korxona ma'muriyati (yoki mulkdorning vakili) bilan xodimlar manfaatlari ximoya qiluvchi kasaba uyushmalari o'rtasida tuzilgan jamoa shartnomalari mexnat munosabatlarini tartibga solishning, shu jumladan, mexnatga xaq to'lash masalalarini tartibga solishning xuquqiy amaliy va birdan-bir ta'sirchan shakliga aylanadi.

Bozor sharoitida, ayniqsa o'tish davrida, taqsimlash munosabatlari, davlatning tartibga solish yo'nalishlari va xususiyati o'zgarib boradi, ma'muriyatchilik andozalariga barxam beruvchi yangi boshqaruv shakllari paydo bo'ladi. Korxonalar darajasini tartibga solish

jarayonlariga yangi talablar qo'yiladi. Davlatning aralashuvi daromadlarni taqsimlash shart-sharoitlari va tamoyillariga rioya qilishni aniqlash, taxlil etish va ta'minlash uchun zarurdir.

Taqsimlash munosabatlarining davlat yo'li bilan tartibga solinishining asosi mexnat soxasidani qonunlar va bitimlar, soliq tizimida yakka daromadlarning o'sishi bilan inflyatsiya o'rtasidani bog'liqlikni aniqlashdan iborat bo'lishi lozim. Davlatning ishtirokisiz insonga daromadni kafolatlab bo'lmaydi, bu daromad unga korxonaning iqtisodiy faoliyatidan qat'iy nazar munosib xayot kechirishni ta'minlaydi. Davlatning funkuiyasiga, bundan tashqari, axolining kam ta'minlangan qatlamlari daromadlarini oshirishni kiritish zarur, bu narsa ish kuchini normal darajada takror xosil qilish uchun, mexnat resurslarini maqbul tarzda taqsimlashni ta'min etish, ijtimoiy keskinlikni yumshatish va xokazolar uchun kerak bo'ladi. Davlat ish kuchini takror xosil qilish ishtirokchisi bo'lganligi sababli taklif etilgan ish kuchining ko'proq qismini o'ziga qabul qiladi, uning tadbirkorlar talabiga javob berishga intiladi.

Ish xaqining mohiyati uning ijtimoiy ishlab chiqarish bosqichlari bo'lgan maxsulot ishlab chiqarish, uni taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilishda bajaradigan funkuiyalari (vazifalari) da namoyon bo'ladi.

1. Takror xosil qilish funkuiyasi. U xodimlarni, shuningdek, ularning oila a'zolari ish kuchini takror xosil qilish, avlodlarni qayta ko'paytirish uchun zarur bo'lgan xayotiy ne'matlar bilan ta'minlashdan iborat. Unda extiyojlarning ortib borishidan iborat iqtisodiy qonun o'z ifodasini topadi. Mazkur funkuiya ish xaqining davlat tomonidan tartibga solinishi xususiyatlari, ish xaqining ish kuchini takror xosil qilishni ta'min etadigan miqdorini qonuniy darajada belgilash bilan mustaxkam bog'liqdir.

2. Rag'batlantiruvchi funkuiya. Uning mohiyati xodimning ish xaqi uning quyidani mexnat xissasiga, korxonaning ishlab chiqarish xo'jalik faoliyati natijalariga bog'liqligini belgilashdan iborat bo'lib, bunda ko'rsatib o'tilgan bog'liqlik xodimni o'z mexnati natijalarini doimiy ravishda yaxshilab borishga qiziqtirishi lozim.

3. O'lchov - taqsimlash funkuiyasi. Bu funkuiya iste'mol fondlarini yollanma xodim bilan ishlab chiqarish vositalari egasi o'rtasida taqsimlash vaqtida jonli mexnat o'lchovini aks ettirish uchun mo'ljallangan. Ish xaqi vositasida ishlab chiqarish jarayoni xar bir ishtirokchisining mexnat xissasigi muvofiq uning iste'mol fondidani aloxida ulushi aniqlanadi.

4. Resurslarni joylashtirish funkuiyasi. Mazkur funkuiyaning xozirgi vaqtdani axamiyati jiddiy ravishda oshib bormoqda. Uning mohiyati mexnat resurslarini mintaqalar, iqtisodiyot tarmoqlari va korxonalar bo'yicha qulay ravishda joylashtirishdan iboratdir. Mexnat resurslarini joylashtirish soxasidani davlat boshqaruvi eng kam darajaga keltirilgan sharoitda, mexnat bozorining samarali faoliyat ko'rsatishini shakllantirish faqat xar bir yollanma xodimda o'z mexnatini sarflash joyini tanlashda erkinlik bo'lgan taqdirdanina turmush darajasini oshirishga intilish, ish topish maqsadida uni boshqasi bilan almashtirishni taqozo qiladi, bu ish esa uning extiyojlarini eng ko'p darajada qondirishi lozim.

5. Axolining to'lovga qobiliyatli talabini shakllantirish funkuiyasi. Bu funkuiyaning vazifasi to'lovga qobiliyatli talabni muvofiqlashtirishdir, bunday talab deganda xaridorlarning pul mablag'lari bilan ta'minlangan extiyojlarining namoyon bo'lish shakli tushuniladi, shuningdek, iste'mol tovarlarini ishlab chiqarish nazarda tutiladi. To'lovga qobiliyatli talab ikki asosiy omil – jamiyatning extiyojlari va daromadlari ta'sirida shakllanadi va bozor sharoitida ish xaqi yordamida tovarni taklif qilish bilan talab o'rtasida zarur mutanosiblik o'rnatishga yordam beradi.

YUqorida aytib o'tilgan funkuiyalarni amalga oshirish uchun quyidani eng muxim tamoyillarga rioya qilinishi zarur.

1. Ishlab chiqarish va mexnat samaradorligi yuksalib borgan sari real ish xaqining ortib borishi. Bu tamoyil extiyojlarning ortishi ob'ektiv iqtisodiy qonunning amal qilishi bilan bog'liq bo'lib, mazkur qonunga muvofiq extiyojlarning yanada to'laroq qondirilishi faqat o'z mexnati uchun ko'proq miqdorda moddiy ne'matlar va xizmatlarga ega bo'lishi imkoniyatlari kengaygan sharoitdanina real bo'ladi. Biroq bunday imkoniyat ishlab chiqarish faoliyati natijalari bilan mexnat samaradorligining bog'lanishini taqozo etadi. Bunday bog'lanishning yo'qligi esa, bir

tomondan, ishlab topilmagan pulning berilishiga, demak, inflyatsiyaga, olingan nominal ish xaqining ta'min etilishiga va real ish xaqining pasayishiga olib kelishi, ikkinchi tomondan esa, pasaytirilgan, mexnat xissasining samaradorligiga mos kelmaydigan nominal ish xaqining to'lanishiga olib kelishi mumkin. Natijada xodimlarning ortib borayotgan ehtiyojlarini qondirish imkoniyati va ish xaqining ko'payish imkoniyati mavjud bo'lmaydi.

2. Mexnat unumdorligi o'sishini o'rtacha ish xaqining o'sish sur'atlaridan ilgari o'lgan sur'atlarini ta'minlash, (yoki maxsulot ishlab chiqarish xajmlari sur'atining iste'mol fondlari o'sishi sur'atlaridan ortib ketishi). Bu tamoyilning mohiyati – ishlab chiqarishni rivojlantirish va uning samaradorligini oshirish asosida mexnat daromadlarini maksimal (eng ko'p) darajaga etkazishdan iborat. Bu tamoyilga rioya qilinishi jamg'arish jarayonining, kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning uzluksizligini taqozo etadi va korxonaning rivojlanishi xamda ravnaq topishining zarur sharti xisoblanadi. Mazkur tamoyilning buzilishi tovarlar bilan ta'min etilmagan pulning to'lanishiga, uning qadrsizlanishiga, mamlakat iqtisodiyotida turg'unlik xolatlarining avj olishiga olib keladi. Muayyan korxona sharoitida bu ishlab chiqarish vositalarini yangilash jarayonining syokin asta susayib borishi, ulardan eng istiqbolilarini ishlab chiqarish va sotib olish mo'ljalinining yo'qligi xamda buning natijasi sifatida raqobat qiluvchi firmalar o'rtasida kamroq sifatli maxsulotga bo'lgan talabning pasayishidir.

3. Xodimning korxona faoliyati natijalariga qo'shgan mexnat xissasiga, mexnat mazmuni va sharoitlariga, korxona joylashgan mintaqaga, uning qaysi tarmoqqa mansubligiga qarab ish xaqini tabaqalashtirish. Mazkur tamoyil xodimning o'z mexnat malakasidan, maxsulotning yuqori sifatli bo'lishini ta'minlashdan moddiy manfaatdorligini kuchaytirish zarurligiga asoslangan. Bunda ish kuchini takror xosil qilish uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlar miqdoridani, mexnatning turli sharoitlaridani jo'g'rofiy va iqlim sharoitlaridani tafovutlar xisobga olinishi lozim.

4. Barobar (teng) mexnat uchun barobar xaq to'lash. Bozor sharoitida bu tamoyilni ishlovchining jinsi, yoshi, milliy mansubligi va xokazolarga qarab uning mexnatiga xaq to'lashda kamsitishiga yo'l qo'ymaslikdir. Buni korxona yoki firma ichidani taqsimotda adolat tamoyiliga rioya etish deb tushunish kerak. U bir xildani mexnatga bir xil xaq to'lash orqali bir xil baxolashni nazarda tutadi.

5. Mexnatga xaq to'lashni davlat yo'li bilan boshqarish va tartibga solib turish.

6. Mexnat bozorining ta'sirini xisobga olish. Mexnat bozorida xam davlat va xususiy kompaniyalarda xam uyushmagan sektordani ish xaqi keng namoyon etilgan bo'lib, ulardani ish kuchi kasaba uyushmalari bilan qamrab olinmagan va mexnatga xaq to'lash to'la-to'kis ma'muriyat tomonidan belgilanadi.

Mexnat bozori – bu shunday bir soxaki, u erda pirovard natijada mexnatning xar xil turlariga baxo berish tarkib topadi. Xar bir xodimning mexnatiga to'lanadigan ish xaqi uning mexnat bozoridani mavqei bilan mustaxkam bog'liq bo'lib, mazkur bozordani vaziyat va bundan tashqari, bandlilik imkoniyatini xam belgilab beradi.

7. Mexnatga xaq to'lash shakllari va tizimlarining oddiyligi, mantiqiyliigi va qulayliigi mexnatga xaq to'lash tizimlarining mohiyati xaqida keng xabardor bo'lishni ta'minlaydi. Xodimda ish xaqi xaqida tushunarli va batafsil axborot mavjud bo'lgandanina u jon-dili bilan berilib mexnat qiladi. Xodimlar qanday xolatda ish xaqining miqdori, ya'ni o'z moddiy farovonliklari darajasi oshishini aniq tassavur qilishlari lozim.

Ish xaqini tashkil etish tamoyillarini ularni amalga oshirishga qaratilgan funkuiyalarga muvofiq tasniflash maqsadga muvofiqdir. Xar bir tamoyil faqat bitta funkuiya bilan emas, balki bir qancha funkuiyalar bilan bog'langan. SHunday bo'lsa xam asosiy funkuiyani ajratib ko'rsatish mumkin. Xar bir tamoyil birinchi navbatda ana shu funkuiyani bajarishga qaratiladi.

Ish xaqini tashkil etishning qayta qurilishi bozor talablariga muvofiq quyidani vazifalarni xal etishni nazarda tutadi:

- xar bir xodimning o'z mexnati samaradorliigi rezervlarini aniqlash va foydalanishdan manfaatdorligini oshirish, ishlamasdan pul mablag'lariga ega bo'lish imkoniyatlariga barxam berish;

- mexnatga xaq to'lashda tekischiilik xollarini bartaraf etish, ish xaqining xam yakka tartibdani, xam jamoa mexnati natijalariga bevosita bog'liqligiga erishish;

- turli toifadani va kasb-malakali guruxlariga mansub bo'lgan xodimlar mexnatga xaq to'lash nisbatlarini optimallashtirish, bunda bajariladigan ishlarning murakkabligini, kasblarning noyobligini e'tiborga oladigan mexnat sharoitlari, shuningdek, pirovard natijalarga erishishga intilayotgan turli xodimlar guruxlari va ishlab chiqarish raqobatbardoshligining ta'sirini xisobga olishni nazarda tutadi.

Sanoat ishlab chiqarishida mexnatga xaq to'lashni tartibga solish soxasidani amaliy qadamlar xaqida gapirganda, shuni qayd qilib o'tish kerakki, xodimlarning turli toifalari mexnatga xaq to'lash darajalarini tabaqalashtirish uchun yagona tarif stavkasi (YATS) ishlab chiqilgan va joriy etilgan bo'lib, u bir xil murakkablikdani ish uchun barobar xaq to'lash imkonini beradi.

Mexnatga xaq to'lashni davlat yo'li bilan tartibga solish kam ta'minlangan, oz ish xaqi oladigan xodimlarning ijtimoiy ximoya qilinishini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar asosida ish xaqining eng kam miqdorini belgilaydi.

Sanoat soxasida ish xaqini tashkil etishda yagona tarif setkasi asosida asosiy ish xaqini shakillantirish usulini yoki mexnatga xaq to'lashning tarifsiz tizimini tanlash muximdir. YAgona tarif setkasi ustuvor bo'lib, undan foydalanganda xodimlar ish xaqini yanada ob'ektivroq tabaqalashtirishga erishiladi. Biroq iqtisodiy axvol doimiy ravishda o'zgarib turishi sababli korxonalarda ko'pincha tarif stavkalarni o'zgartirishga to'g'ri keladi, bu esa katta mexnat xarajatlariga olib keladi. Mexnatga xaq to'lashning tarifsiz tizimi ish xaqini korxona ishining xaqiqiy natijalariga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq qilib qo'yadi. Ish xaqini xisoblash esa kamroq mexnat talab qiladi, Lekin bu faqat kichikroq korxonalarga taalluqlidir.

Ish xaqini tashkil etish iqtisodiy samaradorlikning mezoni sifatida xo'jalik xisobi daromadining ish xaqi fondiga nisbatan ustuvor o'sishi xisoblanadi. Bunday ustuvor o'sish ta'min etilmagan xollarda sabablarni sinchiklab taxlil qilish, foydani ko'paytirishga qaratilgan yoki mexnatga to'lanadigan xarajatlarni qisqartirishga qaratilgan qo'shimcha tadbirlarni ishlab chiqish zarur bo'ladi.

Xozirgi sharoitda sanoatda ish xaqini to'g'ri tashkil etishga uning asosiy elementi bo'lgan mexnatni normalash asosida erishish mumkin, u mexnat xarajatlari xajmi bilan unga to'lanadigan xaq o'rtasidani muvofiqlikni o'rnatish imkonini beradi. Mexnatni normalashni takomillashtirish soxasidani ishlar normalarning sifatini oshirishga va avvalo mexnatning barcha turlari xamda xodimlarning barcha guruxlari uchun baravar jiddiyligiga, qizg'inlikni ta'minlashga qaratiladi. Turli ishlab chiqarish uchastkalarida normalarning baravar jiddiyligiga, mexnat jarayonining ayrim elementlariga miqdoriy axamiyati bo'yicha teng yoki yaqin jiddiylik koeffiientlarini o'rnatish xisobiga, yoki mexnat intensivligining normalardan muayyan darajasini xisobga olish yo'li bilan erishiladi. Normalarning baravar jiddiyligi ishlab chiqarishning turli uchastkalarida mexnatning bir xildani intensivligini nazarda tutadi. SHu munosabat bilan birinchi miqdor ish sur'atlari va bandlik vaqtini xisobga olgan xolda belgilanishi mumkin.

$$J = K_s * K_b$$

bu erda J-mexnat intensivligi,

K_s -ish sur'ati koeffiient,

K_b -bandlik vaqti koeffiient.

Ish sur'ati koeffiient xaqiqiy ish sur'atining jismoniy jixatdan maqbul bo'lgan narsaga munosabatini, bandlik koeffiient esa smenadani xaqiqiy bandlik vaqtining smena uzunligi muayyan foizga teng bo'lgan shartli xisoblash darajasiga munosabatini bildiradi. Agar mazkur ish o'rnidani mexnat intensivligi normativdani intensivlikdan farq qilsa, u xolda uni pasaytirish yoki oshirish, xususan, mexnat normasini o'zgartirish choralari amalga oshirish kerak bo'ladi.

Mutaxassislar va xizmatchilar mexnatini, shuningdek, xodimlarning ayrim toifalari mexnatini normalashni yaxshilash ularning ish bilan ta'minlanish darajasini, vazifalarning

oqilona taqsimlanishini, boshqaruv tuzilmasini takomillashtirish va hozirgi zamon texnikaviy vositalarini joriy etishni taxlil qilish asosida amalga oshirilishi lozim. Boshqaruvning ortiqcha bo'g'inlarini qisqartirish va tartibga solish, yordamchi xizmat ko'rsatuvchi va boshqaruv xodimlari sonini qisqartirish yuzasidan ish olib borish zarur. Xar bir mutaxassisga ish reglamentini belgilab berish zarur, bu uning yil davomida kundalik ish bilan to'liq band bo'lishini ta'minlaydi. Reglament qoidalari aniq ravshan bo'lishi mutaxassisning mazkur ish o'rnidani, ushbu lavozimdani va tegishli malaka kategoriyasidani ishining o'ziga xos tomonlarini aks ettirishi lozim.

Sanoat korxonalarining yangi tuzilmasini va uni boshqarish tizimlarini, xodimlar lavozimlari nomlarini ular haqiqatdan bajaradigan funktsiyalarga muvofiq ravishda aniqlash sohasidani ishlar yakunida shart jadvalini tuzib chiqish uchun talab qilinadigan rahbarlar, mutaxassislar olinadi.

Bozor munosabatlarining shakllanishi sharoitida ish xaqini tashkil etish masalalarini mustaqil hal qilish xuquqini olgan korxonalar buning uchun turli andoza va yondashuvlardan foydalanadilar. Biroq bu sohadani xorijiy tajriba haqidani, mexnatga xaq to'lash sohasida vatanimizda firmalar ichki andozalari to'g'risidani ma'lumotlar banki mavjud emas. Bu bank faqat endigina shakllanib kelmoqda, mexnat va ish xaqini tashkil etish bo'limining xodimlari odatda o'z korxonalarida mexnatga xaq to'lashning eng maqbul andozalarini tanlash uchun etarli bilimga ega emaslar. Ana shu sabablarga ko'ra ko'pchilik korxonalar, ayniqsa, o'rta va yirik korxonalar an'anaviy tarif tizimidan kelmoqdalar.

Bunday korxonalarda mexnatga xaq to'lashni tashkil etishning asosiy elementlari mexnatni normalash, tarif tizimi, ish xaqining shakllari va tizimlaridir.

Mexnatni normalash - bu ilmiy asoslangan mexnat xarajatlari va uning natijalarini vaqt normalari, soni, xizmat ko'rsatishning boshqarilishi, maxsulot ishlab chiqarish normalangan topshiriqlar normalarini aniqlashdir. Bular bo'lmasa, mexnat miqdorini, xar bir xodimning umumiy natijalarga qo'shgan aloxida xissasini hisobga olib bo'lmaydi.

Ish xaqining shakllari va tizimlari –bu mexnatning miqdor natijalari va sifatiga (uning murakkabligi, intensivligi, shart- sharoitlariga) bog'liq ravishda ish xaqini belgilash mexanizmidir.

Tarif tizimi turli normativ materiallar majmuidan iborat bo'lib, ular yordamida korxonadani xodimlar ish xaqi darajasi ularning malakasi, ishlarning murakkabligi, mexnat sharoitlari, korxonalarning jo'g'rofik joyi va boshqa tarmoq xususiyatlariga qarab belgilanadi. Tarif tizimining asosiy elementlariga tarif setkalari, tarif stavkalari, tarif-malaka ma'lumotnomalari, lavozim maoshlari, xizmatchilar lavozimlarining tarif ma'lumotnomalari, tarif stavkalariga ustama va qo'shimcha xaqlar, ish xaqiga doir mintaqaviy malaka koeffitsientlari kiradi.

Tarif stavkalari – razryadlar shkalasidan iborat bo'lib, ularning xar biriga o'z tarif koeffitsienti berilgan va xar qanday razryadning tarif stavkasi birinchi razryaddan necha marta ko'pligini ko'rsatib turadi. Birinchi razryadning tarif koeffitsienti birga tengdir. Razryadlar miqdori va ularga tegishli tarif koeffitsientlarining miqdori korxonalarda tuziladigan jamoa shartnomasida belgilanadi. Jamoa shartnomasi tarif bitimi asosida ishlab chiqiladi va xodimlar axvolining shartnoma shartlariga nisbatan yomonlashuvini nazarda tutmaslik lozim.

Tarif stavkasi –ish vaqti birligi hisobiga mexnatga xaq to'lashning pul bilan ifodalangan mutloq miqdoridir. Birinchi razryad tarif stavkasi va tarif stavkasi asosida shundan keyingi xar bir razryadning tarif stavkasi hisoblab chiqiladi. Birinchi razryad tarif stavkasi korxonaning jamoa shartnomasi bilan belgilanadi va bir tomondan, uning moliyaviy imkoniyatlariga, ikkinchi tomondan, tarmoq bitimida aks ettirilgan mexnatga xaq to'lash shartlariga bog'liq bo'ladi. Bunda u belgilangan eng kam ish xaqi darajasidan kam bo'lmasligi lozim. Tarif stavkasi ishchilar mexnatiga xaq to'lash darajasini belgilash uchun boshlang'ich miqdor hisoblanadi, bunda korxona mexnatga xaq to'lashning qanday shakllari va tizimlari qo'llanilishini e'tiborga olmaydi.

Tanlangan vaqt birligiga qarab tarif stavkalari soatbay, kunbay va oylik maoshlardan iborat bo'ladi. Eng ko'p tarqalgan soatbay tarif stavkalari bo'lib, ular asosida turli qo'shimcha xaqlar xisoblab chiqiladi. Kundalik va oylik stavkalar soatbay stavkalarni ish smenasidani soatlar soniga va oy mobaynidani ishlangan o'rtacha oylik soatlar soniga ko'paytirishi yo'li bilan xisoblab chiqiladi.

Tarif-malaka ma'lumotlari normativ xujjatlardan iborat bo'lib, ular yordamida ish razryadi va ishchining razryadi belgilanadi. Ularda xar bir mutaxassislikdani xar bir razryad ishchisi nazariy va amaliy jixatdan bilishi lozim bo'lgan axborot mavjud bo'ladi. Mazkur ma'lumotnomalar uch bo'limdan: «Ishlarning ta'rif-tavsifi», «Bilish kerak» va «Ishlarga doir misollar» dan tashkil topadi. Ilgari, 1991 yil 1 yanvardan e'tiboran kuchga kirgan «Korxonalar va tadbirkorlik faoliyati to'g'risida» gi qonun joriy qilinishiga qadar, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida foydalanish uchun majburiy bo'lgan tarif-malaka ma'lumotnomalari, xozirgi vaqtda tavsiyaviy xususiyatga ega bo'lib, faqat ulardan foydalanuvchi korxona uchungina normativ xujjat xisoblanadi. Malaka razryadi ishchiga odatda uex yoki korxona malaka komissiyasi tomonidan beriladi.

Mexnatga xaq to'lashni tashkil etish soxasidani an'anaviy yondashuvlardan foydalanuvchi korxonalar xodimlar ish xaqining miqdorini belgilash uchun tarif setkalari, tarif stavkalari va tarif-malaka ma'lumotnomalaridan foydalanadilar. Bunday korxonalarda boshqaruv mexnati xodimlari xisoblanuvchi xizmatchilar uchun shtat-maosh tizimi tatbiq etiladi. Uning o'ziga xos xususiyati shtat jadvalining tuzilishidan iborat bo'lib, unda muayyan korxonada mavjud bo'lgan lavozimlar ro'yxati, xar bir lavozim bo'yicha xodimlar soni va maosh miqdori ko'rsatiladi.

Korxonaning attestauiya (shaxodat berish) komissiyasi lavozimlarining malaka ma'lumotnomalaridan foydalanishi asosida attestauiya jarayonida xizmatchilarga malaka toifalarini beradi. Xizmatchilar lavozimlarining malaka ma'lumotnomasi aloxida tavsiflardan tashkil topadi. Xar bir malaka tavsifi uch bo'limdan iborat: «Lavozim vazifalari», «Bilish kerak», «Malaka talablari».

Tarif-malaka ma'lumotnomasi singari xizmatchilar lavozimlarining malaka ma'lumotnomasi tavsiyaviy xususiyatga ega bo'lib, korxonalar ulardan ixtiyoriy ravishda foydalanishlari, uning bo'limlariga tuzatishlar va o'zgarishlar kiritishlari mumkin. Xizmatchilarini attestauiyadan o'tkazib turish davriyligini korxona raxbariyatining o'zi belgilaydi.

Ma'lumki, mustaqillikka erishgandan so'ng mexnatga xaq to'lash borasida anchagina o'zgarishlar yuz berdi. 1993 yilning 1 yanvaridan boshlab ish xaqining stavka va maoshlari yangi tarif koeffiientlari asosida to'lana boshlandi. Bundan maqsad mexnatga xaq to'lash tizimini tartibga solish, turli kasb va toifadani xodimlarning ish xaqlariga muayyan ob'ektiv nisbat belgilash ko'zlangan. 1997 yilda mexnatga xaq to'lashning yagona tarif stavkasi 0 dan 28 gacha bo'lgan razryad darajalari qabul qilindi. Bu darajalar o'rtasidani tarif koeffiientlarining farqi 1.00 dan 5.83 gachani tashkil etgan edi.

Vazirlar Maxkamasining 1996 yil 18 martdani «Mexnatga xaq to'lashning yagona tarif setkasini takomillashtirish to'g'risida»gi qaroriga muvofiq mexnatga xaq to'lashning 0 dan 22 gacha bo'lgan razryad (daraja)lari qabul qilindi, unga ko'ra razryadlar o'rtasidani farq 2-2,5 baravar ko'paydi. Boshlang'ich razryadning 550 so'm miqdori yagona tarif stavkasiga asos qilib olindi. Qo'shimcha xaq va ustamalarining amaldani tizimi, shuningdek, xodimlar ish xaqiga qo'shiladigan rayon koeffiientlari saqlab qolindi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002 yil 1 iyuldani «Ish xaqi, pensiyalar va stipendiyalarning miqdorlarini oshirish to'g'risida»gi Farmoniga muvofiq minimal ish xaqining miqdori 4535 so'm etib tayinlandi.

Xozirgi paytda iqtisodiyot soxasida qo'llanilatgan tarif setkasi 15-jadvalda keltirilgan.

O'zbekistonda qo'llanilayotgan tarif setkasi

Mexnatga xaq to'lash razryadi	Tarif koeffitsienti	Mexnatga xaq to'lash razryadi	Tarif koeffitsienti
0	1.000	12	3.581
1	1.450	13	3.808
2	1.595	14	4.038
3	1.755	15	4.271
4	1.930	16	4.508
5	2.115	17	4.748
6	2.308	18	4.991
7	2.510	19	5.238
8	2.716	20	5.488
9	2.926	21	5.741
10	3.140	22	5.998
11	3.358		

Manba. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996 yil 24 iyuldani Farmoni. «Xalq so'zi», 1996, 25 iyul

Ko'pgina korxonalar hozirgi vaqtda an'anaviy tarif tizimi elementlari asosida mexnatga xaq to'lashni tashkil etishning yangi, yanada samaraliroq usullarini izlash yo'lidan bormoqdalar. Bu ijobiy xodisa bo'lib, korxonalarga o'zlari qarab chiqadigan masalalarni xal qilishda mustaqillik berishning natijasidir. Korxonada ishlovchi barcha xodimlarning mexnatga xaq to'lashni tashkil etish uchun umumiy tarif setkasidan foydalanish ancha keng tatbiq etilmoqda. Odatda ishchilarga beriladigan razryadlar soni avvalgidek, ya'ni 6-8 bo'lib qolmoqda. Setkadani razryadlarning eng ko'p miqdori va ularga mos keluvchi tarif koeffitsienti muayyan korxonada ixtiyoriy ravishda belgilanishi va albatta jamoa shartnomasida mustaxkamlab qo'yilishi lozim.

Qisqacha xulosalar

1. Sanoat xalq xo'jaligining etakchi tarmog'i sifatida yuqori malakali, boy ma'naviyatga ega bo'lgan mexnatkashlar jamoasini o'zida mujassamlashtiradi.

2. Kadrlarning bilim, ilm va malaka darajasi mamlakat ishlab chiqarish kuchlarining eng muxim elementi, ya'ni unsuri xisoblanadi.

3. Kadrlar bilan ishlash sanoat taraqqiyotini rejalashtirish va bashorat qilish, sanoat korxonalarini tashkil etish va boshqarishdan iboratdir.

4. Sanoat kadrlarining sonini aniqlash, ularni tayyorlash va taqsimlash, mexnat topshiriqlarini sanoat ishlab chiqarishi rejasining boshqa bo'limlari bilan bog'lash uchun kadrlarni tasniflash aloxida ahamiyatga ega.

5. Mustaqillik yillarida O'zbekiston sanoatida kadrlarni tarkibi va tuzilmasi miqdoriy va sifat jixatdan sezilarli darajada o'zgardi.

6. Sanoatning izchil rivojlanishi kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo'yish, tayyorlash va qayta tayyorlash masalasiga aloxida e'tibor berishni taqozo etadi.

7. O'zbekiston respublikasi Prezidenti Vazirlar Maxkamasining 2002 yil birinchi yarim yilligi yakunlariga bag'ishlangan majlisidani ma'ruzasida bunday degan edi: «O'ta muxim va dolzarb vazifa borki, uni amalga oshirmasdan turib, biz nafaqat iqtisodiyot sohasida, balki umuman jamiyatni islox qilish borasida o'z oldimizga qo'yan maqsad va marralarga erisha olmaymiz. Gap Kadrlar tayyorlash milliy dasturini xayotga joriy etish xaqida, shu dastur orqali yuksak zamonaviy talablarga javob beradigan, yangicha fikrlaydigan, mamalakatimizning kelajak taqdirini ishonib topshirish mumkin bo'lgan esh kadrlarni tarbiyalash xaqida bormoqda».

8. Xodimlarning moddiy manfaatdorligi tamoyilini xayotga muntazam ravishda, ya'ni izchillik bilan tatbiq etish sanoat taraqqiyotining muxim shartlaridan biri xisoblanadi. SHu sababli sanoat ishlab chiqarishida mexnatga xaq to'lashni yaxshilash va uning eng progressiv usullarini qo'llashga aloxida e'tibor berish kerak bo'ladi.

Nazorat va muxokama uchun savollar

1. Davlatning kadrlar siyosati: moxiyati, axamiyati va mazmuni.
1. Sanoat ishlab chiqarishi va kadrlar. Ularni guruxlarga bo'lish.
2. Kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo'yish va ularni tarbiyalash.
4. Kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash.
5. Kadrlar sonini bashorat qilish va ulardan oqilona foydalanish muammolari.
6. Mexnat atamasining tushunchasi, moxiyati, axamiyati.
7. Mexnatga xaq to'lash tamoyillari va shakllari.
8. Tarif tizimi va uning unsurlari.
9. Ish xaqining bozor iqtisodiyotiga mos turlari.
10. Mexnatga xaq to'lashni erkinlashtirish masalalari.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011 yil 20 maydani "Oliy ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustaxkamlash va yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori// Xalq so'zi, 2011 yil 20 may, № 100 (5267).1-3 bet.
2. Karimov I.A. «YUksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash – mamlakatni barqaror taraqqiy ettirish va modernizatsiya qilishning eng muxim sharti» mavzusidani xalqaro konferentsiyaning ochilish marosimidan nutq // Xalq so'zi, 2012 yil 18 fevral. 2-3 bet.
3. Mexnat iqtisodiyoti (darslik). Q. X. Abduraxmonovning umumiy taxriri ostida; - T.: «O'qituvchi», 2006. –180-198 bet.
4. A. Ortiqov. «Sanoat iqtisodiyoti» (darslik). –T.: TGEU, 2004, 134-153 bet.
5. www.uzreport.com. Novosti Uzbekistana

10-MAVZU. Sanoat ishlab chiqarishining asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvatlari

10.1. Asosiy fondlarning iqtisodiy moxiyati va axamiyati, tarkibi va tuzilishi

10.2. Asosiy fondlarni baxolash

10.3. Asosiy fondlarning eskirishi va amortizatsiyasi

10.4. Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari

10.5. Ishlab chiqarish quvvatlari va ulardan foydalanishni yaxshilash yo'llari.

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: "Bliq so'rov", "Aqliy xujum", "Ma'ruza-suxbat" **usullari.**

Tayanch so'zlar : asosiy fond, ammortizatsiya, fond sig'imi, fond qaytimi,

Mustaqil ish mavzulari.

1. Ishlab chiqarish quvvatlari va ulardan foydalanishni yaxshilash yo'llari.
2. Asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llari.

10.1. Asosiy fondlarning iqtisodiy moxiyati va axamiyati, tarkibi va tuzilishi

Mamlakatning qudrati, iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishi, jamiyat a'zolarining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini to'laroq qondirish shu mamlakat resurslari, ayniqsa, asosiy va aylanma fondlarining miqdori va sifati bilan belgilanadi. Mamlakat va uning sanoati, boshqa tarmoqlari, korxona (firma)lari qanchalik ko'p resurslarga ega bo'lsa, u shunchalik qudratli va rivojlangan bo'ladi. Agar u ana shu resurslardan to'la-to'kis, oqilona foydalana olsa, albatta buyuk davlatga aylanadi.

Sanoat ishlab chiqarishi faoliyatida asosiy fondlarning aloxida o'rni bor. Chunki ularsiz birorta ishni bajarish, xizmat ko'rsatish va maxsulot ishlab chiqarish mumkin emas. Ma'lumki, xar qanday ishlab chiqarish jarayonida mexnat buyumlari, mexnat qurollari (mexnat vositalari) va inson mexnati ishtirok etadi. Mexnat buyumlariga xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yarim tayyor maxsulotlar, yoqilg'i, elektr quvvati, ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar va x.k.lar kiradi. Mexnat vositalariga mashina va mexanizmlar, asbob-uskunalar, yuk tashuvchi va uzatuvchi vositalar, komp'yuter va laboratoriya anjomlari, bino va inshootlar kiradi.

Mexnat buyumlari va vositalarining birgalikda qiymat shaklida ifodalanishi ishlab chiqarish fondlarini tashkil etadi. Ular ishlab chiqarish jarayonida qatnashish roliga ko'ra Asosiy va Aylanma fondlarga ajratiladi. Mexnat qurollari asosiy fondlarni, mexnat buyumlari esa aylanma fondlarni tashkil etadi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari deb ishlab chiqarish jarayonida uzoq davr bevosita va bilvosita qatnashadigan, moddiy boyliklar yaratishda ishtirok etadigan xamda tabiiy shaklini saqlagan xolda o'z qiymatini tayyorlanayotgan maxsulotga asta-syokin, to'zishiga qarab o'tkazib boradigan mexnat vositalariga aytiladi. Ular ish bajarishda, xizmat ko'rsatishda va maxsulot ishlab chiqarishda qatnashadilar. Ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish uchun sharoit yaratadilar. Mexnat buyumlari va tayyor maxsulotlarni saqlash va ularni bir o'rindan ikkinchi o'ringa tashish kabi ishlarni bajarish uchun xizmat qiladilar.

Asosiy fondlar ulardan foydalanish maqsadiga ko'ra ishlab chiqarishda bevosita va bilvosita qatnashishiga qarab, ular ishlab chiqarish jarayonida qatnashadigan va qatnashmaydigan fondlarga ajratiladi.

Ishlab chiqarishda qatnashadigan asosiy fondlarning maqsadi moddiy boyliklar yaratishda ishtirok etishga qaratilgan bo'lsa, ishlab chiqarishda qatnashmaydigan asosiy fondlarning maqsadi xodimlarning moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirishdan iboratdir.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, O'zbekiston sanoatining asosiy fondlari juda tez sur'atlar bilan o'smoqda. Bu o'sish MDX davlatlarining o'rtacha o'sish sur'atlaridan anchagina tez va sifatliroqdir.

Asosiy fondlarni xisoblash, taxlil qilish va kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni rejalashtirish va bashorat qilish maqsadida ularni guruxlarga ajratish kerak bo'ladi.

Xozirgi kunda asosiy fondlar turli tasnifga muvofiq va ishlab chiqarish vazifasining xar turliligi va tabiiy-moddiy belgilarga qarab quyidani guruxlarga bo'linadi:

1. Zarur mexnat sharoitlarini ta'minlaydigan bino va arxitektura-qurilish ob'ektlari. Binolarga uexlarni ishlab chiqarish korpuslari, depolar, garajlar, omborxonalar, ishlab chiqarish xonalari va laboratoriyalar kiradi.

2. Inshootlar – ishlab chiqarish jarayonining bajarilishiga zarur va mexnat buyumlarini o'zgarishi bilan bog'lanmagan birorta texnik vazifalarga belgilangan muxandis-qurilish ob'ektlari (nasos stanuiyalar, tunnellar, ko'priklar va x.k.).

3. Xar xil energiya, suyuq va gazsimon moddalar uzatadigan uzatuvchi uskunalar.

4. Mashinalar va asbob-uskunalar; shu jumladan:

- energiyani, suyuq va gazsimon moddalarni ishlash va almashtirishga mo'ljallangan kuch mashinalari va asbob-uskunalar (generatorlar va gazogeneratorlar, elektrogeneratorlar, bug' qozonlari, xavo kompressorlari);

- ishchi mashinalari va asbob-uskunalar. Ular mexnat buyumlariga bevosita ta'sir o'tkazadilar. Bularga dastgoxlar, presslar, konveerlar va boshqa turli yordamchi asbob-uskunalar: o'lchov va to'g'rilash asbob-uskunolari, laboratoriya asboblari, xisoblash mashinalari, komp'yuterlar kiritiladi.

5. Transport vositalari.
6. Xar xil asboblar.
7. Ishlab chiqarish inventarlari.
8. Xo`jalik inventarlari.
9. Boshqa asosiy fondlar.

Mexnat buyumlariga ta'sir etish darajasiga qarab asosiy ishlab chiqarish fondlari aktiv va passiv fondlarga bo'linadi.

Aktiv asosiy ishlab chiqarish fondlariga mexnat buyumlari shaklini o'zgartiruvchi, ya'ni bevosita ta'sir etuvchi fondlar (mashinalar, asbob-uskunalar, texnologik liniyalar, o'lchov va to'g'rilash asboblari, transport vositalari) kiradi.

Passiv asosiy ishlab chiqarish fondlariga mexnat buyumlariga bilvosita ta'sir etuvchi, ya'ni ishlab chiqarish jarayonining normal o'tishiga kerak sharoit yaratuvchi ishlab chiqarish fondlari kiradi (bino va inshootlar, x.k.). Asosiy fondlar tarkibini o'rganishda ularning strukturasi (tuzilmasi) masalasiga xam e'tibor berish kerak bo'ladi.

Respublika Prezidenti 2001 yilning 11 dekabrda bo'lib o'tgan Idoralararo muvofiqlashtiruvchi kengash majlisida so'zlagan o'z nutqida tarkibiy masalaga aloxida e'tibor berib, iqtisodiy tarkibiy o'zgarishlarni izchillik bilan amalga oshirish» yaqin kelajakdani ustuvor vazifalardan biri ekanligini o'qitirib o'tadi.²⁰

Asosiy fondlarning strukturasi deb, uni tashkil etuvchi tarkibiy qismlarning, guruxlarning xar birining umumiy qiymatidan nisbatga aytiladi. Masalan, 100 mln. so'm bo'lsa, ulardan binolar 25 foiz, inshootlar 15 foiz, uzatuvchi qurilmalar 10 foiz, ishchi mashinalar va jixozlar 30%, qolganlari esa 20 foiz bo'lishi mumkin (jadvalga qarang).

Asosiy fondlar tuzilmasi quyidani turlarga ajratiladi:

1. Tasviriy tuzilma.
2. Texnologik tuzilma.
3. Tarmoq tuzilmasi.
4. Xududiy tuzilma.
5. Takror ishlab chiqarish tuzilmasi.

Tasviriy tuzilmaning xar xil vaqtda o'zgarishidan sanoatning texnik darajasini va asosiy fondlardani kapital sarflashning samarasini tasavvur qilsa bo'ladi.

Asosiy fondlarning tuzilishiga koncentraçiya, ixtisoslash, kooperaciya, kombinaçiyalash, yangi korxonalar qurish va qayta qurishga kapital sarflashning texnologik tuzilishi, korxonalarning xududiy joylashishi, tayyorlanadigan maxsulotning xususiyati va xajmi chambarchas bog'liqdir. Masalan, ishlab chiqarilgan maxsulotning xajmi qancha ko'p bo'lsa, shuncha ishchi mashinalar va asbob-uskunalarining tutgan o'rni ko'proq bo'ladi.

Texnologik tuzilish asosiy fondlarning qismlari nisbatini ko'rsatadi (18-jadval).

Tarmoq tuzilishi sanoat tarmoqlaridani asosiy fondlarning tarkibi bilan ifodalanadi (19-jadval).

19- jadval

Asosiy fondlarning tarmoq strukturasi
(foiz xisobida)*

Tarmoqlar	1999 yil	2000 yil	2010 yil
Elektroenergetika	8,1	7,8	
YOqilg'i sanoati	16,8	15,1	
Qora metallurgiya	0,6	0,6	
Rangli metallurgiya	15,8	22,9	

²⁰ Каримов И.А. Идоралараро мувофиқлаштирувчи Кенгаш мажлисида сўзланган нутк, «Халқ сўзи», 2001 йил, 12 январ.

* Промышленность Республики Узбекистан. Статистический сборник, 2000г., стр. 34

Kimyo va neft`-kimyo sanoati	4,4	5,2	
Mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoati	24,8	21,4	
Qurilish materiallari sanoati	2,6	2,1	
Engil sanoat	14,9	11,5	
Oziq-ovqat sanoati	7,4	8,6	
Boshqa tarmoqlar	4,6	4,8	

Xududiy tuzilma asosiy fondlarining xududiy taqsimlanishi va ularning nisbati bilan belgilanadi.

Takror ishlab chiqarish strukturasi yangi qurilish va qayta qurish, qayta qurollantirish va asosiy fondlarni kengaytirishning nisbati va tutgan o`rni ifodalaydi.

10.2. Asosiy fondlarni baxolash

Amaliyotda asosiy fondlarni baxolashning quyidani turlari qo`llaniladi: 1) dastlabki to`la qiymat orqali belgilangan baxo; 2) qiymatini qaytadan tiklash orqali belgilangan baxo; 3) qolgan qiymati orqali belgilangan baxo; 4) ishlab chiqarishdan chiqarib tashlash baxosi.

Dastlabki to`la qiymat orqali belgilangan baxo (Ob) asosiy fondlarning sotib olingan baxosi (Sb), asosiy fondlarni olib kelish uchun qilingan transport xarajatlari (Xt) va montaj xarajatlari (Xm)ni o`z ichiga oladi.

$$Ob = Sb + Xt + Xm$$

Bu baxo korxona (firma)ning asosiy ishlab chiqarish fondlarini sotib olish va ishga tushirish uchun qilgan haqiqiy xarajatlarini ifodalaydi. Bu ko`rsatkich korxona (firma) balansida xisobga olinadi. Ammo asosiy fondlarning dastlabki to`la qiymat orqali belgilangan baxosi ularning xajmini va turli yillarda qurib ishga tushirilgan korxona (firma)lar asosiy fondlarini taqqoslashda etarli emas, shuning uchun asosiy fondlarni baxolashda qiymatini qaytadan tiklash orqali belgilangan baxodan foydalaniladi.

Baxolashning bu usuli asosiy fondlarning xar xil davrda ishlab chiqarilgan va olingan baxolarni hozirgi yangi sharoitdani baxoda ifodalash imkoniyatini beradi. Bu baxo bir xil iste`mol qiymatga ega bo`lgan asosiy fondlarni baxolashda bir xil qiymatlarda ifodalash, korxonalar ko`rsatkichlarini taqqoslash va fondlar samaradorligini oshirish rezervlarini aniqlash uchun imkoniyat yaratadi. Qiymatni qaytadan tiklash orqali belgilangan baxo amaldani asosiy fondlarning jismoniy xolati va ma`naviy eskirishini xisobga olgan xolda qayta baxo qo`yish orqali aniqlanadi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarish jarayonida ishtirok eta borib asta-syokin ishdan chiqib boradi, shuning uchun ularga baxo belgilashda ularning ishdan chiqish va yoyilish qismi xisobga olinadi. SHu tufayli asosiy fondlarni baxolashda qolgan qiymati orqali belgilangan baxo xam qo`llaniladi. U ikki xil baxo bilan ifodalanadi: a) asosiy fondlarning ishdan chiqqan (tuzilgan) qismini ularning dastlabki to`la qiymatidan ayirib tashlash orqali aniqlangan qiymat; b) asosiy fondlarning ishdan chiqqan (tuzilgan) qismini ularning qaytadan tiklangan qiymatidan ayirib tashlash orqali aniqlangan qiymat.

Asosiy fondlar juda eskirib, yaroqsiz xolga kelgan, qaytadan tiklash, kapital remont qilish yoki modernizatsiya qilish natija bermaydigan xollarda ularni ishlab chiqarishdan olib tashlash zarur bo`lib qoladi. Bunday xollarda asosiy fondlarni ishdan chiqarib tashlash baxosi aniqlanadi. Bu baxo ishdan chiqqan, ishlab chiqarishdan chiqarib tashlanadigan asosiy fondlarni (temir-tersak narxida) realizatsiya qilish baxosidir.

10.3. Asosiy fondlarning eskirishi va amortizatsiyasi

Ishlab chiqarishda qatnashadigan asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonida yillar o`tishi bilan eskiradi va o`z sifatini yo`qota boradi. Asosiy fondlar ishlab chiqarishda uzoq muddat ishtirok etganligi tufayli vaqt o`tishi bilan jismoniy va ma`naviy jixatdan eskiradi.

Jismoniy eskirish deganda asosiy fondlarning ishlab chiqarish jarayonida foydalanishi natijasida butunlay yoki qisman to'zishi, emirilishi tushuniladi. Ma'lum vaqt o'tgandan keyin ishlab chiqarishda ishlab turgan mexnat qurollari ishga butunlay va qisman jismoniy yaroqsiz bo'lib qoladi, bunday xollarda ular yangisi bilan almashtiriladi yoki ayrim qismlari kapital remont yoki modernizatsiya qilinadi. Jismoniy eskirish natijasida asosiy fondlarning qiymati yo'q bo'lib ketmaydi, balki tayyorlangan maxsulot qiymatiga ko'chiriladi.

Korxonalarda faqatgina amalda ishlayotgan mashina va asbob-uskunalariga to'zmay, balki bekor turganlari xam to'ziydi (emiriladi). Mashina va asbob-uskunalarining jismoniy eskirish miqdori ularning xizmat qilish muddati va to'zish (emirilish) darajasiga nisbatan aniqlanadi.

Fan-texnika taraqqiyoti va mexnat unumdorligining o'sishi tufayli ishlab turgan mashina va asbob-uskunalar qiymatining kamaytirilishi xamda eskilariga nisbatan unumli va tejamli yangi mashinalar kashf etilishi, ularning ishlab chiqarishga joriy qilinishi natijasida ishlatilayotgan mashinalarning jismoniy eyilish muddati tugamasdan turib qadrsizlanishi – asosiy fondlarning **ma'naviy eskirishi** deb ataladi. Ma'naviy eskirish fondlarning baxosini vaqti-vaqti bilan qayta ko'rib chiqishni ko'p jixatdan zarur qilib qo'yadi. Eskirgan asosiy fondlarni yangilari bilan almashtirish rejali ravishda eng kam mexnat va mablag' sarf qilish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonida asta-syokin eskirib, o'z qiymatining ma'lum qismini **amortizatsiya** sifatida ishlab chiqarilayotgan tayyor maxsulot qiymatiga oz-ozdan ko'chirib boradi.

Amortizatsiya – (lotincha amortisatio - qoplash), asosiy kapital (fondlar) amortizatsiyasi – asosiy kapital (mashina va mexanizmlar, jixozlar va uskunalar, binolar va inshootlar)ning ekspluatatsiya jarayonida eskirishi va ayni paytda ular qiymatining muayyan davr davomida ishlab chiqarilayotgan tayyor maxsulotga o'tib borishi.²¹

Asosiy vositalar moddiy yoki jismonan va ma'nan eskiradi. Moddiy eskirish mexnat vositalaridan foydalanish jadalligi va uning korxonada ishlatilgan muddatlari bilan belgilanadi. Ma'naviy eskirish fan va texnika taraqqiyoti natijasida mexnat vositalarining arzonlashuvi xamda iqtisodiy jixatdan mukammal bo'lgan yangi mexnat vositalarining yaratilishi va joriy qilinishi bilan bog'liq. Amortizatsiya me'yori asosiy fondlar turiga, xizmat qilish muddatiga ko'ra tabaqalashtiriladi. Amortizatsiya qiymati ishlab chiqarilgan maxsulotning tannarxiga kiritib boriladi. Maxsulot sotilgach, bu qiymat **amortizatsiya ajratmalari** ko'rinishida eskirgan jixozlar o'rniga yangisini sotib olish uchun zarur bo'lgan mablag'lar summasi tarzida jamg'ariladi.

Amortizatsiya ajratmalari – maxsulot tannarxiga kiritiladigan asosiy fondlar amortizatsiyasi summasi; asosiy fondlarni qisman tiklash (kapital ta'mir va yangilash) va to'liq tiklash (renovatsiya) fondlarini yaratishga xizmat qiladi. Amortizatsiya ajratmalari me'yorlari asosiy fondlar qiymatiga proporsional ravishda xisoblanishi, ya'ni taxminiy foydalanish muddatiga tekis taqsimlanishi yoki kamayib boruvchi balans usulida – jadallashtirilgan tartibda xisoblanishi mumkin. Jadallashtirilgan tartibda foydalanishning birinchi yilida amortizatsiya me'yori 2 marta oshiriladi, ikkinchi yili qoldiq qiymatining 20% va shu tarzda ajratmalar nazarda tutiladi. Natijada asosiy fondlar qiymatining 2/3 qismi ular xizmat muddatining yarmidayoq amortizatsiyalanadi. Amortizatsiya me'yorlarining pasaytirilishi asosiy fondlarning yangilanishini syokinlashtiradi, oshirilgan me'yorlar maxsulot tannarxini qimmatlashtiradi. SHu sababli amortizatsiya ajratmalari davlat tomonidan tartibga solinadi. Amortizatsiya ajratmalari **ta'minlanishi kerak** bo'lgan asosiy shart asosiy fondlar eskirishini to'liq qoplashi va ularni takror yaratishni ta'minlashidir. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda davlat amortizatsiya ajratmalari normativlarini belgilab, jadallashtirilgan amortizatsiya orqali tadbirkorlarga soliqqa tortiladigan foyda summasini kamaytirishga imkoniyat yaratib beradi. Ayni paytda asosiy fondlar qiymatini xisobdan chiqarishni tezlatish tadbirkorni asosiy fondlarning ma'naviy eskirishi bilan bog'liq extimoli bo'lgan zarar ko'rishdan saqlaydi, yangi texnika va texnologiyani tezroq joriy etishga rag'batlantiradi.

²¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1 жилд. – Т.: «Давлат илмий нашриёти», 2000. – 288 бет

Amortizatsiya ajratmalari asosiy fondlarning o'zini yoki uning ba'zi qismlarini yangilash vaqti kelguncha shu shaklda ma'lum fondga jamg'arilib turiladi va bu fondni amortizatsiya fondi deb ataydilar. Demak, amortizatsiya fondi – amortizatsiya ajratmalari xisobiga shakllanadigan maxsus fondir.

Asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan moddiy aktivlar amortizatsiyasi degan tushuncha xam mavjud.

Asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi bo'yicha xarajatlar tarkibiga quyidani kiradi:

- asosiy ishlab chiqarish fondlarining dastlabki qiymatidan kelib chiqib xisoblangan amortizatsiya ajratmalarining summasi (xisoblangan eskirish);
- lizing bo'yicha va belgilangan tartibda tasdiqlangan normalar qonun xujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan, jadallashtiriladigan amortizatsiya summasi.

Ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar eskirish, xar oyda xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan dastlabki qiymati va ulardan natijali foydalanish muddatidan (biror xo'jalik faoliyati yurituvchi sub'ekt muddatidan ortiq emas) kelib chiqib xisoblanadigan maxsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga tegishli bo'ladi. Natijali foydalanish muxlatini aniqlash imkoni bo'lmagan nomoddiy aktivlar bo'yicha eskirgan normasi 5 yilga xisoblanadi.

Ma'lumki, amortizatsiya ajratmalari belgilangan normalar bo'yicha tayyor maxsulotning tannarxiga kiritiladi va u quyidani formula yordamida aniqlanadi:

$$N_a = (F_1 - F_t) / (T_a * F_1) * 100\%,$$

Bu erda:

F_1 – asosiy fondlarning dastlabki yoki tiklash qiymati;

F_t – asosiy fondlarning tugatish qiymati;

T_a – asosiy fondlarning normativ ishlash muddati (amortizatsiya vaqti).

Amortizatsiya normasining darajasi asosiy fondlarning eskirgan qismini tiklash uchun resurslar xajmini aniqlaydi. Amortizatsiya normasi bilan asosiy fondlarning aylanish tezligi belgilanadi va ularni qayta ishlab chiqarish jarayoni jadallashtiriladi.

Asosiy fondlarning to'liq tiklashni amortizatsiya ajratmalar jami quyidani formulaga asoslanib xisoblanadi:

$$A_a = N_a * F,$$

Bu erda:

N_a – amortizatsiya normasi;

F – asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati.

10.4. Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari

Asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish, rejalashtirish, xisob-kitob qilish, ulardan foydalanishning samaradorligini ifodalash uchun juda ko'p ko'rsatkichlar kerak bo'ladi. Ularni bir necha guruxlarga bo'lish mumkin:

- asosiy ishlab chiqarish fondlarining qiymatini ifodalovchi ko'rsatkichlar;
- ulardan foydalanish darajasini, ularning samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar;
- ishlab chiqarish fondi bilan qurollantirish darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar;
- integral ko'rsatkichlar.

Bu ko'rsatkichlar tizimida ayniqsa, fond qaytimi ko'rsatkichi va fondrentabellik ko'rsatkichi alohida o'rin egallaydi.

Fond qaytimi – bu bir so'mlik asosiy fond ishtirokida qancha maxsulot ishlab chiqarish mumkinligini ifodalaydi va quyidani formula yordamida xisoblanadi:

$$Fk = Q / Fas,$$

Bu erda, Fk – fond qaytimi (so'm xisobida);

Q – ishlab chiqarilgan maxsulot qiymati (so'm xisobida);

Fas – asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati.

Fond sig'imi – bu fond qaytimiga teskari ko'rsatkich bo'lib, ma'lum miqdordani maxsulot ishlab chiqarish uchun qancha asosiy fond kerakligini ifodalaydi va quyidani formula asosida xisoblanadi:

$$Fs = Fas / Q$$

Mexnatning fond bilan ta'minlanganligi xar bir ishlovchi xisobiga qanchadan asosiy vositalar to'g'ri kelishini bildiradi va u quyidani formula bilan ifodalanadi:

$$Fbt = Fas / Xym,$$

Bu erda, Xym – xodimlarning yillik o'rtacha miqdori (kishi xisobida).

Asosiy fondlardan foydalanishni ifodalaydigan ko'rsatkichlardan yana biri – bu jixozlardan foydalanish ko'rsatkichlari:

a) ekstensiv foydalanish koeffitsienti (Ke). U jixozlarning rejali ish vaqti fondida (Tjr) xaqiqiy ishlagan vaqti (Tjx) darajasini ko'rsatadi:

$$Ke = Tjx / Tjr,$$

b) intensiv foydalanish koeffitsienti (Kin). U jixozlarning minimum maxsulot ishlab chiqarishi mumkin bo'lgan miqdoriga (Mch) nisbatan xaqiqiy ishlab chiqargan maxsulot miqdori (Mx) darajasini ko'rsatadi:

$$Kin = Mx / Mm.$$

10.5. Ishlab chiqarish quvvati va ulardan foydalanishni yaxshilash yo'llari

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning asosiy yo'llaridan biri mavjud ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni yaxshilashdir. Ulardan samarali foydalanish masalasi ayniqsa, bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida yanada dolzarblashadi. SHuning uchun xam O'zbekistonda ulardan xar taraflama unumli foydalanishga aloxida e'tibor berib kelinmoqda.

Ishlab chiqarish quvvatlaridan qanchalik to'la va unumli foydalanilsa, ko'proq maxsulot ishlab chiqariladi, maxsulotning tannarxi kamayadi, korxonaning foydasi va samaradorligi oshadi.

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati vaqt birligi ichida belgilangan assortiment va nomenklatura, mavjud dastgoxlar, ishlab chiqarish maydonlaridan to'liq foydalanilgan xolda maxsulot ishlab chiqarish imkoniyatini ifodalaydi.

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati natura birligida o'lchanadi. Masalan, metallurgiya sanoatida ishlab chiqarish quvvati tonnada, to'qimachilikda yigirilgan ip tonnada, gazlamalar metrda, avtotraktor tarmoqlarida avtomobillar va traktorlar donalab o'lchanadi.

Ishlab chiqarish quvvati korxonaning texnik darajasi, unumdorligi, kadrlar malakasi, xomashyolarning sifati va maxsulotlarning assortimentiga qarab o'zgara boradi.

Korxonalarda ishlab chiqarish quvvatini xisoblash uchun quyidani ma'lumotlar bo'lishi lozim:

a) mavjud uskunalar va agregatlarning soniga (ta'mirlashdani uskunalar) rejalashtirish davrida yangidan kiritilgan uskunalar qo'shiladi, Lekin jismoniy va tabiiy sharoit ta'sirida emirilgan uskunalar xisobga kiritilmaydi;

b) korxonalar va uexlarning ishlab chiqarish maydonlari xaqidani ma'lumot;

v) korxonalarning ish rejimi, ya'ni smenalar soni (ta'mirlashga to'xtash vaqtisiz), ish vaqti fondi;

g) uskunalar, agregatlarning unumdorlik normasi.

Ishlab chiqarishda turli uskunalaridan foydalanish, korxonaning quvvati asosiy texnologik jarayonlarni bajaradigan etakchi uexlar, bo'linmalar yoki agregatlarning quvvatlariga binoan xisoblanadi.

Turli korxonalar (birlashmalar)ning ishlab chiqarish quvvatini xisoblashda ularning xususiyatlari inobatga olinadi va quyidani formula yordamida xisoblanadi:

$$Q = Ds * Du * Div,$$

bu erda,

Q – korxonaning ishlab chiqarish quvvati;
Ds – bir turdani dastgoxlar soni;
Du – vaqt birligidani bir dona dastgoxning unumdorligi;
Div – dastgoxlarning ishlash vaqti.

Ayrim tarmoqlarning korxona va tarmoqlarida yig'uv, quyuv, mebel, konserva ishlab chiqarish quvvati, maydon bo'yicha quyidani formulaga asosan xisoblanadi:

$$Q = (M : Mn) * (F : Vt),$$

bu erda,

M – korxonaning yoki tarmoqning ishlab chiqarish maydoni (kvm);
Mn – norma ish joyiga taalluqli ishlab chiqarish maydoni (kvm);
F – ish joyining yillik rejali ish vaqti fondi (soat);
Vt – maxsulotning mexnat talabchanligi – texnologik vaqt (soatda).

Yil boshida belgilangan ishlab chiqarish quvvati – kirish quvvati, yil oxiridanisi esa chiqish quvvati deyiladi. O'rtacha yillik ishlab chiqarish quvvati quyidani formula yordamida aniqlanadi:

$$Kur = Kk + (Kt * P) / 12 - (Kch * P) / 12,$$

bu erda,

Kk – kirish (rejalashtirilayotgan yil boshidani) quvvat;
Kt – yil davomida ishga tushirilgan quvvat;
Kch – chiqish (yil oxiridani) quvvat;
P – rejalashtirilayotgan davrdani ishlab chiqarish quvvatidan foydalanilmagan oylar soni;
P – rejalashtirilayotgan davrda, ishga tushirilgan ishlab chiqarish quvvatidan foydalanilgan oylar soni.

Asosiy fondlardan va ishlab chiqarish quvvatidan foydalanishni yaxshilash ijtimoiy ishlab chiqarishning samaradorligini oshirishga, kapital mablag' sarflamay qo'shimcha maxsulot ishlab chiqarishga, mexnat unumdorligi va samaradorlik o'sishiga xamda maxsulot tannarxini kamaytirishga imkon yaratadi. SHuning uchun xam xozirgi sharoitda respublikada ulardan unumli foydalanishga katta e'tibor berilmoqda.

Sanoat asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvatlari samaradorligini oshirishda korxonalarda texnologik uskunalarning ish smenasini ko'paytirish katta ahamiyatga egadir.

Uskunalaridan intensiv foydalanishni yaxshilash uchun korxonaning texnika va texnologiyasini takomillashtirish, mashinalarning ish tezligini oshirish, metall quyishga, ximiyaviy jarayonlarga sarflanadigan vaqtni qisqartirish, shuningdek, kadrlar malakasining texnikaviy saviyasini oshirish, korxonalarni yiriklashtirish, ixtisoslashtirish va xamkorlik asosida maxsulot ishlab chiqarishni tashkil etish zarur.

Qisqacha xulosalar

1. Ishlab chiqarish jarayonida uzoq vaqt bevosita va bilvosita qatnashadigan, moddiy boyliklar yaratishda ishtirok etadigan xamda tabiiy shaklini saqlagan xolda o'z qiymatini tayyorlanayotgan maxsulotga asta-syokin tuzishiga qarab o'tkazib boradigan mexnat vositalari asosiy ishlab chiqarish fondlari bo'lib xisoblanadi.

2. O'zbekiston sanoatida ilg'or texnika va texnologiya, ustuvor tarmoqlar va ishlab chiqarishning o'sishi natijasida asosiy fondlar to'xtovsiz o'sib bormoqda.

3. Ko'p ukladli iqtisodiyotga o'tish munosabati bilan asosiy fondlar tarkibida ko'zga ko'rinarli siljishlar amalga oshdi va oshmoqda. YAngi jixozlar, asbob-uskunalar, qurilmalar, xisoblash texnikasi va ishlab chiqarish inventarlari salmog'i oshib bormoqda.

4. Asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilash anchayin dolzarb masala bo'lganligi uchun xam ushbu masalaga aloxida ahamiyat beriladi.

Nazorat va muxokama uchun savollar

1. Asosiy fondlarning mohiyati, ahamiyati, tarkibi va strukturasi.
2. Kengaytirilgan takroriy ishlab chiqarishda asosiy fondlarning

3. Asosiy fondlarning emirilishi va amortizatsiyasi
4. Asosiy fondlarni ta'mirlash va modernizatsiya qilish
5. Asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilash ko'rsatkichlari va yo'llari.
6. Ishlab chiqarish quvvatlari tushunchasi va uni aniqlash usullari.
7. Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni yaxshilash masalalari.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. A. Ortiqov. «Sanoat iqtisodiyoti» (darslik). –T.: TGEU, 2004, 154-167 bet.
2. Danilov A.S. Yuldashev Z.YU. Naʼional naya ekonomika. Uchebnoe posobie.-T.: "Yangi asr avlodi". 2003.-245-266 s.
3. Bekmurodov A. va boshqalar. O'zbekiston iqtisodiyotni liberallashtirish yillarida. 1-qism. Maroiqtisodiy siyosat va iqtisodiy islohotlar.-Tashkent, TDIU, 2006 y. – 60 b.
4. Maxmudov.E.X. "Korxona iqtisodiyoti" (o'quv qo'llanma) –T.: TDIU. 2004. 168-176 bet.
5. Maxmudov.E.X. Isoqov M.YU. "Kapital qurilish iqtisodiyoti"(maruzalar matni).-T.: TDIU,2011.180-198 bet.
6. O'zbekiston milliy ensiklopedieyasi. 1-10-jildlar.-T.: Davlat ilmiy nashriyoti.2002-2006.
7. Ortiqov A, Karabaeva G. SH. «Sanoat iqtisodiyoti» fani bo'yicha o'quv-uslubiy majmua – T.: TDIU, 2010 – 170-182 bet.

11-MAVZU. O'zbekiston sanoatining xomashyo manbai va uni joylashtirish

11.1. Sanoatda xomashyo, uning xususiyatlari va turkumlanishi

11.2. Resurslar tejamkorligining strategiyasi va taktikasi

11.3. Mineral xomashyo va ulardan oqilona foydalanish

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: **“Bliu so'rov”, “Aqliy xujum”, “Ma'ruza-suxbat” usullari.**

Tayanch so'zlar : sun'iy va sintetik materiallar, mineral xomashyo.

Mustaqil ish mavzulari.

1. Sanoatning xomashyo bazasi va undan oqilona foydalanish yo'llari.
2. O'zbekiston sanoatining xomashyo bazasi va uni joylashtirish masalalari.

11.1. Sanoatda xomashyo, uning xususiyatlari va turkumlanishi

Qayta ishlovchi barcha sanoat tarmoqlarining ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi elementlardan biri xomashyodir, chunki xomashyosiz hech qanday maxsulot ishlab chiqarish mumkin emas.

Xomashyo deb, qazib olish yoki ishlab chiqarish uchun ma'lum darajada mexnat sarflangan va shu mexnat natijasida bir qadar o'zgargan mexnat buyumiga aytiladi. Xomashyo – asosiy va yordamchi materiallarga bo'linadi.

Asosiy xomashyo deb, tayyor maxsulotning material (moddiy) asosini tashkil qiluvchi mexnat buyumiga aytiladi. Tayyor maxsulot tarkibiga kiruvchi yoki asosiy xomashyoni qayta ishlashga zarur sharoit yaratib beruvchi qolgan barcha mexnat buyumlari yordamchi materiallar deb ataladi.

Mexnat buyumlarining maxsulot ishlab chiqarishda qay tarzda qatnashishiga qarab ular xam xomashyo (asosiy xomashyo), xam yordamchi material bo'lishi mumkin. Masalan, neft`yoqilg'i sifatida yordamchi material bo'lsa, benzin yoki kerosin ishlab chiqarishda esa xomashyodir.

Xomashyo keng miqyosda iste'mol buyumlari xamda ishlab chiqarish maxsulotlari olish uchun ishlatiladigan tabiiy materiallardan iborat bo'lib, u quyidani talablarga javob berishi kerak:

- miqdori jixatidan etarli bo'lishi;
- qazib olish arzon va oson bo'lishi;
- texnologik jarayonlar oson borishi kerak.

Xar bir xomashyo mexnat buyumlaridir, Lekin xar bir mexnat buyumi xomashyo emas. Mexnat buyumi mexnat vositasi bilan ma'lum darajada o'zgargandan keyingina xomashyo bo'ladi. Er ostidani foydali qazilmalar, yovvoyi xayvonlar, daraxtlar va xokazolar xomashyo bo'lmay, balki potentsial tabiiy boyliklardir.

Mexnat vositasi yordamida ovlangan xayvonlar, qazib olingan ma'danlar, kesilgan daraxtlar va boshqalar xomashyo xisoblanadi.

Ishlab chiqarish jarayonida bir yoki bir necha bosqichda qayta ishlangan bo'lsa-yu, Lekin tayyor maxsulot sifatida iste'mol qilinaolmasa, u chala maxsulot, ya'ni yarim fabrikat deb ataladi.

Xayotda yarim fabrikat uni ishlab chiqargan ishlab chiqarish nuqtai nazaridan qaraganda tayyor maxsulot, iste'mol qiluvchi ishlab chiqarish nuqtai nazaridan qaraganda xomashyo xisoblanadi.

Xomashyo resurslarini xomashyodan farq qilmoq kerak. Xomashyo resurslariga mamlakatdani foydali qazilmalar konlari, o'rmon maydonlari, uy xayvonlari va shu kabi tabiiy boyliklar kirs, ular qazib chiqarilgan yoki ishlab chiqarish uchun mexnat sarflangandanina ular xomashyoga aylanishi mumkin.

Xomashyo ishlab chiqarish jarayonining asosiy elementi sifatida sanoat ishlab chiqarishiga va uning iqtisodiga katta ta'sir ko'rsatadi. Sanoatning qayta ishlovchi tarmoqlarida xomashyo va yoqilg'i xarajatlari ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlari xajmida eng katta salmoqqa egadir. SHuning uchun sanoat korxonalari faoliyatining iqtisodiy ko'rsatkichlari ko'p jixatdan tayyor maxsulot ishlab chiqarish uchun ketgan xomashyo va yoqilg'i xarajatlari darajasiga bog'liq bo'ladi. Sanoat maxsuloti tannarxida xomashyo, yordamchi materiallar va yoqilg'i xarajatlari butun sanoat bo'yicha o'rtacha 70 foizni tashkil etadi. SHuning uchun xomashyoni tejab ishlatish sanoat maxsuloti tannarxini pasaytirishda, ishlab chiqarish quvvatlaridan yaxshi foydalanishda va ishchilar mexnatining unumdorligini oshirishda katta rol o'ynaydi.

Material ko'p sarflanadigan tarmoqlarda xomashyo va materiallardan oqilona foydalanish maxsulot tannarxini pasaytirishning asosiy manbaidir. Mashina va uskunalarining unumli ishlashi va tayyor maxsulot ishlab chiqarish uchun vaqtning sarflanish darajasi xomashyo sifati va uning turiga bog'liq. Sanoatdani xomashyolar xilma-xil bo'lib, ular quyidani turlarga bo'linadilar:

- sanoat xomashyosi;
- qishloq xo'jaligi xomashyosi.

Sanoat xomashyosi turli belgilarga ko'ra quyidanicha turkumlanadi:

- kelib chiqishiga ko'ra – tabiiy va sun'iy;
- agregat xolatiga ko'ra - qattiq, suyuq xamda gazsimon;
- ximiyaviy tarkibiga ko'ra – organik va anorganik;
- ishlatilishiga ko'ra – ozuqabop va texnik turlarga bo'linadi.

Qishloq xo'jaligi xomashyosi ikki turga, ya'ni o'simliklardan olinadigan xomashyolar va xayvonlardan olinadigan xomashyolarga bo'linadi.

Mineral xomashyolar. Er ostidan qazib olinadigan mineral birikmalar mineral xomashyolar deyiladi. Xalq xo'jaligida ishlatiladigan minerallar uch turga bo'linadi: a) rudali; b) rudasiz; v) yonuvchi mineral xomashyolar. Bu minerallarning ko'pi qattiq xolda bo'ladi. Suyuq mineral boyliklarga faqat neft xamda tuz eritmalari, gaz xoldanisiga esa tabiiy gaz kiradi.

Rudali mineral xomashyolar foydali jinslar bo'lib, metallar olish uchun asosiy manbaidir.

Rudasiz mineral xomashyolar xam tog` jinslari bo`lib, ular metal olish uchun ishlatilmaydi. Bunday mineral xomashyolar xech qanday ximiyaviy qayta ishlanmasdan to`g`ridan-to`g`ri xalq xo`jaligida yoki metalsiz ishlab chiqarishda xomashyo sifatida ishlatiladi. Rudasiz minerallar shartli ravishda quyidani turlarga bo`linadi:

- qurilish materiallari – to`g`ridan-to`g`ri yoki fizik-ximiyaviy qayta ishlangandan so`ng qurilish ishlarida ishlatiladigan mineral xomashyo;
- industriya xomashyolari – ximiyaviy qayta ishlanmasdan sanoatning turli tarmoqlarida ishlatiladigan xomashyo.
- ximiyaviy mineral xomashyolar – ximiyaviy qayta ishlash uchun ishlatiladigan minerallar;
- qimmatbaxo va rudasiz minerallar – tabiiy xolda yoki mexanik qayta ishlangandan so`ng bezak uchun ishlatiladigan minerallar.

YOnuvchi mineral xomashyolar yoqilg`i sifatida ishlatiladigan foydali qazilma boyliklardir. Bularga tosh va qo`ng`ir ko`mir, torf, yonuvchi slaneu, neft` xamda tabiiy yonuvchi gazlar kiradi. YOnuvchi gazlar, neft` va ko`mir eng arzon xamda foydalanish uchun qulay yoqilg`igina bo`lmay, balki ximiya sanoatida qimmatbaxo xomashyo xamdir.

O`simlik va xayvonot xomashyolariga yog`och, zig`ir, kanop, yog`lar, o`simlik moylari, xayvonot terilari va shunga o`xshashlar kiradi. Bular xalq xo`jaligida ishlatilishiga ko`ra ozuqabop va texnik xomashyolarga bo`linadi. Ozuqabop xomashyolarga ozuqa sifatida ishlatiladigan birikmalar – o`rmonchilik, baliqchilik va qishloq xo`jalik maxsulotlari kiradi.

O`simlik va xayvonlardan olinadigan texnik xomashyolarga yuqorida ko`rsatilgan xalq xo`jaligi tarmoqlarining oziq uchun yaramaydigan maxsulotlari kiradi. Bunday maxsulotlarni mexanik va ximiyaviy qayta ishlab, ulardan turmushda va sanoat ishlab chiqarishida ishlatiladigan xomashyolar olinadi.

Bunday xomashyo turlarini ximiyaviy qayta ishlab turib turli maxsulotlar olish mumkin, ularning manbalari ko`pligi, amaliy jixatdan bitmas-tuganmas zaxiraga egaligi ular asosida ko`pgina yangi ximiyaviy korxonalar tashkil etishga imkon beradi.

Umuman fan va texnikaning nixoyatda tezlik bilan rivojlanishi yangidan-yangi materiallarni, shuningdek, yangi xomashyo materiallarini qidirib topish masalasini qo`yadi. Bu masala asosan olti yo`l bilan amalga oshiriladi:

- iloji boricha arzon xomashyolarni qidirib topish va ishlatish;
- xomashyodan kompleks foydalanish;
- konuentrlangan xomashyo va maxsulotlar ishlatish;
- juda toza maxsulotlar ishlatish;
- texnika maqsadlari uchun ishlatiladigan ozuqabop xomashyolarni noozuqabop xomashyo bilan almashtirish;
- iloji boricha maxalliy xomashyolardan foydalanish.

Xozirgi vaqtda ximiya va ximiyaviy texnologiyaning yutuqlari muxim texnika xo`jalik maxsulotlarini noozuqabop xomashyolardan olishga imkon beradi. Bunday xomashyolar sifatida toshko`mir, torf, slaneu, neft`, tabiiy gazlar, yog`och, o`simlik va qishloq xo`jaligi maxsulotlarining chiqindilari ishlatilmoqda. Masalan, sovun yuvuvchi maxsulotlar, izolyatorlar ishlab chiqarishda, to`qimachilik sanoatida, rezina maxsulotlari ishlab chiqarishda, charm sanoatida, korroziyaga qarshi kurashishda, betonlarni suv o`tkazmaydigan qilishda, metallarni silliqlashda, metallarni qirqishda sovutgichlar sifatida xar yili bir necha ming tonnalab qimmatbaxo ozuqabop moylar ishlatiladi.

Sanoatning ko`pgina tarmoqlarida keng miqyosida ishlatiladigan etil spirt ishlab chiqarish uchun xam juda ko`p miqdorda yuqori sifatli don va kartoshka ishlatiladi. Xuddi shu singari sanoatda un, kraxmal, sut kabi maxsulotlar texnika maqsadlari uchun ishlatiladi. Masalan, kazein-oqsil modda sutda bo`ladi, kazein elim ishlab chiqarishda, qog`oz va charm sanoatida bo`yoqchilikda xamda muqovalar qilishda asosiy maxsulot sifatida ishlatiladi. Bu maqsadda kazein ishlab chiqarish uchun xar yili bir necha yuz ming tonna yog`sizlangan sut sarflanadi.

Kraxmal to'qimachilik sanoatida, rezina va ximiya sanoatida, gugurt sanoatida, elektrodlar olishda keng qo'llaniladi. Xozir sanoatda kraxmal poliakrillamid xamda uellyulozaning suvda eruvchan efirlari – karboksilmetil uellyuloza (KMI) bilan muvofaqqiyatli almashtirilgan. SHu bilan birga KMI ko'p miqdorda kraxmal o'rnida, to'qimachilik, qog'oz va gugurt sanoatida ozuqabop un o'rnida ishlatilmoqda.

Xozir etilendan va yog'ochdan olinayotgan sintetik etil spirt tarkibi va sifati jixatidan ozuqabop xomashyolardan olinadigan etil spirtidan farq qilmaydi va shu bilan birga ancha arzon xisoblanadi. SHuning uchun xalq xo'jaligining ko'p tarmoqlarida bunday etil spirt ko'p ishlatilmoqda. SHuningdek, gaz va neftni qayta ishlash maxsulotlaridan sirka kislota, gliuerin va yog'lar ishlab chiqarilmoqda. Maxsulotlarni bu yo'l bilan ishlab chiqarishda ko'p miqdorda ozuqabop xomashyolar tejab qolinadi va ishlab chiqarilayotgan maxsulotlarning tannarxi bir muncha arzonlashadi.

Sanoatni yanada rivojlantirish, texnika taraqqiyoti sur'atlarini jadallashtirish va sanoat maxsulotlarining turlarini ko'paytirish vazifalari sun'iy materiallar ishlab chiqarishni intensiv rivojlantirishni taqozo etadi.

Sun'iy materiallar ishlab chiqarish va uni sanoatda qo'llash quyidani xollarda iqtisodiy samarador xisoblanadi:

a) sun'iy material yagona xomashyo bo'lgan tarmoqda ishlab chiqarishning jadal sur'atlari bilan va keng masshtabda rivojlantirishga sabab bo'lsa;

b) qayta ishlovchi tarmoqlar texnika bazasining mukammallashtirishiga sabab bo'lsa;

v) ushbu materialni iste'mol qiladigan tarmoqlar maxsulotining sifati yaxshilashga va assortimentni kengaytirishga sabab bo'lsa;

g) qayta ishlash tarmoqlarida texnologik jarayonlarni jadallashtirishga va uskunalarni mukammallashtirishga sabab bo'lsa;

d) tayyor sanoat maxsuloti ishlab chiqarish uchun sarflanadigan ijtimoiy xarajatlarni kamaytirishga sabab bo'lsa;

e) sun'iy materiallardan ishlab chiqariladigan maxsulot tannarxini kamaytirs.

Sun'iy materiallar ishlab chiqarish va qo'llashning iqtisodiy samaradorligini aniqlashda vaqt omilini, ya'ni qisqa vaqt ichida kerakli miqdorda sanoat maxsulotini ishlab chiqarishga erishish mumkinligini e'tiborga olmoq lozim. Bu soxada sun'iy materiallar bexad afzalliklarga ega, chunki tabiiy xomashyo bo'lgan paxta, jun, teri va boshqalarni ishlab chiqarishga oylab vaqt ketsa, sun'iy materiallarni ishlab chiqarishga kunlab va soatlab vaqt kifoya qiladi.

Sun'iy materiallar ishlab chiqarishga tabiiy materiallarga nisbatan ancha kam ijtimoiy mexnat sarf qilinadi. Masalan, 1 tonna yuvilgan jun ishlab chiqarishga 7000 odam/soat sarflansa, sintetik tolaga 225-1400 odam/soat sarflanadi.

Sun'iy materiallar sanoatning qo'shimcha xomashyo bazasi bo'lib xizmat qiladi. Sun'iy materiallar ishlab chiqarishda jarayonlarni kimyolashtirish, ayniqsa, organik sintezni rivojlantirish katta rol o'ynaydi. Turli tarmoqlarda kimyoviy metodlarni qo'llash tabiatda ko'p tarqalgan maxsulotlardan sifati tabiiy materiallarnikidan ancha ustun bo'lgan juda ko'p yangi tur sun'iy materiallar ishlab chiqarish imkonini beradi.

Zamonaviy texnika sintetik materiallarga turlicha talablar qo'yadi. Sintetik materiallar juda ko'p o'ziga xos afzalliklarga ega: ular uzoq vaqt o'ta yuqori va o'ta past temperaturaga, yuqori bosim va juda katta elektr kuchlanishlariga chidamli bo'ladi. Sun'iy materiallar ishlab chiqaruvchi tarmoqlarni tez sur'atlar bilan rivojlantirish sanoatni rivojlantirish va sanoat xomashyo bazasini kengaytirishning asosiy yo'llaridan biridir.

Sanoatni rivojlantirishda plastmassalar, sintetik kauchuk, sun'iy va sintetik tolalar, sun'iy charmlar va charm o'rnini bosuvchi materiallar, sintetik yuvish vositalari va ozuqa xomashyosi o'rnini bosuvchi sun'iy materiallar aloxida, muxim rol o'ynamoqda.

Plastmassalar – keng nomenklaturaga ega bo'lgan sun'iy polimer maxsulotlar bo'lib, ular sifat jixatdan tabiiy materiallar bilan tenglashibgina qolmay, balki ko'p xollarda ulardan ustunlik xam qiladi. Ular yuqori mustaxkamlik, elektr o'tkazmaslik, engillik, qattiqlik,

egiluvchanlik, tiniqlik, korroziyaga, kislotaga, issiqlikka chidamlilik, kam ediruvchanlik kabi sifatlariga ega va mexanik ishlashning turli usullariga engil moslashadi.

Mamlakatimiz plastmassalar ishlab chiqarish uchun keng xomashyo resurslariga ega, chunki plastmassalar uchun tabiiy va neft`gazi, neftni qayta ishlash va koksoximiyano sanoati chiqindilari, yog`ochni kimyoviy ishlash maxsulotlari, engil va oziq-ovqat sanoati va qishloq xo`jaligining turli xil chiqindilari xomashyo bo`lib xizmat qila oladi.

Sintetik kauchuk – rezina, rezina-texnika va uy-ro`zg`or buyumlari ishlab chiqarish uchun yagona xomashyodir. Sintetik kauchuk tabiiy kauchukka nisbatan o`n minglab marotaba tezroq ishlab chiqariladi. Tabiiy kauchuk bir necha xususiyatga ega bo`lsa, sintetik kauchuk bexisob xususiyatlarga ega. Xar biri bir necha markali bir necha tur kauchuklarga bo`linadi.

Sun`iy va sintetik tolalar sanoatning xomashyo bazasini kengaytirish bilan birga, turli texnik va kiyim-kechak gazlamalari, elektr izolyatsiya materiallari, kabellar va kanatlar, baliq tutish to`rlari va boshqa buyumlar ishlab chiqarishda keng qo`llaniladi.

Xalq xo`jaligida sun`iy charm o`rnini bosuvchi materiallar katta ahamiyatga egadir. Chunki poyafzal sanoatining o`rish sur`atlarini amalga oshirish uchun tabiiy charm resurslari etarli emas. Sun`iy charm va charm o`rnini bosuvchi materiallardan poyafzalning ayrim detallarini tayyor xolda ishlab chiqarishning mumkinligi poyafzal sanoatini avtomatlashtirish, ishlab chiqarish tiklini qisqartirish, texnologik jarayonlarni takomillashtirish va natijada poyafzal sanoatining texnik-iqtisodiy ko`rsatkichlarini yaxshilash imkonini beradi.

11.2. Resurslar tejamkorligining strategiyasi va taktikasi

Ma`lumki, xar bir jangda xar ikkala tomon xam o`z strategiya va taktikasidan foydalanib, imkon qadar yo`qotishlarsiz g`alabani qo`lga kiritishga xarakat qiladi. Xuddi SHuningdek, iqtisodiyotda xam strategiya va taktika qo`llaniladi.

Ma`lumki, xar bir davlat va xo`jalik yurituvchi sub`ektlarda resurslar tyokin emas, ular o`z maqsadlariga erishishda strategiya va taktikadan foydalanadi. Bundan ko`zlangan maqsad, ishlab chiqarish uchun sarflanadigan xomashyo xarajatlarini minimallashtirish va shu orqali foydani maksimallashtirishdir. Olib borilgan izlanishlar, qo`llanilgan strategiya va taktikaning xomashyo xarajatlarini kamaytirishdani so`nggi bosqichi resurslardan foydalanishning alternativ yo`lini tanlash, resurslar tejamkorligi ekanligini tavsiflaydi.

Resurslarni tanlash alternativligi amaliyotda undan foydalangan soxalarda quyidani vazifalarni xal qiladi:

- xarajatlarning kamayishi va ishlab chiqarilgan maxsulot sifatining oshishi;
- aloxida tovarlar va maxsulotlar assortimenti bilan bozorga kirib borish va o`z o`rnini egallash;
- maxsulot sifatidani aniq ustunlikka erishish;
- xuddi iqtisodiyotdani o`rni kabi texnologiyada xam liderlik, ya`ni peshqadamlik mavqeining o`rishiga ega bo`lishga intilish;
- dinamikani xisobga olgan xolda mavjud resurslardan yaxshiroq foydalanish va xo`jalik faoliyatidan foyda olish.

SHuningdek, alternativ (bir-biriga zid ikki yo`ldan birini - yo unisini, yo bunisini tanlab olish zaruriyati) resurslardan foydalanish strategiya va taktikasining tarkibiy qismi xisoblanib, ishlab chiqarishda iqtisodiy tejash va samaradorlikning oshishiga olib keladi.

Modomiki, strategiya va taktika xar qanday ishda, shuningdek, moddiy, moliyaviy va boshqa resurslardan foydalanish soxasida xam amalga oshirish birinchi navbatda odamlarni, amaliyotga mo`ljallangan xodimlarning tegishli kvalifikatsiyasi, bilimi va ish malakasi, resurslardan foylanish javobgarligi, bozor iqtisodiyoti sharoiti va zamonaviy fan-texnika tadqiqoti xaqida yaxshi tushunchalar talab qilinadi.

Oldingi rejali iqtisodiyot sharoitida resurslar davlatga qarashli bo`lib, ularni bepul va qaytarib olmaslik qoidasi asosida xududlarga, tarmoqlarga va korxonalarga taqsimlab berilar edi.

Xozirgi kunda bozor iqtisodiyoti sharoiti resurslarni topish va ulardan foydalanishga bo'lgan talabning ko'tarilishi resurslar tejamkorligini amalga oshirish yo'llarini izlashni taqozo etadi.

Sobiq ittifoqda barcha resurslar davlat tomonidan bepul taqsimlanganligi uchun resurslar tejamkorligi amaliyotda emas, balki xujjatlarda bajarilgan. Xozirgi kunda bu masala oldingi davrdanidek, "yuqori"ning ko'rsatmasi bilan emas, xar bir xo'jalik yurituvchi sub'ektning resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishga bo'lgan qiziqishi bilan xal etilmoqda.

Xozirgi sharoitda ko'pgina korxonalarning asosiy masalasi maxsulotni ishlab chiqarishda nimani, qancha, va kimga ishlab chiqarish emas, shu bilan bir qatorda bu maxsulotni ishlab chiqarishga qancha resurs va mablag talab qilinishi masalasi xamdir. Bu xar bir korxonaga bir tomondan mavjud talabni qondirish, ikkinchi tomondan esa – resurslar xarajatining kamxarj yo'lini axtarishga undaydi.

Bularning barchasi tovar ishlab chiqarish xarakteri bilan bog'liq bo'lgan ixtisoslashganlik, texnologiya, qurollanganlik va boshqa xususiyatlar korxonaning o'ziga tegishlidir. Bulardan tashqari, xar bir korxonaga xarakterli bo'lgan normalashtirish va resurslarning pulliligi – resurslar tejamkorligining muxim rezervidir.

Xomashyodan raional foydalanish – sanoat xomashyo bazasini kengaytirish va mustaxkamlashning muxim manbaidir. Iqtisodiy nuqtai nazardan xomashyodan maqsadga muvofiq va raional foydalanishda ko'p jixatdan qayta ishlovchi sanoat tarmog'i yoki korxona uchun xomashyoni to'g'ri tanlash katta ahamiyatga ega.

Xomashyo xususiyatini va sifatli texnologik jarayonni tanlashga va uning progressivlik darajasiga, mashinalardan va vaqtdan foydalanish darajasiga, ishlab chiqarish tiklining uzunligi va umuman ishlab chiqarishning barcha texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlariga ta'sir ko'rsatadi.

Xozirgi paytda xar bir sanoat tarmog'ida bir necha tur xomashyo qo'llaniladi. Ayrim tarmoq uchun qaysi xomashyoni tanlab olish maqsadga muvofiq ekanligini aniqlash uchun quyidani ko'rsatkichlar bo'yicha turli xomashyolarni solishtirmoq zarur: solishtirma kapital xarajatlari; mexnat unumdorligi; maxsulot tannarxi; maxsulot sifati; maxalliy xomashyodan maksimal foydalanish; kamyob bo'lmagan xomashyodan foydalanish; ishlatilmaydigan chiqindilardan foydalanish mumkinligi; sun'iy materiallardan foydalanish mumkinligi; xomashyoning progressiv texnologiya talablariga javob berishi; xomashyoning bo'lg'usi tayyor maxsulot sifat ko'rsatkichlariga javob berishi; ma'lum davrda ma'lum tarmoqda qo'llashning xalq xo'jaligi nuqtai nazaridan maqsadga muvofiqligi; ayrim xududlarning o'ziga xos xususiyatlari; ayrim tarmoqlardani texnika taraqqiyoti.

Qazib chiqarish tarmoqlarida va qishloq xo'jaligida olinadigan xomashyo va materiallar bevosita maxsulot olish uchun qayta ishlashdan oldin bir marta ishlanadi. Bundan maqsad, xomashyoni unda bo'lgan keraksiz qo'shimchalardan tozalashdir.

Xomashyodan to'liq va xar tomonlama foydalanib, uning turli qismlaridan turli xil maxsulotlar olish uchun xomashyodan kompleks foydalanmoq kerak.

Xomashyo resurslarini kengaytirish va tejashning yana bir yo'li xomashyo va materailardan qayta foydalanishdir. Masalan, edirilgan mashinalar, binolar va eski texnikalarning metall qismlari, buzilgan binolarning g'ishtlari, qog'oz materiallari va boshqalardan sanoatda qayta foydalanish mumkin.

Resurslar tejamkorligida yaratilgan yangi usullarni tatbiq etish natijasida ko'pgina joylarda yuqori samaradorlikka erishilmoqda. Ammo resurslar tejamkorligida yaratilgan yangi usullarni amaliyotga tatbiq etish xamma joyda xam bir xil emas. Masalan, er resurslaridan foydalanish bo'yicha 2001 yilda 120 ming gektarga yaqin erda paxta xosildorligi o'rtacha 10 tontnerdan, 105 ming gektarga yaqin erda esa 15 tontnerdan oshmagan.

Bu erlarning 90 ming gektari Sirdaryo viloyati, 53 ming gektari Qoraqalpog'iston Respublikasiga to'g'ri keladi. Agar bu erlarga g'allachilik soxasi xam qo'shib xisoblansa, bunday erlarning xajmi 320 ming gektarni tashkil etadi.

Tabiiy gaz resurslaridan foydalanishni yaxshilashning katta imkoniyatlari mavjud, chunki respublika bo'yicha 12 mingdan ortiq tepliuqalar qonunga xilof ravishda gaz bilan

ta'minlangan. SHulardan 4250 tasi Samarqand viloyatida, 1500 tasi Toshkent viloyatida, 1450 tasi Andijon viloyatidadir.

Uy-joy fondini gaz o'lhagichlar bilan ta'minlash xam gaz resurslaridan to'g'ri foydalanishni ta'minlaydi. SHunga qaramasdan 2001 yilda uy-joy fondini gaz o'lhagichlar bilan ta'minlash Buxoro viloyatida 6,4 foizni, Namangan viloyatida 5,6 foizni tashkil etgan.

Suv va elektr energiyasi resurslaridan foydalanishda xam anchagina rezervlar (imkoniyatlar) mavjud.

Bu kamchiliklarni bartaraf etish maqsadida resurslardan foydalanishning zamonaviy tizimlarini joriy qilishga, bu borada yaxshi natijalarga erishayotganlarni esa rag'batlantirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish kerak bo'ladi.

11.3. Mineral xomashyo va undan oqilona foydalanish

Mineral xomashyo – bu konlardan qazib chiqariluvchi turli foydali qazilmalardir.

Potençial resurslardan oqilona foydalanish va foydali qazilmalarni qazib olishning iqtisodiy samarador usullarini qo'llash uchun konlar zaxirasining miqdorini iqtisodiy jixatdan to'g'ri aniqlash va sanoat masshtabida ekspluatatsiya qilish navbatini aniqlash ahamiyatga egadir.

Zaxiralarni o'rganish va aniqlash geologiya-qidiruv ishlari davlat rejasi asosida olib boriladi. Sanoatning mineral xomashyoga bo'lgan talabini rejalashtirishda konlarning o'rganilganlik darajasi muxim ahamiyatga egadir. Mineral xomashyo zaxiralarini qidirish va sanoat ekspluatatsiyasiga tayyorlik darajalari bo'yicha bir necha kategoriyalarga bo'linadi.

Foydali qazilma zaxiralari ma'lum bir davr uchun ularning texnik-iqtisodiy jixatidan foydalanish mumkinligi darajasiga qarab balansdani va balansdan tashqari, dani zaxiralarga bo'linadi. Balansdani zaxiralarga sanoat talablariga va foydalanishning texnik shartlariga javob beruvchi va hozirgi kunda ularni qazib chiqarish iqtisodiy jixatdan maqsadga muvofiq bo'lgan zaxiralar kiradi. Balansdan tashqari, zaxiraga – tarkibida foydali komponentlari, qazilmalar miqdori kam bo'lgan yoki ekspluatatsiya sharoitlari og'ir bo'lgan xamda shu xomashyoni sanoat usullari bilan qayta ishlash hozircha mumkin bo'lmagan zaxiralar kiradi.

Turli xil foydali qazilmalar resurslari mamlakat xududining turli qismida joylashgan konlarda yig'ilgandir. Ayrim konlar bir-birlari bilan foydali qazilmalar zaxiralari; qazilmalarning fizik-ximiya xususiyatlari; ekspluatatsiya sharoitlari bilan farq qiladi.

Ekspluatatsiya uchun kon tanlash konlarning faqatgina tabiiy yoki texnik xususiyatlariganina bog'liq bo'lib qolmay, balki birinchi navbatda iqtisodiy jixatdan maqsadga muvofiqligiga bog'liqdir.

O'zbekiston Respublikasi mineral xomashyo resurslariga juda xam boy bo'lib, ularning umumiy baxosi 3,3 trln. dollardan ziyodroqdir. Hozirgi vaqtda mamlakatimizda oltin, uran, mis, tabiiy gaz, vol'fram va boshqa ko'pgina mineral resurslarning aniqlangan zaxiralari jaxonda etakchi o'rinlardan birida turadi. Bu erda oltinning 30 dan ortiq konlari qidirib topilgan. Uning asosiy zaxiralari Marakaziy Qizilqumda Muruntov oltin koni butun Evroosiyo qit'asida ma'lum va mashxur, ruda tarkibida oltin miqdori yuqori xisoblanadi.

Keyingi yillarda Toshkent, Samarqand viloyatlarida yangi oltin ruda konlari qidirib topildi. O'zbekistondani hozircha qidirib topilgan oltin zaxiralari 4 ming tonnadan oshadi.

Kumush konlari Toshkent, Navoiy va Namangan viloyatlarida joylashgan. Respublikamizda 30 ta uran koni mavjud. Uning qidirib topilgan zaxirasi 50-60 yil davomida foydalanishga etarli. Uran bilan yo'ldosh reniy, skandiy va boshqa metallar uchraydi. SHuningdek, mis, qo'rg'oshin, qalay, vol'fram va litiy kabi muxim strategik nodir va rangli metallarning yirik konlari bor. Respublikamizda xar yili 8 ming tonna mis ishlab chiqiladi. Amaldani ishlab turgan konlar misni yana 40-50 yil, qo'rg'oshin va qalayni 100 yil mobaynida ishlab chiqarishni ta'minlashga qodir.

Rangli metallar zaxiralari asosan Olmaliq kon rayonida joylashgan. Qalmoqqir mis koni noyob xisoblanadi. Bu konning rudasini qayta ishlash mamlakatdani eng yirik korxonalardan biri

Olmalıq kon- metallurgiya kombinatida amalga oshiriladi. SHuningdek, bu sanoat rayonida mis, molibden, oltin, kumush, reniy, tellur, selen va boshqa katta zaxiralarga ega bo'lgan Dal'niy koni bor.

Qo'rg'oshin-qalay metallari Olmalıqdani Qo'rg'oshinkon, Jizzax viloyatidani Uchquloq va Surxondaryo vildoyatidani Xondiza konlaridan olinadi. Bu konlarda yana yo'ldosh metallar – mis, kumush, kadmiy, selen, oltin va indiy xam uchraydi. O'zbekistonda molibdenli forma'iyalar xam bor. CHotqol-Qurama tog'lari vismutga boy. Janubiy Farg'ona belbog'ining o'zidan 100 dan ortiq simob va 10 dan sur'ma rudalanishlar aniqlangan.

Qora metallardan eng ko'p tarqalgan temir, titan, margane'ı, magniy, xrom va boshqalardir. Temirning bir necha konlari va ruda ko'rinishlari aniqlangan. Ular orasida muximi Qoraqalpog'iston Respublikasida Tebinbuloq titan-magniy koni xisoblanadi. Margane'ı konlari Zarafshon, Qoratepa, Lolabuloq va boshqa joylarda mavjud. Magmatik xrom Qizilqumda, Farg'onada, ayniqsa, Tomditov va Sulton Uvaysda ko'plab uchraydi.

O'zbekistonda nometall xomashyo – glaukonit, dala shpati, vollastonit, grafit, asbest, tal'k, tal'k toshi, abrazivlar, qimmatbaxo va ishlov beriladigan toshlar konlari ko'p. Vollastonitning 5-ga yaqin ko'rinishi va konlari aniqlangan. Grafitning 30 dan ortiq ruda – rudalanishi va konlari ma'lum. Qimmatbaxo va ishlov beriladigan toshlardan topaz, feruza, ametisit, tog' xrustali, xalqedon, yashma, nefrit, lazurit, amazonit, rodonit, agal'matalit, marmar oniksi va boshqalarning ancha yirik zaxiralari qayd etilgan.

Korxona faoliyatini maqsadga muvofiq tashkil etish va rejalashtirish, ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish va uni tashkil etishning turli norma va normativlarini tuzishga asoslanadi. Norma va normativlar asosida ishlab chiqarishga kerakli xomashyo va materiallar, jixoz va asbob-uskunalar miqdori aniqlanadi, ishlab chiqarish jarayonida xodimlar joylashtiriladi va ishlab chiqarish resurslarining ra'ional zaxiralari rejalashtiriladi. Maxsulot sifati bo'yicha qo'yiladigan shartlar xam normalarning bir turi xisoblanadi.

Ishlab chiqarishning turli tomonlarini chegaralb turuvchi norma va normativlar yig'indisi xar bir ishlab chiqarish bo'limining normalashtirish asosi bo'lib xizmat qiladi.

Progressiv texnik-iqtisodiy norma – maxsulot birligi yoki ish turiga safrlanishi mumkin bo'lgan jonli va buyumlashgan mexnatning maksimal miqdori yoki sarflanayotgan resurs birligidan olinishi mumkin bo'lgan foydali samaraning minimal miqdoridir.

Xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yoqilg'i va energiyalardan foydalanish normalari o'z ichiga quyidani normalarni oladi:

a) xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yoqilg'i va energiyaning maxsulot yoki ish birligiga sarflanish normalari;

b) xomashyo, materiallar va yoqilg'ılarni tayyorlash va ularni tashish xarajatlarning norma va normativlari. Bu normalar korxonaning xomashyo va energiya resurslaridan foydalanish samaradorligini va maxsulot tannarxiga kiruvchi moddiy boyliklarga qilinadigan xarajatlarni aniqlashda qo'llaniladi.

Normalashtirishning vazifasi xaqiqatda kerak bo'lgan foydali sarflanadigan xomashyo va material miqdori xamda minimal yo'qotish miqdorini aniqlashdan iborat. Bu uch yo'l bilan aniqlanadi: a) tajriba-laboratoriya usuli; b) texnik-analitik usul; v) xisobot-statistik usul.

Bu usullar orasida texnik-analitik xisoblash usuli normalashtirishning asosiy usuli bo'lib, u normalarni elementlar bo'yicha xisoblashga asoslanadi, ya'ni normani tashkil qiluvchi xar bir elementi taxlil qilishga imkon yaratadi. Bu usul ilg'or tajriba, fan va texnika yutuqlarini chuqur o'rganishga yordam beradi.

Resurslarni tejashda resurslar pulliligi muxim omil xisoblanadi. Xorijiy mamlakatlarda 70-yillarda er, suv va boshqa tabiiy resurslardan to'g'ri foydalanishni tashkil etish uchun to'lov tizimi joriy etildi. Ammo xozirgi kungacha to'lov tizimida bir qator muammolar mavjud. Korxonaning moddiy mineral xomashyo komponentlaridan to'g'ri foydalanish uchun to'lov joriy qilinishi natijasida korxona rentabelligidan sezilarli darajada kam miqdorda xaq to'lamoqda.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish ishlab chiqarishning barcha va ayniqsa, ko'p material iste'mol qiluvchi tarmoqlarda moddiy xarajatlarni tejash katta axamiyatga ega.

Maxsulot birligiga ketadigan xomashyo va materiallar miqdorini uning sifati uzoqqa chidashi va ishonchli bo'lishiga zarar etkazmasdan kamaytirish, bir xil miqdordani materiallar va xomashyodan ko'proq maxsulot olish va tarmoqlararo ishlab chiqarish aloqalarini takomillashtirish imkonini beradi.

Moddiy resurslarni tejash uchun kurash yangi texnikani joriy qilish va texnologiyani takomillashtirishga sharoit yaratadi, ishlab chiqarishning texnik darajasini oshirish esa o'z navbatida boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlarni yaxshilashga sharoit yaratadi. Maxsulot birligiga sarflanadigan xomashyo va materiallar miqdorining kamayishi ijtimoiy mexnat unumdorligini oshirish demakdir, chunki xomashyo va materiallar tarkibidani moddiylashtirilgan mexnat xamda materiallarni tashish, ortish, tushirish va saqlash bilan bog'liq bo'lgan "tirik" mexnat miqdorini kamaytirish imkonini beradi. SHu bilan birga asosiy ishchilar sarflaydigan mexnat miqdori kamayadi, chunki kam materialni qayta ishlashga to'g'ri keladi.

Moddiy resurslarni tejash maxsulot tannarxini kamaytirishning eng asosiy omillaridan biridir. Xo'jalikka to'g'ri xabarlik qilishda xomashyo va materiallar sarflashni chuqur taxlil qilish katta ahamiyatga ega. Taxlil ishlab chiqarish xususiyatiga qarab o'zgaruvchi moddiy resurslardan foydalanish ko'rsatkichlari asosida olib boriladi.

Boshlang'ich xomashyoni birinchi bor qayta ishlovchi tarmoqlarda xomashyo birligidan tayyor maxsulot chiqishi ko'rsatkichidan foydalaniladi.

Ba'zi bir tarmoqlarda maxsulot birligiga sarflanadigan xomashyo miqdori ko'rsatkichidan foydalaniladi.

Qayta ishlovchi bir qator tarmoqlarda xomashyo va materiallardan foydalanish koeffitsienti aniqlanadi. U detal, uzel yoki maxsulotning sof og'irligini unga sarflangan material miqdoriga yoki sarflash normasiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi. Bu koeffitsient birga qancha yaqin bo'lsa, shuncha yaxshi, chunki materialdan shuncha to'liq foydalaniladi.

Materiallardan foydalanish darajasini to'g'ri taxlil qilish uchun ishlab chiqarishning barcha texnik-iqtisodiy sharoitlarini ko'rib chiqish kerak bo'ladi.

Moddiy resurslar rezervlarini ishga solish manbalari va yo'llarini aniqlash maqsadida taxlil metodi amalga oshiriladi.

Xomashyo va materiallarni tejashning asosiy manbalari quyidani iborat:

- mashina va boshqa maxsulotlar sifati oshgani xolda og'irligining kamayishi;
- ishlab chiqarish yo'qotishlari va chiqindilarini xar taraflama kamaytirish;
- xomashyo va materiallardan kompleks foydalanish;
- xomashyoning qimmatbaxo kamyob turlari o'rniga tejamli, yangi materiallar qo'llash;
- xomashyodan qayta foydalanish.

Sanoat ishlab chiqarishida xomashyo va materiallarni tejashning asosiy yo'llari quyidani iborat:

- mashina va maxsulotlar konstruksiyasini yaxshilash;
- yangi texnika va progressiv texnologiyani joriy etish;
- texnologik jarayonlarni yaxshilash;
- xomashyoni kompleks qayta ishlash usullarini rivojlantirish;
- ishlab chiqarishni tashkil qilishni yaxshilash.

Ma'lumki, moddiy resurslarni tejash tadbirlarini amalga oshirish qo'shimcha pul xarajatlari bilan bog'liq. Bunday xarajatlar ikki xil xususiyatga ega:

1. Kapital xarajatlari sifatida – materiallar xarajatini kamaytirishni qoplash uchun zarur bo'lgan yangi uskunalarni o'rnatish uchun.

2. Xomashyo va materiallar sifatini oshirish uchun sarflanadigan xarajatlar sifatida.

Qo'shimcha pul xarajatlari maxsulot tannarxini kamaytiradi va shuning xisobiga tejash imkonini beradi. Materiallarni tejash, shuningdek, uskunalaridan foydalanishni yaxshilash va mexnat unumdorligini oshirish imkonini beradi. SHuning uchun xarajatlar samaradorligini aniqlashda faqatgina xomashyodan olingan tejamgina xisobga olinmay, balki uskuna va ish xaqidan olingan tejamni xam aniqlash kerak bo'ladi.

Mexnat buyumlarini sarflash normalarini pasaytirishdan olinadigan tejam quyidani formula asosida aniqlanadi:

$$E = (N_1 - N_2) \cdot P_u$$

Bu erda E – reja bo'yicha yillik tejam;

N_1 va N_2 – tadbir joriy qilinguncha va qilingandan keyingi maxsulot birligiga material sarflash normalari;

P – maxsulot ishlab chiqarishning yillik miqdori;

u – maxsulotga sarflanadigan xomashyo va materiallar baxosi.

Mexnat buyumi sifatini yaxshilashga sarflangan xarajatlar samaradorligi yangi materiallarni joriy qilingunga qadar va qilingandan keyin maxsulot tannaxrlarini solishtirish yo'li bilan aniqlanadi.

Istiqol va bozor iqtisodiyotiga kirib borish mamlakatning xomashyo resurslarini ko'paytirishga va uning boyliklaridan oqilona foydalanishga keng yo'l ochib berdi. Respublika sanoatining xomashyo bazasi borasidan davlatning xo'jalik siyosati qayta ishlovchi sanoat tarmoqlarining yuqori sur'atlar bilan taraqqiy etishini ta'minlovchi xomashyo resurslarining jadallashtirilgan rivojlanishini ta'minlashdan iborat.

Sanoat xomashyo bazasi rivojining asosiy yo'nalishlari quydanilardan iborat: yangi xomashyo manbalarini aniqlash bo'yicha geologik-qidiruv ishlarini kengaytirish, undiruvchi sanoat tarmoqlarini tezlik bilan rivojlantirish, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining sanoat uchun etarli darajada maxsulot etishtirishini va uning tovaradorlik qobiliyatini kuchaytirish, sun'iy materiallar va uning bosuvchi buyumlari turli xillarini yaratish va x.k.

Xomashyo resurslaridan foydalanishda tejamkorlik tamoyilidan to'la-to'kis foydalanish xozirgi davrning eng muxim muammosi xisoblanadi. Bu muammoni echish uchun tejamkorlikning strategiya va taktikasini ishlab chiqish kerak bo'ladi. Xomashyodan oqilona foydalanish maqsadida uni qayta ishlash jarayonida tegishli sanoat tarmog'i uchun maqsadga muvofiqligini aniqlash, xom materiallarni dastlabki qayta ishlash va boyitish, xomashyodan kompleks foydalanish, materiallardan ikkinchi marta foydalanish bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshiriladi. Bunga erishishda fan-texnika taraqqiyoti, ayniqsa ximiyalashtirish va yangi texnologiyalarni joriy etish asosiy rol o'ynaydi.

Resurslarni tejash xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning sezilarli darajada rivojlanishiga ta'sir etadi. SHuning uchun xam xar bir xo'jalik yurituvchi sub'ekt resurslardan foydalanishga aloxida e'tibor qaratmog'i lozim.

Ko'rib o'tganimizdek, tejamkorlikni amalga oshirish va maxsulotga material sarfini kamaytirishga erishish uchun avvalo xo'jalik yurituvchi xodimlar va xizmatchilar uning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini tushunib olishlari xamda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish yo'lida xalq xo'jaligining xamma bo'g'inlarida uni mohirona qo'llay bilishi kerak.

Xukumatimiz tomonidan resurslardan samarali foydalanishga katta e'tibor qaratilmoqda. Ammo mamlakatimiz axolisi va korxonalari tomonidan bu ishning amalga oshirilishi talabga javob beradigan darajada emas. SHu sababli 2005-2010 yillarda respublikada resurslardan tejamkorlik bilan foydalanishga katta e'tibor berilishi va o'tgan yillardanidek isrofgarchilikka yo'l qo'ymaslik kerak bo'ladi.

Qisqacha xulosalar

1. O'zbekiston sanoati o'zining juda katta xomashyo bazasiga ega. Mustaqillik va bozor iqtisodiyotiga kirib borish mamlakatning xomashyo resurslarini yanada ko'paytirishni va mavjud tabiiy boyliklardan oqilona foydalanishni talab etadi.

2. Sanoat xomashyo bazasi rivojining asosiy yo'llari quyidanilardan iborat: xomashyo yangi manbaalarini aniqlash bo'yicha geologik-qidiruv ishlarini kengaytirish, undiruvchi sanoat tarmoqlarini tezlik bilan rivojlantirish, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining sanoat uchun etarli darajada maxsulot etishtirishini ta'minlash va tovaradorlik qobiliyatini kuchaytirish, sun'iy materiallarni turli xillarini yaratish va x.k.

3. Xomashyo resurslaridan foydalanishda tejamkorlik tamoyilidan to'la-to'kis foydalanish hozirgi davrning eng muxim muammosi xisoblanadi. SHu sababli, xomashyodan oqilona foydalanish maqsadida uni qayta ishlash jarayonida tegishli sanoat tarmog'i uchun maqsadga muvofiqligini aniqlash, xomashyo materiallarini dastlabki qayta ishlash va boyitish, xomashyodan kompleks foydalanish, materiallardan ikkinchi marta foydalanish bo'yicha tadbir-choralar amalga oshirilishi zarur. Bu tadbir-choralarni amalga oshirishda fan-texnika taraqqiyoti, ayniqsa ximiyalashtirish va yangi texnologiyalarni joriy etish, tashkilotchilik, tejamkorlik va uni rag'batlantirish aloxida ahamiyat kasb etadi.

Nazorat va muxokama uchun savollar

- 1.Xomashyo tushunchasi va uni guruxlash.
- 2.O'zbekiston sanoatining xomashyo bazasi va uning rivoji.
- 3.Mineral xomashyo konlarini iqtisodiy baxolash.
- 4.Sun'iy materiallar ishlab chiqarishning rivoji.
- 5.Sanoat xomashyosidan foydalanishning oqilona usullari.
- 6.Bozor iqtisodiyoti sharoitida tejamkorlik tamoyili va uning talablari.
- 7.Sanoat xomashyo bazasini mustaxkamlashda xorijiy xamkorlikning roli.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

- 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011 yil 27 dekabrda "O'zbekiston Respublikasining 2012 yilga mo'ljallangan investitsion dasturi to'g'risida"gi 1668-sonli Qarori.
- 2.O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotining mustaqillik yillaridani (1990-2010 yillar) asosiy tendentsiya va ko'rsatkichlari xamda 2011-2015 yillarga mo'ljallangan prognozlari: statistik to'plam. – T.: "O'zbekiston", 2011. 166-178 bet.
- 3.O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi. /№ 3/2011 y.58 bet
- 4.Qosimov M. Dunyo andozasi darajasida rivojlanayotgan agrosanoat. /O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi. № 3/2011 y.66 bet
- 5.UFSInvestmentCompany: Strategiya na 2012 god. – <http://bonds.finam.ru>

12-MAVZU. Sanoat ishlab chiqarishining aylanma fondlari va mablag'lari

12.1. Aylanma fondlarning mohiyati va ahamiyati

12.2. Moddiy resurslardan samarali foydalanish masalalari

12.3. Aylanma mablag'lar va ularning aylanishini tezlashtirish

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: "Bliu so'rov", "Aqliy xujum", "Ma'ruza-suxbat" usullari.

Tayanch so'zlar : aylanma fondlar, material resurslar, aylanma va muomala fondlari.

Mustaqil ish mavzulari.

1. Moddiy resurslardan samarali foydalanish masalalari.
2. Aylanma mablag'larni aylanishini tezlashtirish yo'llari.

12.1. Aylanma fondlarning mohiyati va ahamiyati

Sanoat soxasida turli maxsulotlarni tayyorlash jarayonida moddiy va moliyaviy mablag'larga bo'lgan extiyojlar doimo oshib boradi. Sanoat korxonalarida asosiy fondlar bilan

bir vaqtda mexnat buyumlari xam xarakatda bo`ladi. SHu sababli ularni aylanma fondlar deb aytiladi.

Aylanma fondlar – bu ishlab chiqarish jarayonida bir marta qatnashib, o`z qiymatini tayyor maxsulotga o`tkazib, o`z shaklini xam o`zgartiradigan, butunlay yo`qotib yuboradigan mexnat buyumlaridir.

Aylanma fondlarga ishlab chiqarish jamg`armalari va ishlab chiqarishdani mablag`lar, tugullanmagan ishlab chiqarish va kelgusi davr xarajatlari kiradi.

Ishlab chiqarish jamg`armalari aylanma fondlarning asosiy qismini tashkil etadi. Bu korxonalarga keltirilgan, Lekin ishlab chiqarish jarayonida xali foydalanilmagan mexnat bumlari, xususan, xomashyo, yarim tayyor maxsulotlar, yoqilg`i, asosiy va yordamchi materiallar, energiya, ta`mirlash uchun extiyot qismlar, xo`jalik jixozlari va tez emiriluvchi buyumlardan iborat.

Aylanma fondlarning yana bir qismini tugullanmagan ishlab chiqarish tashkil etadi. Ular ishlab chiqarish jarayoniga allaqachon tushgan, Lekin ishlov berish tugamagan mexnat buyumlaridir. Bularga korxona o`zi yaratgan, Lekin chala tayyor maxsulotlar va tugullanmagan ishlab chiqarishlar kiradi.

Aylanma fondlarning yana bir qismi kelgusi davr xarajatlari xisoblanadi. Ularga yangi turdani maxsulotlarni loyixalash, tayyorlash va o`zlashtirish, mutaxassislarni o`qitish va qayta tayyorlash, xonalarni ijaraga olish, tog`-sanoat korxonalariga taalluqli xarajatlardan iboratdir. Bu xarajatlarning xammasi tayyor maxsulotning tannarxiga kiritish evaziga qoplanadi.

Aylanma fondlarning tarkibi turli tarmoqlarda turlicha bo`ladi. Masalan, umuman sanoat bo`yicha ishlab chiqarish jamg`armasi 64% ga yaqin bo`lsa, elektroenergetika va issiqlik energiyasi ishlab chiqarish soxasida 56% ni, mashinasozlikda 54%, ko`mir sanoatida 33% ni tashkil etadi. Aylanma fondlarning tarkibi faqat tarmoqlarda emas, korxonalarda xam bir biridan farq qilishi mumkin. Bu ishlab chiqarishning texnikaviy darajasiga, joriy etilayotgan texnologiyaning usuliga, yo`liga, korxonani ixtisoslashtirish darajasiga, ishlab chiqarish jarayonining davomiyligiga, ishlatiladigan materiallarning tarkibiga bog`liqdir. Aylanma fondlarning tarkibini iqtisodiy taxlil etish va ularning tarkibiga ta`sir etuvchi omillarni aniqlash xamda ularning ta`sir kuchi natijalarini topish, tarmoqlar va korxona taraqqiyotini belgilashga katta yordam beradi. Aylanma fondlarning tarkibini aniqlash, foydalanishni yaxshilash yo`llarini belgilash uchun moddiy balanslar tuziladi. Bu balanslar xar bir tarmoq ikkinchi tarmoqqa qanday buyumlar etkazib berishini tavsiflaydi.

12.2. Moddiy resurslardan samarali foydalanish masalalari

Ijtimoiy ishlab chiqarish va uning asosiy bo`g`ini bo`lgan korxona faoliyatining samaradorligini oshirishda moddiy resurslardan oqilona foydalanish aloxida ahamiyat kasb etadi. Moddiy resurslardan foydalanishning juda ko`p yo`llari mavjud bo`lib, ularga quyidanilar kiradi:

1. Moddiy resurslardan kompleks (xar taraflama) foydalanish;
2. CHiqindilardan yoki ikkilamchi xomashyo va materiallardan foydalanish.

Xomashyo va boshqa aylanma fondlardan foydalanishni yaxshilash uchun dastavval fan va texnika taraqqiyotini jadallashtirish kerak. Eski texnikani yangi texnika bilan almashtirish, ayniqsa, xozirgi zamonda rivojlangan xorijiy mamlakatlar texnologiyasini joriy etish zarur. Bu borada xozirgi paytda respublikada anchagina ishlar amalga oshirilmoqda. AQSH, Olmoniya, YAponiya, Franuiya, Janubiy Koreya, Turkiya, Italiya va boshqa bir qator davlatlar bilan xamkorlikda sanoat korxonalari texnik va texnologik jixatdan yaxshilanmoqda. Korxonalarda ishlab chiqarish jarayonini komp`yuterlashtirish kuchaymoqda. Ba`zi bir mashina-mexanizmlar modernizauiya qilinmoqda. Ishlab chiqarish jarayonlari takomillashmoqda. Bu esa korxonalarda ishlovchilarning malakasini oshishiga ta`sir ko`rsatmoqda, oqibatda xar bir maxsulot birligiga sarflanayotgan mexnat buyumi kamaymoqda. Xomashyo, yoqilg`i, energetika resurslari, ya`ni aylanma fondlarning yaxshi ishlatilishi tufayli katta samara olish borasida faqat texnikaviy omillargina katta o`rin tutmasdan, ijtimoiy-iqtisodiy omillar xam etarli rol o`ynaydi.

Aylanma fondlardan samarali foydalanishda xo'jalik mexanizmining ahamiyati katta. Xususan, rejalashtirish, baxolash, moliyalash, kreditlash, xo'jalik xisobini yuritish, boshqarish, moddiy va ma'naviy rag'batlantirish kabi xo'jalik mexanizmining elementlari xam ta'sir ko'rsatadi. Aylanma fondlardan oqilona foydalanish uchun raqobatni joriy etish kerak. Raqobat esa maxsulotni eng sifatli, eng arzon va ko'plab ishlab chiqarish vositasidir. Raqobat bo'lishi uchun bir xil maxsulotni ishlab chiqaradigan korxonalar soni ko'p bo'lishi kerak.

Aylanma fondlardan rejaviy foydalanishni tashkil qilishda ularning ayrim turlarini maxsulot birligiga sarf etishni ilmiy asosda normallashtirish katta ahamiyat kasb etadi. Bu ishni bajarish ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish, ishlab chiqarishning rentabelligini oshirish, moddiy texnika ta'minotini tashkil etish, texnika va texnologiyani takomillashtirishning asosiy vositasi xisoblanadi. Barcha normalar ilmiy jihatdan asoslangan va o'zlarining xususiyatlari bo'yicha ilg'or davr talabiga javob beradigan bo'lishlar zarur.

Moddiy resurslarni sarflash normalari turlicha bo'lishi mumkin:

1. Foydalanish muddatiga normalar, a) istiqbolli; b) yillik va operativ normalar.
2. Qo'llanish miqyosi bo'yicha normalar ikki xil: shaxsiy normalar va rasmiylashgan normalar bo'ladi.
3. Normallashtirilayotgan mablag'ning detallashtirish darajasi: tayyor maxsulot yoki uning ayrim qismlari bo'yicha ajratilishi mumkin.
4. Materiallarni detallashtirish bo'yicha yig'ma normalar, yiriklashgan normalar bo'lishi mumkin.
5. Moddiy resurslarni to'g'ri, oqilona sarflashni normallashtirish uchun ularning tarkibini belgilash katta ahamiyatga ega.

Normalar tarkibida quyidagilar e'tiborga olinadi:

- maxsulot birligiga sarflanadigan foydali xomashyo va materiallarning miqdori.
- zaruriy texnik chiqindi va boshqalar. Masalan, kiyim tikish jarayonida qiyqimlar chiqadi. Normalar tajriba, laboratoriya, texnikaviy, analitik, xisob, statistik usullar bilan tuziladi. Bu usullarning eng muximi birinchisi xisoblanadi.

12.3. Aylanma mablag'lar va ularning aylanishini tezlashtirish

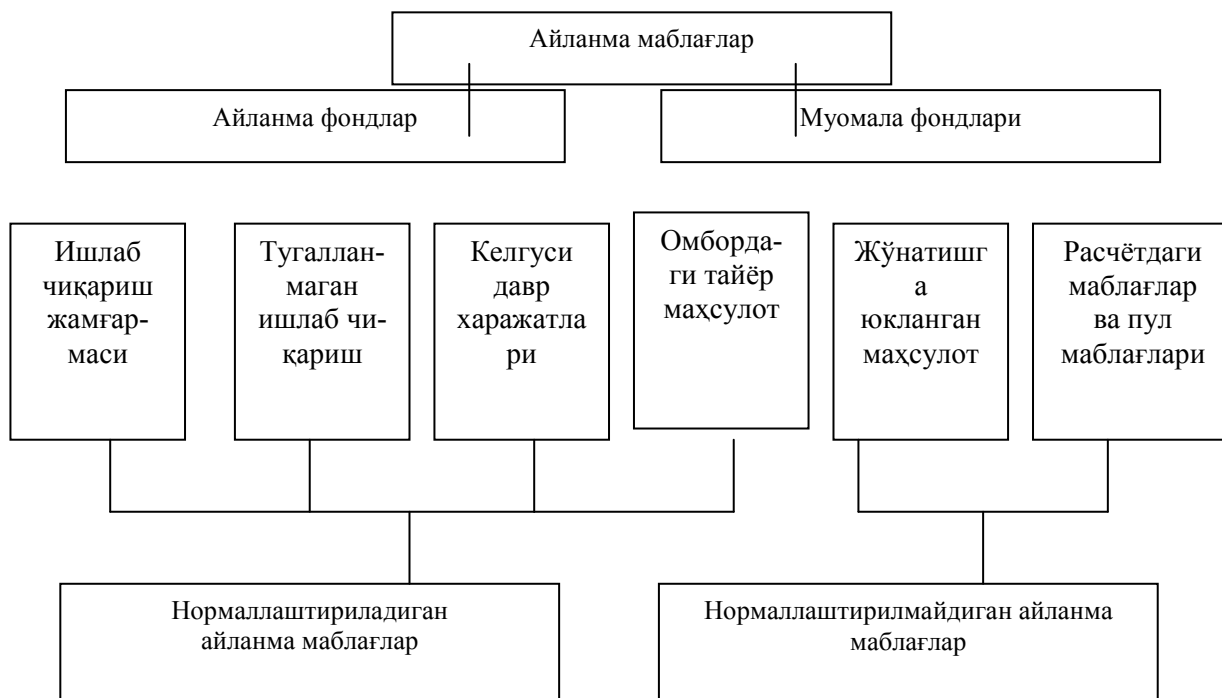
Sanoat korxonalarining faoliyati asosiy va aylanma fondlar xamda aylanma mablag'lar bilan uzviy bog'liqligi aloxida ahamiyat kasb etadi. Muomaladani ishlab chiqarish fondlarining yig'indisi aylanma mablag'larni ifodalaydi. Aylanma mablag'lar 2 ta fondni o'z ichiga oladi:

1. Aylanma fondlar;
2. Muomala fondlari.

Aylanma fondlar o'z navbatida ishlab chiqarish jamg'armasi, tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari va skladlar (ombor)lardani tayyor maxsulotlardan iborat bo'ladi.

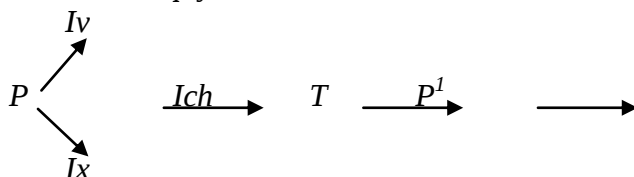
Muomala fondlariga jo'natishga yuklangan maxsulotlar va davlat bankidani pul mablag'lari kiritiladi.

Aylanma mablag`larning tarkibini 6-chizmada ko`rish mumkin:

6-chizma. Aylanma mablag`lar (sanoat ishlab chiqarishi bo`yicha).

Aylanma mablag`lar doimo xarakatda bo`lib, pul va ishlab chiqarilgan tovar shaklida ro`y berishi mumkin. U quyidani sxema bilan ifodalanadi:

Bunda: P – korxonaning pul shaklidani mablag`lari; ishlab chiqarish vositalarini sotib olish uchun (Iv) va ish xaqi (Ix), so`m xisobida.

Ich – ishlab chiqarish vositalarining unumli iste`moli, so`m xisobida;

T – ishlab chiqarish vositalarining ishlab chiqarish jarayonida iste`mol qilinishi natijasida ishlab chiqarilgan tovarlar qiymati, so`m xisobida;

P¹ – ishlab chiqarilgan maxsulotlarni sotish natijasida xosil bo`lgan pul, so`m xisobida.

Korxonaning aylanma mablag`lari kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonida muxim rol o`ynaydi. Chunki ular ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligiga sharoit yaratib beradilar. Aylanma mablag`lari kamayib ketgan korxona (firma)lar bankrotlikka yuz tutadilar.

Tashkil etilish usuliga qarab aylanma mablag`lar normallashtiriladigan va normallashtirilmaydigan mablag`larga bo`linadi.

Normallashtiriladigan aylanma mablag`lar korxonaning uzluksiz ishlashini ta`minlash uchun kerak bo`lgan mablag`larning minimal miqdoridir.

Aylanma mablag`larning aylanish davri 3 qismdan iborat bo`ladi:

1. Mablag`larning ishlab chiqarishdani jamg`arma shakli;
2. Ishlab chiqarish jarayonidani shakli;
3. Tayyor maxsulot yoki xisob-kitob schyotidani shakli.

Normallashtirishning asosiy vazifasi ishlab chiqarish jamg'armalarini, tugullanmagan ishlab chiqarish xajmini, tayyor maxsulot qoldig'ini aniqlashdan iborat.

Normalarga binoan, ishlab chiqarish jamg'armalari rejalashtiriladi. Ularning miqdori korxonalarda kamroq, Lekin ishlab chiqarish jarayoniga etarli bo'lishi kerak.

Xar bir korxona aylanma mablag'larni saqlash va ulardan oqilona foydalanishni va ularning aylanishini tezlashtirishni ta'minlashi kerak. Faqat shundanina u samarali ishlagan bo'ladi. Aylanma mablag'larning iqtisodiy samaradorligi ularning doiraviy shaklda aylanishining tezlashishidir. Bunga erishilganda ortiqcha mablag'larning bo'shashiga va ulardan boshqa maqsadlarda qo'llanishiga sharoit yaratib beriladi.

Aylanma mablag'larning aylanishi turli ko'rsatkichlar bilan belgilanadi. Aylanma mablag'larning aylanish koeffitsienti quyidani formula yordamida aniqlanadi:

$$Ka = Msm / Ay.q,$$

Bunda: Msm – sotilgan maxsulot miqdori, so'm xisobida;

Ay.q. – aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qoldig'i, so'm xisobida.

Aylanma mablag'larning 1 ta aylanish davrini quyidani formula bilan xisoblash mumkin:

$$Ad = (Ay.q * 360) / Msm$$

Aylanma mablag'larning aylanish davrini xisoblashni osonlashtirish uchun yildani kunlar sonini 360 kun, kvartalni 90 kun, oylikni 30 kun deb qabul qilingan.

Qisqacha xulosalar

1. Sanoat ishlab chiqarishida asosiy fondlar bilan bir vaqtning o'zida mexnat buyumlari xam xarakatda bo'ladi. SHu sababli ularni aylanma fondlar deb ataydilar. Aylanma fondlarning ashyoviy mazmunini asosiy va yordamchi materiallar, tugullanmagan ishlab chiqarish, yarim fabrikatlar, extiyot qismlar, kam baxoli xamda tez to'zidigan buyum va inventarlar, turli idishlar (taralar) tashkil etadi. Aylanma fondlarga tayyor maxsulot, yo'ldani maxsulot va xisobdani pullar xam kiradi.

2. Aylanma fondlardan foydalanishni yaxshilash mavjud xomashyo va materiallar bilan ishlab chiqarish ko'lamini yuqori darajaga ko'tarish, tarmoqlar o'rtasida yuqori tejamli nisbatlarni (proporuiyalarni) belgilash, ijtimoiy mexnat unumdorligini oshirish va maxsulot tannarxini pasaytirishga imkon yaratadi. Ishlab chiqarishni erkinlashtirish va isloxotlarni chuqurlashtirish xomashyo va materiallardan, yoqilg'i va elektroenergetikadan oqilona foydalanishni talab etadi.

3. Moddiy resurslarni tejash maqsadida ko'p omillardan foydalanish mumkin. Resurslarni tejashning asosiy ishlab chiqarish – texnik omillariga ishlab chiqarishning texnik darajasini uzluksiz oshirish, texnologik jarayonlarni mukammallashtirish, ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarishni yaxshilash, tejamkorlikni rag'batlantiruvchi dastak va stimullardan keng foydalanish kiradi.

4. Aylanma mablag'larning aylanishini tezlashtirish juda katta xalq xo'jaligi ahamiyatiga ega. CHunki u pul mablag'larini bo'shatishga imkoniyat yaratadi.

5. Aylanma mablag'larning aylanishini tezlashtirishning asosiy yo'llari quyidani iborat:

- ishlab chiqarish uiklining davomiyligini, uzoqligini qisqartirish;
- normativdan tashqari, va oshiqcha zaxiralarni yo'qotish;
- tayyor maxsulotlarni sotishni tezlashtirish va x.k.

Nazorat va muxokama uchun savollar

1. Aylanma fondlarning mohiyati, ahamiyati va mazmuni nimalardan iborat?
2. Aylanma fondlar asosiy fondlardan qaysi xususiyatlari bilan farqlanadi?
3. Aylanma fondlarning tarkibi va tuzilmasi to'g'risida nimalarni bilasiz?
4. Moddiy resurslardan foydalanishning asosiy yo'nalishlari nimalardan iborat?
5. Aylanma fondlardan samarali foydalanish mexanizmi nimalarni o'z ichiga oladi?

6. Aylanma mablag`lar deganda nimalarni tushunasiz? Ularning turlarini izoxlab bering?
7. Aylanma mablag`larning aylanish tezligini oshirishning ahamiyati nimalardan iborat?
8. Aylanma mablag`larning aylanishini tezlashtirish yo`llarini izoxlab bering?
9. Bu mavzu bo`yicha echimi topilmagan qanday muammolar mavjud?

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. A. Ortiqov. «Sanoat iqtisodiyoti» (darslik). –T.: TGEU, 2004, 186-192 bet.
2. Danilov A.S. Yuldashev Z.YU. Naʼional naya ekonomika. Uchebnoe posobie.-T.: "Yangi asr avlodi". 2003.-270-278 s.
3. Bekmurodov A. va boshqalar. O`zbekiston iqtisodiyotni liberallashtirish yillarida. 1-qism. Maroiqtisodiy siyosat va iqtisodiy isloxotlar.-Tashkent, TDIU, 2006 y. – 60 b.
4. Maxmudov.E.X. "Korxona iqtisodiyoti" (o`quv qo`llanma) –T.: TDIU. 2004. 182-190 bet.
5. Maxmudov.E.X. Isoqov M.YU. "Kapital qurilish iqtisodiyoti"(maruzalar matni).-T.: TDIU, 2011.201-213 bet.
6. O`zbekiston milliy ensiklopedieyasi. 1-10-jildlar.-T.: Davlat ilmiy nashriyoti.2002-2006.
7. Ortiqov A, Karabaeva G. SH. «Sanoat iqtisodiyoti» fani bo`yicha o`quv-uslubiy majmua – T.: TDIU, 2010 – 184-196 bet.

13-MAVZU. Sanoat maxsulotining sifati va uning raqobatbardoshligi

13.1. Sifat tushunchasi va uni oshirish zaruriyati

13.2. Maxsulotning sifat ko`rsatkichlari va ularni baxolash usullari

13.3. Maxsulot sifatini boshqarish va uni oshirish yo`llari

13.4. Standartlashtirish, sertifikatlash, attestatsiya va nazorat qilish

Qo`llaniladigan pedagogik texnologiyalar: “Biliq so`rov”, “Aqliy xujum”, “Ma`ruza-suxbat” **usullari**.

Tayanch so`zlar : sifat, nomenklatura, standartlar, standartlashtirish, sertifikat, attestatsiya, ISO 9001 standartlari.

Mustaqil ish mavzulari.

1. Maxsulot sifatini oshirishni iqtisodiy rag`batlantirish.
2. Sanoat maxsulotining sifati va uni oshirish yo`llari.
3. Sanoat maxsuloti raqobatbardoshligini oshirishning ahamiyati.
4. Mustaqillik yillarida O`zbekiston Respublikasida iqtisodiyotning raqobatdoshligini oshirish borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar.

13.1. Sifat tushunchasi va uni oshirish zaruriyati

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti ishlab chiqariladigan maxsulot sifatiga boshqacha prinsipial talablar qo`yadi. Chunki hozirgi zamonda xar qanday firmaning omon qolishi, uning tovarlar va xizmatlar bozoridani mustaxkam mavqei raqobatbardoshlik darajasi bilan belgilanadi. O`z navbatida raqobatbardoshlik ikki ko`rsatkich bilan - baxo va maxsulot sifatining darajasi bilan bog`liqdir.

Ishlab chiqarishni erkinlashtirish davrida ikkinchi omil birinchi o'ringa ko'tarilmoqda. Chunki sifat korxonaning obro'si va yanada gullashi xamda sifatni boshqarish bo'yicha ish - bu barcha xodimlar, raxbardan tortib aniq ish bajaruvchi uchun al'fa va omegasi, ya'ni avvali va oxiridir. SHu tufayli davlatning iqtisodiy, shu jumladan, sanoat siyosatida sifat masalasi muxim o'rin egallaydi. Maxsulot sifatini oshirish - bu oqibat natijada uning miqdori, resurslarni tejash, ijtimoiy va shaxsiy extiyojlarni to'laroq qondirish masalasi xisoblanadi. YA'ni, xar qanday maxsulot eng yuqori texnikaviy – iqtisodiy va estetik xamda boshqa bir qator talablarga muvofiq kelishi, jaxon bozorida raqobat qilish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Agar sifat muammosi xal etilmasa, ijtimoiy ishlab chiqarish va axolining tovarlarga bo'lgan extiyojlarini qondirib bo'lmaydi.

Sifat nima?

Maxsulot (ish, xizmat) sifati - bu shu maxsulotning xar tomondan foydalanishga mukammal ekanligini belgilovchi xususiyatlar yig'indisidir.

Maxsulot sifati - bu shu maxsulotdan ma'lum maqsadda foydalanish uchun uning yaroqlilik darajasi, maxsulotning xalq xo'jaligi extiyojlarini, iste'molchilarning talab va didlarini qondirish qobiliyatidir.

Sanoat maxsulotining sifati tarmoqning, korxona(firma)ning faoliyatini rejalashtirishda va uni aniqlashda qo'llaniladigan asosiy ko'rsatkichlardan biri xisoblanadi. Unda mexnatni tashkil qilish, uning jixozlanish darajasi, mutaxassislarning malakasi, ishlab chiqarishni boshqarishning xolati ifodalanadi. Maxsulot sifati iqtisodiy jixatdan iste'mol qiymatining o'lchovi va foydalanish darajasi ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Maxsulot sifati iqtisodiy kategoriya bo'lib, ishlab chiqaruvchi va iste'molchilarning munosabatlarini, sifatli maxsulot ishlab chiqarish, reja topshiriqlarini bajarish xamda maxsulotga baxo belgilash bo'yicha korxonaning davlat bilan munosabatlarini ifoda etadi. Undan tashqari, maxsulot sifati sifatli maxsulot uchun moddiy rag'batlantirish va sifatsiz maxsulot ishlab chiqarilgani uchun moddiy javobgarlikka tortish bo'yicha korxonalar o'rtasidani munosabatlarni ifodalaydi.

Maxsulot sifati texnika taraqqiyotining sur'atlarini, mexnat unumdorligini va shu orqali ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini ta'riflovchi iqtisodiy kategoriyadir. Maxsulot sifatini muntazam ravishda yaxshilash iqtisodiyotni rivojlantirishning zarur sharti, ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xalq farovonligini o'stirishni asosiy omillaridan biri bo'lib xisoblanadi.

Maxsulotning miqdori va sifati o'zaro dialektik bog'liqdir. YUqori sifatli maxsulot sifatsiz tayyorlangan maxsulotga nisbatan jamiyat extiyojlarini yuqoriroq darajada qondirishga qodir. Demak, maxsulot sifatini yaxshilash ishlab chiqarish xajmini qo'shimcha xarajatlarsiz oshirish demakdir. Ishlab chiqarilayotgan maxsulot sifati va miqdorining o'zaro bog'liqligi maxsulot sifatini oshirish, jamiyat extiyojlarini to'la qondirishga imkon beradi, mamlakatimiz ishlab chiqaruvchi kuchlari o'sishining muxim omili bo'lib xizmat qiladi.

Sifatli maxsulot doimo o'z xaridorlariga ega. Xozirgi davrda mazkur talab qondirilgandanina maxsulotni dunyo bozoriga chiqarish mumkin bo'ladi. Bu esa o'z navbatida mamlakatga eksportdan keladigan valyuta tushumini ko'paytirish orqali yangi texnika va texnologiyalar sotib olish, ishlab chiqarish xajmini kengaytirish xamda uning samaradorligini oshirish imkonini beradi. YUqori sifatli maxsulot ishlab chiqarishga va uni sotishga erishgan korxona (firma) esa o'z ishlab chiqarish saloxiyatini yanada yuksaltirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bunday sub'ektlarning ko'payishi esa mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy omillaridan biri bo'lib xisoblanadi. Mamlakat iqtisodiyotining taraqqiy etishi esa uning axolisini daromadlari va demak turmush darajasining xam yuksalishiga olib keladi. Natijada sifatli maxsulot va yuqori darajada ko'rsatilgan xizmatlarga talab ko'payadi. YA'ni, sifatli maxsulot (taklif) o'zining sifatli iste'molchisini (talab)ni yaratadi. Pirovardida jamiyatda yanada yuqoriroq darajada iqtisodiy o'sish ta'minlanadi.

13.2. Maxsulot sifat ko'rsatkichlari va ularni baxolash usullari

Sanoat ishlab chiqarishi o'z maxsulotlarining g'oyat turli-tumanligi, ya'ni xilma-xilligi bilan tavsiflanadi. Bu maxsulotlar tabiiy xususiyatlariga ko'ra xar xil me'yor va xilma-xil sifat ko'rsatkichlariga ega bo'ladi. Lekin, ma'lum sanoat maxsulotlarining muayyan guruxi uchun umumiy ko'rsatkichlar ishlatilishi, boshqa guruxi uchun esa o'ziga xos ko'rsatkichlar qo'llanilishi mumkin.

Maxsulot sifatiga va uning texnikaviy xususiyatlariga baxo berish uchun quyidani ko'rsatkichlar tizimi qo'llaniladi:

Iste'mol qilish xususiyatlari bo'yicha talabni qondirish ko'rsatkichlari. Bunday ko'rsatkichlar maxsulotdan tayinli, belgilangan ravishda foydalanish natijasida kerakli (zaruriy) samarani tavsiflaydi. Ishlab chiqarish - texnik vazifani bajaruvchi maxsulot uchun mexnat unumdorligi ko'rsatkichi xizmat qilishi mumkin. U baxolanayotgan maxsulot yordami bilan qanday xajmdani maxsulotni tayyorlash yoki ma'lum davr ichida qanday xajmdani ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatishi mumkinligini ifodalab beradi.

Mustaxkamlik ko'rsatkichlari - buyumlarning buzilmasligi, yaxshi saqlanishi, ta'mirlashga qulayligi, shuningdek, chidamliligidir. Mashina va o'lchov asboblarning sifati ularning mustaxkamligiga va uzoq ishlash qobiliyatiga qarab aniqlanadi. Xar bir buyumning mustaxkamligi mo'ljallangan muddatda, o'z xizmat parametrlarini o'zgartirmay, zimmasiga yuklatilgan vazifalarni boshqarish xususiyatidir. Vositaning, ya'ni qurolning ishlash muddati - mo'ljallangan vaqtda, o'zining ishlash qobiliyatini o'zgartirmaslik xususiyatidir.

Texnologik ko'rsatkichlar maxsulotni tayyorlash va ta'mirlash jarayonida yuqori mexnat unumdorligini ta'minlash uchun konstruktor-texnologik echimlarning samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlardir. Aynan texnika va texnologiya yordamida maxsulot ishlab chiqarishning ommaviyligi, material xarajatlarini, mablag'lar, mexnat va vaqtni oqilona taqsimlash ta'minlanadi.

Standartlashtirish va unifikatsiyalash ko'rsatkichlari - bu maxsulotning standartli, unifikatsiyalashgan va original, ya'ni ajoyib, ajralmas qismlar bilan qondirilganligi, to'ydirilganligi, shuningdek, boshqa buyumlarga nisbatan unifikatsiyalashganlik darajasi. Ular traktorni boshqarish uchun kerak bo'lgan kuchlar, muzlatgichda ruchkaning joylashishi, xarorat, namlik, yorug'lik, shovqin, vibratsiya, nurlanish, yonuvchi maxsulotlarda uchar gazi va suv bug'ining yig'ilishi bo'lishi mumkin.

Ergonomik ko'rsatkichlar insonning buyum bilan munosabatini va bu buyumdan foydalanishda ro'y beradigan gigienik, fiziologik va ruhiy xususiyatlar majmuini aks ettiradi.

Estetik ko'rsatkichlar buyumlarning badiiy-konstruktorlik xususiyatlarini ifodalaydi. Ular buyumning tovar qiyofasi jonliligini, shaklining ma'qulligini, kompozitsiyaning butunligini, mukammal bajarilganligini va barqarorligini tavsiflaydilar.

Transportabellik ko'rsatkichlari maxsulotning tashish uchun moslashganligini ifodalaydi.

Patent-xuquqiy ko'rsatkichlar maxsulotning patentli ximoyasini va patentli sarxilligini (asilligini) tavsiflaydi va raqobatbardoshligini aniqlashda muxim omil xisoblanadi. Patent-xuquqiy ko'rsatkichlarni aniqlashda buyumlarda yangi texnik omillar borligini, shuningdek, mamlakatda patentlar bilan ximoyalangan echimlarni xisobga olish kerak bo'ladi.

Ekologik ko'rsatkichlar - bu atrof-muxitga xavfli ta'sir ko'rsatish darajasi, qaysiki maxsulotni ekspluatatsiya qilish yoki iste'mol qilishda yuzaga keladi. Masalan, zararli qotishmalarning bo'lishi, maxsulotni saqlash, tashish va iste'mol qilishda zararli qismlar, gazlar va nurlarni chiqarish mumkinligi.

Xavfsizlik ko'rsatkichlari - xaridor va xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning xavfsizligi uchun maxsulot xususiyatlarini tavsiflaydi, ya'ni maxsulotni montaj qilish, xizmat ko'rsatish, ta'mirlash, saqlash, tashish, iste'mol qilishda xavfsizlikni ta'minlaydilar.

YUqorida qayd qilib o'tilgan ko'rsatkichlarning yig'indisi maxsulot sifatini tashkil etadi. Buyum mustaxkam (pishiq), estetik jixatdan ko'zni qamashtiradigan, o'z vazifasini yaxshi bajaradigan bo'lishi lozim. Lekin, shu barcha ko'rsatkichlardan tashqari, buyumning baxosi xam

muxim. Chunki iqtisodiy optimal sifat masalasi baxo bilan chambarchas bog'liqdir. Xaridor buyum sotib olganda buyum baxosi u ega bo'lgan xossalar to'plamini qoplashini bilish uchun ularni doimo taqqoslaydi.

Iqtisodiy optimal sifat deganda, sifat va xarajat nisbati yoki sifat birligining baxosi tushuniladi va u quyidani formula bilan hisoblanadi:

$$K_{opt} = \frac{B_s}{X_{\varepsilon}},$$

bu erda: K_{opt} – iqtisodiy optimal sifat;

B_s - buyum sifati;

X_{ε} - buyumni sotib olish va ekspluatatsiya qilish xarajatlari, so'm.

Formulaning maxrajini aniqlash murakkab emas, chunki u buyumning sotish baxosini, ekspluatatsiya, ta'mirlash va utilitatsiya qilish xarajatlarini o'z ichiga oladi. Formula sur'atini aniqlash esa qiyinrok kechadi, chunki buyumning sifati juda ko'p va turli - tuman ko'rsatkichlardan iborat. Bu bilan aloxida fan - kvalometriya ilmi shug'ullanadi. U sifatni son jixatdan, ya'ni bir so'mlik xarajatga buyum sifati birligining o'sishini baxolashning etarli darajada ma'qul usulini ishlab chiqqan.

Demak, hozirgi zamon ishlab chiqarishi sharoitida maxsulotning sifati - korxona (firma) samaradorligining, rentabelligining muxim tashkil etuvchisidir, shu sabli unga doimo e'tibor bermoq zarur. Sifat bilan barcha - korxona direktoridan tortib, aniq ish bajaruvchigacha shug'ullanishi kerak.

Sifatni ta'minlash, loyixalash, saqlash bo'yicha barcha jarayonlar sifatni boshqarish tizimiga birlashtirilgan.

13.3. Maxsulot sifatini boshqarish va uni oshirish yo'llari

Bugungi kunda yurtimizda faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarni jadal modernizatsiya qilish va texnik qayta jixozlashni ta'minlash, yuksak texnologiyalar asosida ishlaydigan avtomobilsozlik va gaz-kimyoy, elektr texnikasi va to'qimachilik, oziq-ovqat va farmaçevtika, axborot va telekommunikatsiyalar tarmog'i xamda boshqa yo'nalishlardani yangi va zamonaviy ishlab chiqarish quvvatlarini tashkil etishga qaratilgan faol investitsiya siyosatini yuritishga ustuvor ahamiyat berilmoqda. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, jaxon xo'jaligini rivojlantirishda xalqaro kapital migratsiyasi muxim ahamiyatga ega, chunki u mamlakatning tashqi iqtisodiy va siyosiy aloqalari mustaxkamlanishiga olib keladi, ularning tashqi savdo aylanmalarini, ishlab chiqarish xajmini ko'paytiradi, iqtisodiy rivojlanishni jadallashtiradi, ishlab chiqarilayotgan tovarlarning jaxon bozoridani raqobatdoshligini, importchi mamlakatlar texnik salohiyatini o'stiradi va mamlakatdani bandlikni oshiradi²².

Ushbu o'rinda xorijlik olimlarning fikr-muloxazalari, tadqiqotlariga murojaat etadigan bo'lsak, marketingshunos olim M.Porter yirik transmilliy kompaniyalar va xorijiy investitsiyalarni qabul qiluvchi mamlakatlarning strategiyasi mavjud raqobat ustunligidan foyda ko'rishga asoslanganini isbotladi. U raqobat ustunligini to'rt yo'nalishga bo'ladi: korporativ boshqaruv ustunliklari; ishlab chiqarish omillari ustunligi; mamlakatdani talab xajmi; ko'makchi va qo'shimcha tarmoqlarga bog'liq ustunlik.

M.Porter ushbu omillar sintezini "raqobat afzalliklari brillianti" deb nomlaydi va ular kapitalni chetga chiqarishning muvaffaqiyatini kafolatlashini nazarda tutadi. Qo'shimcha omillar sifatida esa davlatning oqilona siyosati va "omadli vaziyatlar"ni keltiradi. SHuningdek, olim mamlakatda o'zaro bog'liq ishlab chiqarish tarmoqlari mavjudligi to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar qabul qiluvchi mamlakat uchun katta raqobat ustunliklari va imkoniyatlarini yaratishini isbotlaydi. Buning uchun davlat tarmoq va soxalar bo'yicha klasterlarni rivojlantirishga turtki berishi kerakligini ta'kidladi. Masalan, mamlakatda zamonaviy oziq-ovqat

²² Маматов М. Миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг назарий асослари./ Иқтисодиёт ва таълим. 2011 йил, 4-сон, 38-б.

sanoatini rivojlantirish agrar soxa maxsulotlari (sut, go'sht, poliz maxsulotlari, meva va boshqalar) ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishni, shunga mos ravishda tegishli xajmdani o'rash va qadoqlash uskunolari, zamonaviy chakana savdo tizimi mavjudligini talab etadi; mamlakatda qishloq qurilishini jadallashtirish uchun esa zamonaviy qurilish materiallari ishlab chiqarishni, kommunal xo'jalik tizimi xamda infratuzilma xizmatlari rivojlanishini taqozo etadi.

YUqorida ta'kidlangan fikr-muloxazalardan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda iqtisodiyot biryoqlama emas, balki ko'pyoqlama, ishlab chiqarishni diversifikasiya qilish orqali kompleks rivojlantirib borilmoqda.

YUrtboshimizning "2012 yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'taradigan yil bo'ladi" nomli ma'ruzasida ta'kidlanganidek, "Mamlakatimiz iqtisodiyotini rivojlantirishga yo'naltirilayotgan kapital qo'yilmalar xajmi ancha oshib, o'tgan (2011 yilga) yilga nisbatan ularning o'sish sur'atlari 109,3 foizni, yalpi ichki maxsulot tarkibidani ulushi esa 24,5 foizni tashkil etishi kutilmoqda.

Xar qanday ishlab chiqarishni rivojlantirish va yuksak darajaga ko'tarish uchun uni boshqarish kerak bo'ladi. «Boshqarish» iborasini maxsulot sifatiga oid qo'llaganda, maxsulot sifati va uning raqobatbardoshligini doimiy nazorat qilish, uning belgilovchi shartlar va omillarini maqsadga muvofiq ta'sir qildirish yo'llari bilan maxsulot sifatini loyixalashtirish, ishlab chiqarish va foydalanishda uning zaurur darajada o'rnatilishini, ta'minlanishini va saqlanishini tushunmoq kerak.

Maxsulotning sifatini boshqarish operatsiyalari muxandis-texnik, tashkiliy-texnologik, nazorat va boshqa jarayonlarning o'zaro bog'liqligi majmuasini tashkil etuvchi tartib doirasida olib boriladi.

Maxsulot sifatini boshqarish jarayoni quyidani operatsiyalardan iborat:

- maxsulot sifati darajasini belgilash;
- maxsulot sifatiga ta'sir ko'rsatuvchi buyum va uni ishlab chiqarish jarayonining faoliyati to'g'risidani axborotlarni yig'ish va o'rganish;
- maxsulot sifatini boshqarish to'g'risida qaror qabul qilish va ob'ektga ta'sir ko'rsatishga tayyorlanish;
- boshqaruvga tegishli buyruqlarni berish;
- boshqarish natijasida maxsulot sifatining o'zgarishi xaqidani axborotlarni yig'ish va taxlil qilish.

Maxsulot sifatini boshqarishda quyidani vazifalar amalga oshiriladi:

- maxsulotning texnikaviy darajasi va sifatini uzoq muddatlarga chamalash;
- maxsulot sifatini oshirishni rejalashtirish va bashorat qilish;
- maxsulot sifatini attestatsiya qilish;
- maxsulot loyixasini chizish va ishlab chiqarishga joriy etish;
- maxsulot sifatini moddiy-texnika tomondan ta'minlash;
- ishlab chiqarishni texnologik tayyorlash;
- maxsulot sifatini o'lchashni tashkil etish;
- mutaxassislarni tanlash, joylashtirish, o'qitish va tarbiyalash;
- sifatli maxsulot ishlab chiqarish darajasini bir tekisda olib borish;
- ishlab chiqarish vositalarini saqlash, ta'mirlashni tashkil etish;
- maxsulot sifatini oshirishni rag'batlantirish;
- maxsulot sifatini nazorat qilish;
- standartlarga, o'lchash vositalariga va texnik shartlarga rioya qilish;
- maxsulot sifatini boshqarish xuquqini ta'minlash.

Maxsulotning xossalari, texnologik jarayonlarning ixtisoslashtirish xususiyatlari, ishlab chiqarishni tashkil etish shakllari va usullarini xisobga olgan xolda bajariladi.

Maxsulot sifatini yaxshilashga oid vazifalar va tadbirlar tuzilayotganda ularni amalga oshirish imkoniyatlari va maqsadga muvofiqligi texnikaviy-iqtisodiy jixatdan asoslanadi.

Buning uchun quyidanilar asos qilib olinadi:

- ishlab chiqarilgan maxsulot sifatiga bo'lgan talablar va kelgusida uni takomillashtirish imkoniyatlari;

- maxsulotning sifat darajasini baxolash;

- ishlab chiqarilgan maxsulotda uchragan nuqsonlarni yuzaga chiqarish va ularni taxlil etish;

- laboratoriyadan o'tkazilgan sinov natijalari, iste'molchilar tomonidan yuborilgan norozilik xujjatlari, texnikaviy nazorat va ma'lumotlar;

- ilg'or korxonalarining maxsulotlari bilan taqqoslash.

Maxsulot sifatini yaxshilashga oid tadbirlar majmuasiga quyidanilar kiradi:

- maxsulotning sifat ko'rsatkichlarini yaxshilashga qaratilgan asosiy tajriba va loyixalashtirish ishlari xamda tashkiliy-texnikaviy tadbirlar;

- ishlab chiqarish texnikasi va texnologiyasini takomillashtirishga oid tadbirlar;

- xomashyo va materiallar sifatini oshirish bo'yicha ta'minlovchilarga qo'yiladigan talablar;

- maxsulot sifatini oshirish bo'yicha o'tkaziladigan ilmiy-tadqiqot, tajriba va loyixalashtirish bo'yicha ilmiy-tekshirish, loyixalashtirish tashkilotlariga beriladigan topshiriqlar;

- texnikaviy xujjatlarni yaxshilash tadbirlari;

- texnologik intizomga rioya qilishni tekshirish sharoiti, ishlab chiqarishni o'lchov asboblari bilan ta'minlash, ularning aniq ishlashini kuzatib turish tadbirlari;

- standartlarni o'zlashtirish, ularga rioya qilish, buyumlarni unifikatsiyalashtirish, yuqori sifatli maxsulot ishlab chiqarish, nuqsonlarning oldini olish va iste'molchilar tomonidan bo'ladigan noroziliklarni kamaytirish bo'yicha tadbirlar.

Ushbu va boshqa bir qator tadbirlarning o'z vaqtida bajarilishini to'la-to'kis ta'minlash uchun ularning bajarilish muddatlari, mas'ul kishilar, muayyan xarajatlar va ularning iqtisodiy samaradorligi, raqobatbardoshligi xamda boshqa ko'rsatkichlar aniqlanadi.

Ma'lumki, raqobat va raqobatbardoshlik o'rtasida dialektik aloqadorlik mavjud bo'lib, biri ikkinchisidan kelib chiqadi. Raqobat korxona (firma)larni raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarishga va raqobatbardosh xizmatlar ko'rsatishga undaydi.

Raqobatbardoshlik nisbiy o'lchov bo'lib, uning xususiyati shundan iboratki, uni raqobat predmeti (maxsulot raqobatbardoshligi)ga nisbatan xam qo'llash mumkin.

Maxsulotning raqobatbardoshligi deganda, iste'molchining aniq ehtiyojlarini qondirish va uni xarid qilish xamda keyinchalik undan foydalanish uchun sarflanadigan xarajatlar darajalari bo'yicha uni, ya'ni maxsulot boshqa shunday tovarlardan ajralib turadigan tavsiflar yig'indisi tushuniladi.

Maxsulotning raqobatbardoshligi - u biror bir firma tomonidan ishlab chiqarilgan, raqobatchi firmalarning xuddi shunday tovarlariga qaraganda yaxshiroq iste'mol xususiyatlari va texnik-iqtisodiy parametrlariga ega bo'lgan tovarlarning iste'molchilar tomonidan ajratib olinish «qobiliyati»dir.

Raqobatbardoshlik aynan bozorda kuzatiladi va tovarlarning iste'molchi ehtiyojlariga muvofiq kelishi solishtirib va tekshirib ko'riladi. Ana shunda tovarning raqobatbardoshligi real xaridni amalga oshirayotgan xaridor uchun jozibadorlik darajasini ko'rsatadi.

1.2. Iqtisodiyot raqobatdoshligining mohiyati, omillari, barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashdani roli

Jaxon bozorlaridani beqarorlik sharoitida mamlakatimizni barqaror rivojlantirish vazifasini xal etishda iqtisodiyotning raqobatdoshligini ta'minlash masalasi ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki, iqtisodiyotning raqobatdoshligi turli shakl va darajalarda namoyon bo'ladi. Bular:

- ❖ mamlakat korxonalari ishlab chiqarayotgan maxsulotlarning raqobatdoshligi;

- ❖ mamlakat korxonalarining (firmalarining) raqobatdoshligi;
- ❖ mamlakat iqtisodiyoti tarmoqlarining raqobatdoshligi;
- ❖ milliy iqtisodiyotning raqobatdoshligi;
- ❖ mamlakatning raqobatdoshligi.

Ayrim mutaxassislar raqobatdoshlikning oxirgi ikki shaklini birlashtirib ta'riflaydi xamda bu tasnifga xodimlarning raqobatdoshligini xam qo'shadilar.

Maxsulotning raqobatdoshligi uning sifati va narxiga ko'ra shu turdani boshqa ishlab chiqaruvchilarning maxsulotidan ustunligi bilan belgilanadi.

Firmalarning raqobatdoshligi esa turdosh, raqobatlashuvchi korxonalarga nisbatan bir xil yoki o'rnini bosuvchi maxsulotlarni iste'mol xarakteristikalarini bo'yicha sifatli va pastroq narxlarda ishlab chiqarish xamda etkazib berish imkoniyati bilan belgilanadi.

Firmalarning raqobatdani ustunliklarini bir qator omillar belgilab beradi. Bularni ikki guruxga ajratish mumkin:

- 1) milliy kompaniyalarning rivojlanish darajasi;
- 2) makroiqtisodiy biznes muxitining sifati²³.

SHveytariyaning Davos shaxrida xar yili bo'lib o'tadigan Jaxon iqtisodiy forumining ishtirokchilari ma'ruzalarida firmalar darajasidani raqobatdoshlik to'rtta asosiy omil bilan bog'liq ekani ta'kidlanadi:

- resurslar (mamlakatda korxona maxsulot ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishi uchun resurslarning mavjudligi, xajmi va sifati);
- tashqi raqobat;
- talab;
- tarmoqlararo aloqalar.

Xuddi shunday ta'rifni kengaytirilgan xolda tarmoqlarning raqobatdoshligiga xam bersa bo'ladi.

Milliy iqtisodiyotning raqobatdoshligi – xalol raqobat sharoitida jaxon bozori talablarini qondiruvchi, iqtisodiy o'sish va turmush sifati oshirishni ta'minlaydigan tovarlarni ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish xamda o'rta va uzoq muddatga iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlab turish qobiliyatidir.

Milliy iqtisodiyotning raqobatdoshligi masalasi doimo iqtisodchi olimlarning diqqat markazida bo'lib kelgan. Ushbu masaladani zamonaviy nazariyalarning ko'piga asos bo'lgan fikrlar M. Porterning izlanishlarida yoritilgan.

M. Porter mamlakat iqtisodiyotining raqobatdoshligi uning resurslar bilan yaxshi taminlanganligini bog'liq emasligini, raqobat ustunligini shakllantirish, ta'minlab turish mumkinligini ko'rsatib berdi va unga mamlakat firmalarining raqobatdoshligini ta'minlash orqali erishiladi, degan fikrni ilgari surdi.

Raqobatdoshlikni shakllantirish va rivojlantirishning M. Porter konsepsiyasiga ko'ra, mamlakatning raqobat jixatdan ustunliklari "milliy romb"ni tashkil etuvchi to'rtta unsur dan iborat.

Quyida "milliy romb"ni tashkil etuvchi unsurlarga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

1. Mexnat, material, bilim, pul, infratuzilma resurslari bilan ta'minlanish mamlakatning raqobatdoshligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu resurslarning ba'zilar oldindan mavjud bo'lsa, ayrimlari yaratiladi va rivojlantiriladi.

2. Mamlakatda ishlab chiqarilayotgan maxsulotlarga ichki va tashqi bozorlardani talabning xajmi, tarkibi va ularning o'zgarishi milliy iqtisodiyotning raqobatdoshligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bu maxsulotlarga talab xajmining oshishi milliy iqtisodiyotning raqobatdoshligini oshiradi va aksincha.

**1.2.1-rasm. Mamlaktning raqobat jixatdan usunligini tashkil etuvchi unsurlar
(M.Porterning raqobat ustunliklari rombi).**

3. Raqobatdosh xamkor tarmoqlarning mavjudligi murakkab maxsulotlarni ishlab chiqarishni yo`lga qo`yish, qimmat resurslarni mamlakat ichidan topish, maxsulot etkazib beruvchilar faoliyatini muvofiqlashtirish, yangiliklarni joriy qilishga ko`maklashish imkonini beradi. Minglab butlovchi qismlarni talab etuvchi avtomobillarni ishlab chiqarishda raqobatbardosh bo`lish shu qismlarning aksariyatining mamlakatda ishlab chiqarilishini yo`lga qo`ymasdan mumkin bo`lmaganidek, kimyoviy tolalar, tugmalar va sifatli bo`yoqlar ishlab chiqaruvchi korxonalar mamlakatda mavjud bo`lmasa, birgina paxta xomashyosining mo`l-ko`lligi ko`ylak ishlab chiqarishda raqobatdoshlikni ta`minlash uchun etarli bo`lmaydi.

4. Firmani boshqarishda raqobatning xususiyatlari e`tiborga olinadi. Bunda turlicha strategiya va maqsadlar ishlab chiqiladi. Ichki bozorda keskin raqobatning mavjudligi firmalarni o`z faoliyatini takomillashtirishga, ishlab chiqarishni kengaytirish uchun tashqi bozorlarga chiqishga undaydi. Kuchli ichki raqobat muxitida toblangan firmalar tashqi bozorlarda xam osonroq muvaffaqiyatga erishadi. SHu sababli xukumatning mamlakat ichida erkin raqobat muxitini yaratish, monopollashuvga qarshi kurashish kabi chora-tadbirlari muxim ahamiyatga ega.

Respublikamizda iqtisodiyotning raqobatdoshligini ta`minlash uchun kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda (1.2.2-rasm).

Mustaqillik yillarida iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishida jiddiy sifat o`zgarishlari amalga oshirildi. Avvalo, yoqilg`i-energetika sanoatini rivojlantirish orqali energetika mustaqilligiga erishildi. Energetika va keyinchalik don mustaqilligiga erishish iqtisodiyotimizning tashqi ta`sirlarga bardoshlilik darajasini oshirdi.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикасида амалга оширилган ва иқтисодиётнинг рақобатдорлигининг ошишига ижобий таъсир кўрсатган чора-тадбирлар

Иқтисодиётда фаол таркибий ўзгаришлар амалга оширилди. ЯИМ таркибида саноат ва хизматлар соҳасининг улуши ортди. Саноат маҳсулоти ва экспортнинг умумий ҳажмида кўшилган қийматнинг ҳиссаси юқори бўлган тайёр маҳсулотлар улуши ошди.

Саноат диверсификация қилинди. Республикамиз учун янги бўлган тармоқлар барпо этилди ва маҳсулот турларини ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. Бу маҳсулотлар импорт ўрнини босиши билан бирга, экспорт ҳажми ошишига ҳам ижобий таъсир кўрсатди.

Жаҳон бозоридаги конъюктура ўзгаришларига кам таъсирчан бўлган хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаси жадал ривожлантирилди. Бу эса жаҳон моливий-иқтисодий инқироzi шароитида ЯИМнинг барқарор ўсиши, янги иш жойлари яратиш ва аҳоли даромадларини оширишнинг муҳим омили бўлди.

Хомашё, материаллар ва бутловчи қисмларни ишлаб чиқаришни маҳаллий-лаштириш орқали мамлакат ишлаб чиқарувчилари ва истеъмолчиларининг ташқи бозорларга қарамлиги даражаси пасайтирилди, валюта ресурслари тежалди, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар таннархи пасайтирилди.

Экспорт қилинаётган маҳсулотлар диверсификация қилинди, улар сотилаётган давлатлар сони кенгайтирилди. Бу чора-тадбирлар жаҳон бозоридаги конъюктура ўзгаришлари шароитида ҳам экспорт ҳажмини кўпайтириш, тўлов баланси барқарорлигини таъминлаш имконини берди.

Ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва техник қайта қуrolлантиришга, янги маҳсулот турларини ишлаб чиқаришни ўзлаштиришга инвестиция киритаётган, маҳсулот экспорт қилувчи корхоналар учун солиқ ва божхона имтиёзлари жорий қилинди, имтиёзли шартларда кредитлаш тартиби киритилди.

Товарлар ва хизматларга бўлган ички талабни кенгайтириш учун аҳоли даромадларини, хусусан, бюджет ташкилотларида ишловчиларнинг иш ҳақини ошириш чоралари кўрилди.

Ишлаб чиқариш (транспорт коммуникациялари, ахборот ва коммуникация технологиялари) ва бозор инфратузилмасини жадал ривожлантириш орқали бизнес юритиш шароитлари яхшиланди

Рақобатни ҳимоя қилиш, монополлашувга қарши кураш тизими барпо этилди.

Бизнесни, ташқи иқтисодий фаолиятни қўллаб-қувватловчи ва тартибга солувчи институтлар шакллантирилди

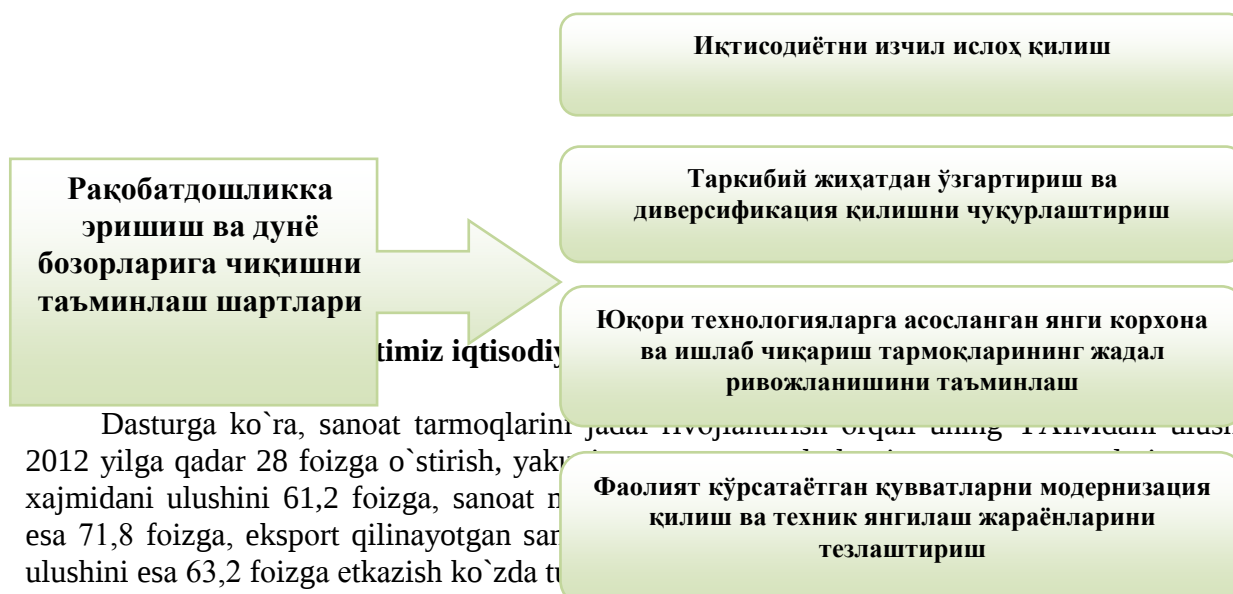
Макроиқтисодий барқарорлик таъминланди, инфляция, валюта курсининг девальвацияси суръатларининг паст бўлишига эришилди

Хорижий давлатлар билан иқтисодий ҳамкорликни йўлга қўйиш, ташқи иқтисодий фаолиятни либераллаштириш чоралари билан бирга, ички бозорни, хусусан, мамлакат ишлаб чиқарувчиларини тенг бўлмаган рақобатдан ҳимоялаш чоралари кўрилди.

1.2.2-rasm. Мустақиллик йилларида О`zbekiston Respublikasida iqtisodiyotning raqobatdoshligini oshirish borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar.

Mamlakatimiz uchun yangi bo'lgan avtomobilsizlik sanoatining barpo qilinishi bu tarmoq bilan kooperatsiya asosida ishlovchi o'nlab korxonalarning tashkil etilishiga olib kelmoqda. Birgina o'tgan 2011 yilda 221 ming 400 ta engil avtomobil, 964 ta avtobus ishlab chiqarildi. YUrtimizda ishlab chiqarilayotgan avtomobillarning xorijiy mamlakatlar bozorlarida raqobatdoshligi ularni eksport qilish ko'lami kengayishiga asos bo'ldi.

“Respublika sanoatini barqaror, jadal va mutanosib ravishda rivojlantirish, asosiy sanoat tarmoqlarini diversifikasiya qilishga va eksport salohiyatini o'stirishga yo'naltirilgan tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, sanoat tarmoqlari, kompleksi va korxonalarni modernizatsiya qilish, ishlab chiqarishni texnik va texnologik yangilash asosida ularning samaradorligi xamda raqobatdoshligini yanada oshirish maqsadida” qabul qilingan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2011-2015 yillarda O'zbekiston Respublikasi sanoatini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishari to'g'risida»gi 2010 yil 15 dekabrda PQ-1442-sonli qarori bilan tasdiqlangan dasturning amalga oshirilishi iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirishda yangi bosqich bo'ladi.

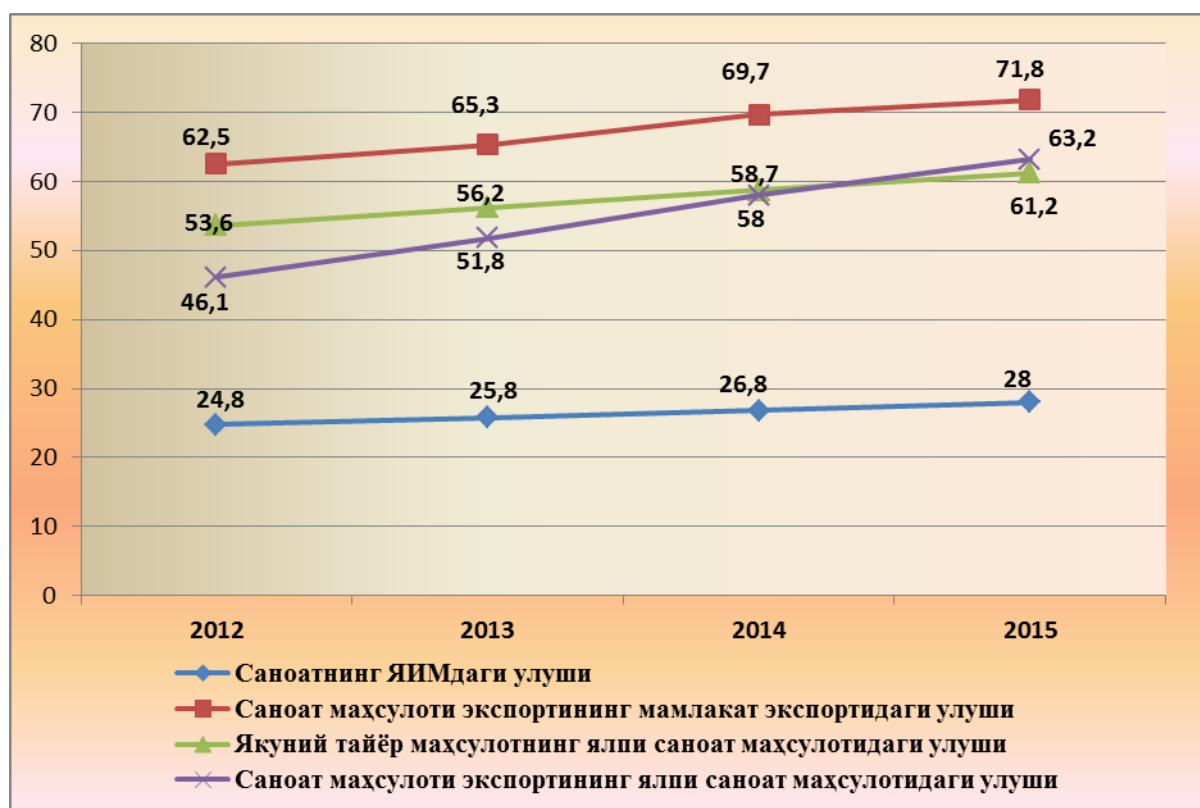

Dasturga ko'ra, sanoat tarmoqlarini jadal rivojlantirish orqali ularning iqtisodiy ahamiyatini 2012 yilga qadar 28 foizga o'stirish, ya'ni 2011 yildagi 22,1% ulushni 2012 yilga qadar 28,9% ulushga oshirish, ya'ni xajmidani ulushini 61,2 foizga, sanoat mahsulotlarini eksport qilish ulushini esa 71,8 foizga, eksport qilinayotgan sanoat mahsulotlarining qimmatini esa 63,2 foizga etkazish ko'zda tutilgan.

Bu parametrlarga erishish uchun 2011-2015 yillar davomida 23,07 milliard AQSH dollaridan ko'proq investitsiyalarni o'zlashtirish maqsad qilib qo'yilgan.

Sifati va narxi bo'yicha jaxon bozorida raqobatdosh bo'lgan maxsulotlar ishlab chiqarish hajmini kengaytirish va yangi maxsulot turlarini o'zlashtirishga katta miqdordani investitsiyalarni jalb etish xamda o'zlashtirish orqaligina erishiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011 yil 4 oktyabrdani «YAngi turdani raqobatbardosh maxsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish va o'zlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 1623-sonli qarori bilan tasdiqlangan dasturga muvofiq, 2012-2016 yillarda, xisob-kitoblar bo'yicha, qiymati 6 milliard 200 million dollar bo'lgan 270 dan ziyod investitsiya loyixasini, shuningdek, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jixozlash bo'yicha tarmoq dasturlarini amalga oshirish ko'zda tutilmoqda.

1.3.2-rasm. O'zbekiston Respublikasi sanoatini 2015 yilga qadar rivojlantirishning maqsadli parametrlari²⁴.

YAngi turdani raqobatdosh maxsulotlar ishlab chiqarishni o'zlashtirishga mo'ljallangan ayrim investiiya loyixalari to'g'risida ma'lumot (millionAQSH dollari)

Loyiha nomi	Loyixa quvvati	Amalga oshirish muddati	Loyixaning umumiy qiymati	2012 yil 1 yanvar bo'yicha kutilayotgan qoldiq	2012 yilda o'zlashtirish		
					jami	Jumladan, moliy manbalariga	
						o'z mabl ag'lar i	O'z.R TTJ
gaz-kimyo kompleksi	400 ming t. polietilen, 100 ming t. polipropilen	2008-2014 y.y.	3500	3190,5	420	20	100
alangan metan uq yoqilg'i shilab	2,5 mlrd. kub. tabiiy gaz	2009-2039y.y.	1527,1	1516,87	30,0	-	-

²⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2011-2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси sanoatini rivojlantirishning ustuvor йўналишлари тўғрисида»ги қарори.

ta ishlash zavodida” asida gaz-kimyo	400 ming. t. polietilen	2011-2015 y.y.	2305,5	2493,5	100,0	25,0	25,0	
gaytirish (xar biri ita bug`-gaz ilish)	2x450 mVT	2010-2014 y.y.	1279,87	1278,87	116,4 8	5,0	109,9	
xnika”OAJ bazasida hloq xo`jaligi va hlab chiqarishni	100 ming p.m. konveyr lentalari, 200 ming dona qishloq xo`jalik shinasi, 1,5 dona avtomobil shina-lari	2011-2014 y.y.	230	230	35	10	5	
g`itlari zavodining atlarini kengaytirish	Quvvatni 600 ming t.ga etkazish	2011-2013 y.y.	254,6	251,09	100,0	5,0	55,0	
avtomobilning yangi rishni o`zlashtirish	125 ming dona	2011-2013y.y.	136,12	73,46	73,46	73,46	-	

Manba: O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011 yil 27 dekabrda «2012 yilgi investitsiya dasturi to`g`risida”gi 1668-sonli qarori.

13.4. Standartlashtirish, sertifikatlashtirish, atesstauiya va nazorat qilish

Maxsulot sifati muammosiga tegishli masalalardan biri standartlashtirishdir.

Standartlashtirish - standartlarni belgilash va qo'llash jarayoni. U normal ijodiy faoliyat bo'lib, sifatning optimal ko'rsatkichlarini, maxsulotning parametrik qatorlarini, nazorat qilish, sinash usullari va xokazolarni ishlab chiqishni va qat'iy belgilashni o'z ichiga oladi.

Standartlashtirish - bu maxsulot sifatini boshqarishning tashkiliy va normativ asosi xisoblanadi. U barcha normalarni standart, instrukuiya, maxsulotni asoslash uchun kerakli shartlar usuli kabi xujjatlarda aks ettiradi.

Standartlashtirishning eng muxim ahamiyati shundaki, u ishlab chiqarishning rivojlanish sur'ati va darajasiga zaruriy ta'sir ko'rsatadi. Buning uchun esa standartlash fan va texnika xamda amaliy tajribalarning oxirgi yutuqlariga tayanadi.

O'zbekistonda standartlashtirish milliy iqtisodiyotni boshqarish va tashkil etish bilan chambarchas bog'liqdir. Standartlashning asosiy, eng muxim vazifasi xalq xo'jaligi, axoli, mamlakat mudofaasi uchun tayyorlanadigan maxsulotlarga yuqori talablar belgilovchi normativ-texnik xujjatlar tizimini yaratish xamda ushbu xujjatdan to'g'ri foydalanishni nazorat qilishdan iborat.

Xarakatdani, mavjud standartlashtirish tizimi quyidanilarni ishlab chiqishga va doimiy faol xolatda bo'lishiga imkoniyat yaratadi:

- yagona texnik til;
- maxsulotning muxim texnik tavsifining unifikatsiyalashgan qatorlari, ya'ni o'lcham ayirmasi (qo'yim va tushish, kuchlanish, tez-tez qaytalanish va boshqalar);
- umum mashinasozlikda ishlatiladigan buyumlarning tipo-razmer qatorlari va namunali konstruktsiyalari (podshipniklar, krepej, kesuvchi asboblari va boshqalar);
- texnik-iqtisodiy axborotlar klassifikatorlari tizimi;
- materiallar va moddalar xossalari to'g'risida aniq ma'lumotlar beradigan dalillarni.

O'zbekiston standartlash tizimi xalqaro, regional va milliy tizimlar bilan uyg'unlashishi kerak va quyidanilarni ta'minlashi lozim:

- sifat va maxsulot nomenklaturasi, xizmat va jarayonlar, insonlarning xayoti va sog'lig'i, atrof-muxitni muxofaza qilish masalalari bo'yicha iste'molchilar va davlat manfaatlarini;
- maxsulotning mos kelishining o'zaro almashuvi, ya'ni bir-birini almashtira olishini;
- inson va moddiy resurslarni tejashga ko'maklashish xamda ishlab chiqarishni iqtisodiy ko'rsatkichlarini yaxshilashni;
- ijtimoiy-iqtisodiy dasturlar va yirik loyixalarning normativ-texnik bazasini yaratishni;
- ishlab chiqarishda va savdoda texnik to'siqlarni bartaraf etishni dunyo bozorida maxsulot raqobatbardoshligini, xalqaro mehnat taqsimotida samarali qatnashishini va x.k.larni ta'minlashi kerak.

Standartlashtirish bir qator tamoyillarga asoslanadi:

- tarmonqlanish - bir xil umumiy xususiyatga ega bo'lgan narsalar, jarayonlar, munosabatlar, tatbiq etish mumkin bo'lgan ob'ektlar doirasini aniqlaydi;
- variantlilik - oqilona xilma-xillik, rang-baranglikni yaratish - standartlashgan ob'ektga kiruvchi standart elementlarning oqilona turlari minimumini ta'minlaydi;
- tizimlilik - standartga tizim elementi sifatida qaraydi;
- o'zaro almashuvchanlik - texnikaga muvofiq turli vaqt-makonning turli nuqtalarida tayyorlangan bir xil detallarni yig'ish yoki almashtirishni nazarda tutadi.

Standart deganda nima tushuniladi?

Standart inglizcha «standard» so'zidan olingan bo'lib, norma, namuna, o'lcham ma'nosini bildiradi. U boshqa ob'ektlarni taqqoslash uchun dastlabki ob'ekt deb qabul qilingan namuna, etalon, model, standartlanadigan ob'ektga qo'yiladigan va vakolatli idoralar tomonidan tasdiqlangan normalar, qoidalar, talablarni belgilovchi normativ-texnik xujjat. Standart inson

faoliyatining barcha soxasiga, ilm-fanga, texnikaga, sanoat, qishloq xo`jaligiga, qurilishga, transport va aloqaga, ta`lim va boshqa soxalarga taalluqlidir.

Mustaqillik yillarida O`zbekiston Respublikasining Davlat standartlash tizimi (DST) shakllandi va u O`zbekistonda standartlar tuzish, izoxlash va tarqatish jarayonlarini tartibga keltirdi. Bu borada O`zbekiston Standartlashtirish, meteorologiya va sertifikatlashtirish agentligi («O`zstandart») olib borayotgan keng ko`lamli ishlarni aloxida e`tirof etish joiz.

«O`zstandart» agentligi bozor iqtisodiyoti sharoitida maxsulotning sifat darajasini belgilovchi, ko`rsatkichlar raqobatdoshligini ta`minlovchi, ishlab chiqaruvchilarga etarli miqdorda axborotlar etkazib beruvchi markazdir.

«O`zstandart» agentligi tomonidan ishlab chiqilgan «Sifat menejmenti va maxsulotlarni sinash» tizimi maxsulot sifat ko`rsatkichini baxolash bilan birga me`yoriy xujjatlar asosida to`g`ri ma`lumotga ega bo`lish talablarini o`rnatadi.

Xozirgi kunda Davlat standartlash tizimi (DST) beshta asosiy standartlarni o`z ichiga oladi:

1. O`zbekiston Respublikasi standartlashtirish tizimi. Asosiy qoidalar;
2. Tarmoq standartlari.
3. Texnik shartlarni kelishish, tasdiqlash va ro`yxatdan o`tkazish tartibi;
4. Korxonaning standartlari. Umumiy qoidalar.
5. Xalqaro (davlatlararo, mintaqaviy) standartlar.

Bozor iqtisodiyotiga o`tish munosabati bilan Xalqaro standartlashtirishning roli, ahamiyati beqiyos darajada kuchaydi. Chunki, xalqaro standartlashtirish ilmiy-texnika va iqtisodiy xamkorlikni rivojlantirishga katta imkoniyat yaratadi. Ular xalqaro aloqalarni kengaytirishga, mavjudlarini takomillashtirishga yordam beradi. Xozirgi kunda jaxonda 400 dan ortiq Xalqaro va regional (xududiy) tashkilotlar mavjud (2000 yil). Standartlashtirish soxasida yirik xalqaro tashkilotlar – BMTga qarashli Evropa iqtisodiy komissiyasi (EEKOON), standartlashtirish bo`yicha Xalqaro tashkilot (ISO) ishlab turibdi.

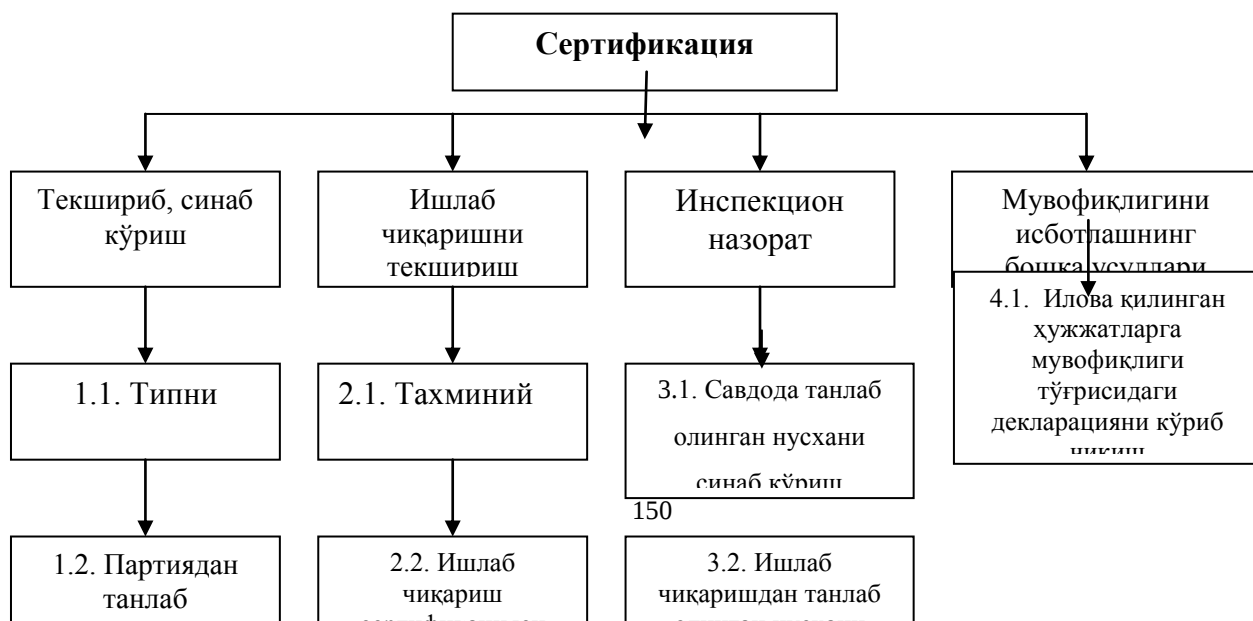
Maxsulot sifati nazariyasi va amaliyotida maxsulotni sertifikatlashtirish masalasi muxim o`rin tutadi.

Maxsulotni sertifikatlashtirish, uning aniq belgilangan talablarga muvofiqligini tasdiqlash usullaridan biri xisoblanadi.

Maxsulot yoki bajarilgan ishning belgilangan talablarga muvofiqligiga oid faoliyat uchun tegishli xujjat beriladi. Uni «sertifikat» deb ataydilar.

Sertifikat lotincha «certificatis» so`zidan olingan bo`lib, tasdiqlangan degan ma`noni bildiradi. Birinchidan, u biror faktni tasdiqlovchi xujjat (masalan, malaka oshirilganligi to`g`risidani xujjat); ikkinchidan, maxsus obligatsiyalar va aktsiyalarning nomi; uchinchidan, sug`urta shartnomasida uning shartlari yoziladigan xujjat; to`rtinchidan, maxsus idoralar (savdo palatasi, Davlat inspeksiya va boshqalar) beradigan va maxsulot, tovar, buyum, mol sifatini tasdiqlaydigan xujjat; beshinchidan, qishloq xo`jaligida urug`lik navini va sifatini tasdiqlaydigan xujjat. Sertifikat bo`lmagan taqdirda urug`lik (oddiy) navsiz don sifatida qabul qilinadi.

Muvofiqligini tasdiqlash jarayonida bajariladigan operatsiyalar, ya`ni har bir ayrim ish faoliyatlarini quyidani chizmada ko`rish mumkin:

2.3. Сифат
тизимини
сертификация-
лаш

→ 3.4. Сифат
тизими устидан
инспекцион
назорат

7-chizma. Sertifikatlashtirish.

Respublikada sertifikatlash ishlarini yaxshilash maqsadida 1993 yilning 28 dekabrda Oliy Majlis tomonidan «Maxsulot va xizmatlarni sertifikatlashtirish to'g'risida»gi qonun qabul qilingan. Mazkur qonun sertifikatlashtirishning xuquqiy, iqtisodiy va tashkiliy asoslarini, shuningdek, majburiyatlar va javobgarliklarni belgilab beradi. Ushbu qonun 4 ta bob va 23 moddadan iborat bo'lib, ularda Umumiy qoidalar, sertifikatlashtirish faoliyatiga doir umumiy talablar, maxsulotlarni majburiy va ixtiyoriy sertifikatlashtirish, nizolarni qarab chiqish, sertifikatlashtirish to'g'risidani qonun hujjatlarini buzganligi uchun javobgarlik masalalari bayon etilgan.

Standartlashtirish va sertifikatlashtirish ishlarini tashkil etish, muvofiqlashtirish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasi xuzuridani O'zbekiston Davlat standartlash, metrologiya va sertifikatlaya markazi «O'zdavstandart», Davlat arxitektura va qurilish qo'mitasi, tabiatni muxofaza qilish Davlat qo'mitasi va O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi zimmasiga yuklatilgan.

Qisqacha xulosalar

1. Maxsulot sifati sanoat ishlab-chiqarish xo'jalik faoliyatining asosiy, eng muxim ko'rsatkichlaridan biri xisoblanadi. Maxsulot sifati maxsulotning iste'mol xususiyatlari majmui bo'lib, uning xalq xo'jaligi va axolining muayyan extiyojlariga yaroqliligini ifodalaydi.

2. Maxsulot sifati tayyorlangan maxsulotning mustaqilligi, qulayligi, ishonchliligi, chidamliligi, tejamkorligi, go'zalligi va boshqa bir qator xususiyatlari bilan belgilanadi. SHu sababli maxsulot sifatini yaxshilash jamiyatga juda katta samara keltiradi: mablag'larni tejaydi, tannarxni kamaytirish, foydani ko'paytirish va shu asosda mamlakat xazinasini to'ldirishga imkon beradi.

3. Maxsulot sifatini yaxshilash va uning raqobatbardoshligini ta'minlash davlat siyosatining eng muxim muammolaridan biri xisoblanadi. SHu sababli Oliy Majlis qonunlarida, Prezident farmonlarida va xukumat qarorlarida maxsulot va ish sifatini oshirishga aloxida e'tibor berilib, ularda barcha turdani maxsulotlarning texnik darajasi, tejamliligi va sifati oshirilsin deyiladi, yangi o'zlashtiriladigan maxsulotlar o'zining sifat va texnik-iqtisodiy xarakteristikalari jixatidan jaxon fan-texnika va texnologiyasi erishgan ilg'or yutuqlarga mos boshqa bir qator ko'rsatmalar berilgan.

4. Maxsulot sifati muammosiga tegishli masalalardan biri standartlashtirishdir. YAna bir muxim masala – sertifikatlashtirishdir. Bu ikki faoliyat fan-texnika, amaliy tajribalarning oxirgi yutuqlariga tayangan xolda ishlab chiqarish rivojiga juda katta ta'sir ko'rsatadi.

5. Maxsulot sifati oshirilishini attestatlaya qilish va rag'batlantirish aloxida ahamiyat kasb etadi. Maxsulot sifatini moddiy rag'batlantirishda maxsulotning bir me'yorda ishlab chiqarilishi ko'rsatkich sifatida e'tiborga olinishi lozim.

Nazorat va muxokama uchun savollar

1. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti va sifat siyosati.
2. Sifat kategoriyasining mohiyati va ahamiyati.
3. Maxsulot sifati ko'rsatkichlari.
4. Sifat, baxo va baxolash.

5. Maxsulot sifatini boshqarish.
6. Standartlashtirish va standartlar.
7. Sertifikatsiyalash va sertifikatlar.
8. Sifat va xorijiy tajribalar.
9. Mustaqillik yillarida maxsulot sifatini va uning raqobatbardoshligini oshirish borasidani yutuqlar va istiqboldani vazifalar.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. 2012 yil vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'tariladigan yil bo'ldi O'zbekiston Respublikasi I.A.Karimovning 2011 yilning asosiy yakunlari va 2012 yilda O'zbekistonning ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Maxkamasining majlisidani ma'ruzasi// Xalq so'zi, 2012 yil 20 yanvar, № 14 (5434) soni, 1-3 betlar.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning 2011 yilning asosiy yakunlari va 2012 yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining majlisidani "2012 yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'taradigan yil bo'ladi" mavzusidani ma'ruzasini o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma. – T.: Iqtisodiyot. - 2012. – 166-180 betlar.
3. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligi yanada yuksaltirishdir/I.A.Karimov. – Toshkent: «O'zbekiston», 2010. – 34-50 b.
4. O'zbekiston Respublikasining «Standartlashtirish to'g'risida»gi qonuni, 1993 yil, 28 dekabr.
5. O'zbekiston Respublikasining «Maxsulotlar va xizmatlarni sertifikatlash to'g'risida» gi qonuni, 1993 yil, 28 dekabr.
6. A. Ortiqov. «Sanoat iqtisodiyoti» (darslik). –T.: TGEU, 2004, 193-205 bet.
7. ISO 9001 bo'yicha sifat menejmenti tizimi to'g'risida. «Korxonalar raxbariyatiga sifat menejmenti tizimi (SMT) to'g'risida. Korxonalarni rivojlantirish strategiyasi va SMT jarayonlari samaradorligini boshqarish». «Xalq so'zi». 2006 yil 26 oktyabr. 2-3-bet
8. O'zbekiston milliy ensiklopedieyasi. 1-10-jildlar.-T.: Davlat ilmiy nashriyoti.2002-2006.

14-MAVZU. Sanoatda tannarx, foyda va ishlab chiqarish rentabelligi

14.1. Qiymat va tannarx nazariyasi, ishlab chiqarish sarflarini kamaytirishning ilmiy asoslari

14.2. Maxsulot ishlab chiqarish tannarxini xosil qiluvchi xarajatlarni guruxlash..

14.3. Foyda va uni maksimallashtirish

14.4. Rentabellik va uni oshirish yo`llari

14.5. Maxsulot tannarxini pasaytirishning manbalari va omillari

**Tayanch so`zlar :** qiymat, tannarx, tannarx elementlari, foyda, rentabellik, rentabellik ko`rsatkichlari.

Mustaqil ish mavzulari.

1. Sanoat ishlab chiqarishi ko`rsatkichlari tizimida tannarxning tutgan o`rni.
2. Maxsulot tannarxini pasaytirish manbaalari va omillari.
3. Ishlab chiqarish xarajatlari va maxsulot tannarxini kamaytirish –inqirozga qarshi kurashning omili sifatida.
4. Sanoatda tejamkorlik tizimini yaratish masalalari.

14.1. Qiymat va tannarx nazariyasi, ishlab chiqarish sarflarini kamaytirishning ilmiy asoslari

Iqtisodiyot nazariyasida qiymat va tannarx masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Jumladan, qiymat tushunchasi borasida bir qator munozarali fikrlar mavjud. Ayrim iqtisodchi olimlar tovarning qiymatini uning natijaliligi bilan bog`lasalar, ayrimlari tovar qiymati – tovar ishlab chiqaruvchilarning tovarida gavdalangan va unda moddiylashgan ijtimoiy mexnati, deb xisoblaydilar. Boshqalari esa tovarning qiymatini ushbu tovarga bo`lgan talab va taklif, ya`ni tovarning noyobliligi belgilaydi, deb xisoblaydilar.

Umuman olganda, tovarning qiymati uning boshqa tovarga ayirboshlana olish darajasini aniqlash uchun zarurdir. Narx (baxo) va qiymat tushunchalari orasida deyarli farq yo`q. Faqatgina narx (baxo) – bu tovar qiymatining puldani ifodasidir xolos.

Iqtisodiyotda maxsulot ishlab chiqarish tannarxi kategoriyasidan xam keng foydalaniladi. Qiymat va ishlab chiqarish tannarxi o`rtasidani tafovut ishlab chiqarish sub`ektining daromadi yoki foydasi xisoblanadi.

Maxsulot ishlab chiqarish tannarxi – maxsulotni ishlab chiqarish bilan bevosita bog`liq bo`lgan, ya`ni ishlab chiqarish texnologiyasi bilan boqliq bo`lgan xarajatlarning puldani ifodasidir.

Sanoat oldida turgan asosiy vazifalardan biri – bu maxsulot ishlab chiqarish tannarxini pasaytirishdir. Bu vazifaning bajarilishi natijasida ishlab chiqarishni rivojlantirishga va axolining turmush darajasini oshirishga imkoniyat yaratadi. Ayniqsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida barcha resurslardan bekami-ko`st foydalanish bu ko`rsatkichlarning rolini oshirish zaruriyatini taqozo etadi. SHu sababli tannarx atamasining mohiyati, ahamiyati, mazmuni va shakllarini yaxshi bilish xamda uni pasaytirish masalasiga katta e`tibor berish kerak bo`ladi.

Biron-bir maxsulot ishlab chiqarish uchun ma`lum miqdorda xomashyo va materiallar, mexnat va boshqa ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo`lgan yuklama xarajatlar sarflanadi. Maxsulot ishlab chiqarish bilan bevosita bog`liq bo`lgan xarajatlarning puldani ifodasi maxsulot ishlab chiqarish tannarxi deb ataladi.

Maxsulot ishlab chiqarish tannarxi ko`rsatkichi ishlab chiqarishni rivojlantirishda va uni tashkil etishda muxim rol` o`ynaydi.

Maxsulot ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish ishlab chiqarish rentabelligini oshirish, ya`ni foydani ko`paytirishning, mavjud resurslar bilan ishlab chiqarish xajmini o`stirishning muxim

omili xisoblanadi. Maxsulot ishlab chiqarish tannarxi ko'rsatkichi ishlab chiqarish sifat ko'rsatkichlari orasida aloxida o'rin tutadi.

Ishlab chiqarishni va mexnatni tashkil etish, texnika va materiallardan foydalanish, moddiy texnika ta'minotini takomillashtirish, maxsulot sifatini yaxshilash borasidani xamma o'zgarishlar xarajatlar darajasida aks etadi. SHu sababli xam biz maxsulot tannarxi ishlab chiqarish samaradorligining sifat ko'rsatkichlari tizimida muxim o'rin egallaydi, deya olamiz. Binobarin, shuning uchun xam maxsulot ishlab chiqarish tannarxini xosil qiluvchi xarajatlarni ularning iqtisodiy mazmuniga ko'ra guruxlash muxim axamiyat kasb etadi.

14.2. Maxsulot ishlab chiqarish tannarxini xosil qiluvchi xarajatlarni guruxlash

Maxsulot ishlab chiqarish tannarxini aniqlash va uni xosil qiluvchi xarajatlarni turkumlash mamlakatimizda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 1999 yil 5 fevraldani 54-son qarori bilan tasdiqlangan «Maxsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarning tarkibi xamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida»gi Nizomga muvofiq amalga oshiriladi.

Maxsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxini xosil qiluvchi xarajatlar ularning iqtisodiy mazmuniga ko'ra quyidani elementlar bilan guruxlarga ajratiladi:

- ishlab chiqarishning moddiy xarajatlari (qaytariladigan chiqitlar qiymati chiqarilib tashlangan xolda);
- ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mexnatga xaq to'lash xarajatlari;
- ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar;
- asosiy fondlar va ishlab chiqarish axamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;
- ishlab chiqarish axamiyatiga ega bo'lgan boshqa xarajatlar.

1. Ishlab chiqarish bilan bog'liq moddiy xarajatlar.

Ishlab chiqarish bilan bog'liq moddiy xarajatlarga quyidanilar tegishli bo'ladi:

1. Ishlab chiqariladigan maxsulot asosini tashkil etib uning tarkibiga kiradigan yoki maxsulot tayyorlashda (ishlarni bajarishda, xizmatlar ko'rsatishda) zarur tarkibiy qism xisodlangan chetdan sotib olinadigan xomashyo va materiallar.

2. Normal texnologiya jarayonini ta'minlash va maxsulotlarni o'rash uchun maxsulot (ishlar, xizmatlar) yoki boshqa ishlab chiqarish extiejlariga sarflanadigan (asbob-uskunalar, binolar, inshootlar va boshqa asosiy vositalar sinovini o'tkazish, nazorat qilish, saqlash, tuzatish va ulardan foydalanish) uchun ishlab chiqarish jarayonida foydalanadigan, xarid qilinadigan materiallar, shuningdek, asbob-uskunalarni tuzatish uchun extiyot qismlar, instrumentlar, moslamalar, inventar, priborlar laboratoriya asbob-uskunolari va asosiy fondlarga kirmaydigan boshqa arzonbaxo ashyolarning eskirishi.

3. Sotib olinadigan, kelgusida ushbu xo'jalik yurituvchi sub'ektda montaj qilinadigan yoki qo'shimcha ishlov beriladigan butlovchi buyumlar va yarim tayyor maxsulotlar.

4. Tashqi yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek, xo'jalik yurituvchi sub'ektning ichki tarkibiy bo'linmalari tomonidan bajariladigan faoliyatning asosiy turiga tegishli bo'lmagan, lekin ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ishlar va xizmatlar.

Ishlab chiqarish xarakteriga ega bo'lgan ishlar va xizmatlarga maxsulot tayyorlash bo'yicha ayrim operatsiyalarni bajarish, xomashyo va materiallarga ishlov berish, iste'mol qilinayotgan ashyo va materiallar sifatini aniqlash uchun sinovlar o'tkazish, belgilangan texnologik jarayonlarga rioya etilishi ustidan nazorat qilish, asosiy ishlab chiqarish fondlarini tuzatish va boshqalar tegishli bo'ladi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ekt ichida tashqi yuridik shaxslarning transport xizmatlari (xomashyo, materiallar, detallar, instrumentlar, inventarlar, yuklarning boshqa turlarini bazis

(markaziy) ombordan olib keltirish va tayyor maxsulotni saqlash uchun omborga keltirish) xam ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan xizmatlarga tegishli bo'ladi.

5. Tabiiy xomashyo (er rekul'tivatsiyasiga ajratmalar, ixtisoslashtirilgan yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan erni rekul'tivatsiya qilish ishlariga xaq to'lash), ildizi bilan beriladigan daraxtga xaq to'lash, sanoat korxonalarini tomonidan suv xo'jaligi tizimidan belgilangan limitlar doirasida va undan ortiqcha olinadigan suv uchun xaq to'lash. Sanoatning xomashyo tarmoqlari uchun – yog'och-taxta materiallardan yoki foydali qazilmalardan (rudadan) foydalanishga xuquqlarning amortizatsiya qilinadigan qiymati yoki atrof-muxitni tiklash xarajatlari.

6. Texnologik maqsadlarga, energiya barcha turlarini ishlab chiqarishga, binolarni isitishga sarflanadigan yonilg'ining chetdan sotib olinadigan barcha turlari, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning transporti tomonidan bajariladigan ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish bo'yicha transport ishlari.

7. Xo'jalik yurituvchi sub'ektning texnologik, transport va boshqa ishlab chiqarish xamda xo'jalik ehtiyojlariga sarflanadigan barcha turdani xarid qilinadigan energiya. (Xo'jalik yurituvchi sub'ektning o'zi tomonidan ishlab chiqariladigan elektr energiyasi va energiya boshqa turlariga, shuningdek, xarid qilinadigan energiyani iste'mol joyigacha transformatsiya qilish va uzatish xarajatlari xarajatlarning tegishli elementlariga kiritiladi).

8. Ishlab chiqarish sohasida moddiy boyliklarning tabiiy yo'qolish normalari doirasida va ulardan ortiqcha yo'qotilishi, yaroqsizlanishi va kam chiqishi.

9. Xo'jalik yurituvchi sub'ektning transporti va xodimlari tomonidan moddiy resurslarni etkazish bilan bog'liq xarajatlar (yuklash va tushirish ishlari xam shu jumlagacha kiradi) ishlab chiqarish xarajatlarning tegishli elementlariga kirishi kerak (mexnatga xaq to'lash xarajatlari, asosiy fondlar amortizatsiyasi, moddiy xarajatlar va boshqalar).

10. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan moddiy resurslarni etkazib beruvchilardan olinadigan idishlar xam moddiy resurslar qiymatiga kiritiladi.

11. Maxsulot tannarxiga kiritiladigan moddiy resurslar xarajatlardan qaytariladigan chiqitlar qiymati, idish va o'rash-joylash materiallari qiymati ularning amalda sotilishi, foydalanishi yoki omborga kiritilishi narxi bo'yicha chiqarib tashlanadi.

12. «Moddiy xarajatlar» elementi bo'yicha aks ettiriladigan moddiy resurslar qiymati sotib olish narxidan, jumladan, barter bitishuvlarida, qo'shimcha narx (ustama)dan, ta'minot, tashqi iqtisodiy tashkilotlar tomonidan to'lanadigan vositachilik taqdirlashlaridan, tovar birjalari xizmatlari qiymatidan, xususan, brokerlik xizmatlaridan, bojlar va yig'imlardan, transportda tashishga xaq to'lashdan, tashqi yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan saqlash va etkazib berishga xaq to'lashdan kelib chiqib shakllanadi.

II. Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mexnatga xaq to'lash xarajatlari.

Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mexnatga xaq to'lash xarajatlari tarkibiga quyidani moddalar kiritiladi:

1. Xo'jalik yurituvchi sub'ektda qabul qilingan mexnatga xaq to'lash shakllari va tizimlariga muvofiq bajariladigan narxnomalar, tarif stavkalari va lavozim maoshlaridan kelib chiqib xisoblangan amalda bajariladigan ish uchun ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ish xaqi, shu jumladan, bajarilgan ishni xisobga olish bo'yicha dastlabki xujjatlarda nazarda tutilgan rag'batlantiruvchi tushirish to'lovlar.

2. Kasb maxorati va murabbiylik uchun tarif stavkalari va okladlarga ustamalar.

3. Ish rejimi va mexnat sharoitlari bilan bog'liq bo'lgan kompensatsiya tushirish to'lovlar, shu jumladan:

- texnologik jarayon jadvalida nazarda tutilgan tungi vaqtda, ishdan tashqari, vaqtda, dam olish va bayram (ishlanmaydigan) kunlarda ishlaganlik uchun tarif stavkalari va okladlarga ustamalar va qo'shimcha xaq;

- ko'p smenali rejimda ishlaganlik, kasblarni birga qo'shib olib borganlik va xizmat ko'rsatish zonalarini kengaytirganlik uchun ustamalar;

- xukumat tomonidan tasdiqlangan kasblar va ishlar ro'yxati bo'yicha og'ir, zararli, aloxida zararli mexnat va tabiiy-iqlim sharoitlarida ishlaganlik uchun ustamalar, xususan, ushbu sharoitlardani uzluksiz ish staji uchun ustamalar;

- aloqa, temir yo'l, daryo, avtomobil transporti va katta yo'llar xodimlari doimiy ishi yo'lda o'tadigan yoki qatnov tusiga ega bo'lgan boshqa xodimlarning ish xaqiga, xo'jalik yurituvchi sub'ekt joylashgan joydan jo'nagan paytidan boshlab shu joyga qaytib kelgan paytigacha to'lanadigan yo'lda o'tgan xar bir sutka uchun to'lanadigan ustamalar;

- qurilishda, rekonstruksiya qilishda va mukammal ta'mirlashda bevosita band bo'lgan, shuningdek, qonun xujjatlarida nazarda tutilgan xollarda vaxta usuli bilan ishlarni bajargan xodimlarga ishning ko'chma va qatnov xususiyati uchun ustama;

- doimiy ravishda er osti ishlarida band bo'lgan xodimlarga ularning shaxtada (konda) ish joyiga jo'nab ketishlaridan va orqaga qaytishlarigacha o'tadigan normativ vaqt uchun qo'shimcha xaq;

- mexnatga xaq to'lashning rayonlar bo'yicha tartibga solinishiga, shu jumladan, rayon koeffitsientlari va amaldani qonun xujjatlariga muvofiq cho'l, suvsiz va yuqori tog' joylarida ishlaganlik uchun koeffitsientlar bilan belgilangan to'lovlar;

- xo'jalik yurituvchi sub'ekt joylashgan joydan (yig'ilish punktidan) ish joyiga va orqaga qaytadigan yo'lda o'tadigan kunlar uchun vaxtada ishlash jadvalida nazarda tutilgan, shuningdek, xodimlarning meteorologiya sharoitlariga ko'ra va transport tashkilotlari aybi bilan yo'lda tutilib qolgan kunlar uchun tarif stavkasi.

4. Ish vaxta usulida tashkil etilganda, ish vaqti jamlanib xisoblanganda va qonun xujjalari bilan belgilangan boshqa xollarda xodimlarga ularga ish vaqtining normal davom etishidan ortiq ishlaganligi munosabati bilan beriladigan dam olish (ortiqcha ishlagan ish vaqti uchun dam olish) kunlari uchun xaq to'lash.

5. Ishlamagan vaqt uchun xaq to'lash:

- amaldani qonun xujjatlariga muvofiq navbatdani (xar yilgi) va qo'shimcha ta'tillar, navbatdani (xar yilgi) foydalanilmagan va qo'shimcha ta'tillar uchun kompensatsiyalar, o'smirlarning imtiyozli soatlari, bolani ovqatlantirish uchun onalar ishidani tanaffuslar, shuningdek, tibbiy ko'rikdan o'tish bilan bog'liq vaqt uchun xaq to'lash;

- majburiy ta'tilda bo'lgan xodimlarga asosiy ish xaqini qisman saqlab qolgan xolda xaq to'lash;

- donor xodimlarga qonini tekshirish, topshirish kunlari uchun va qon topshirilgan xar bir kundan keyin beriladigan dam olish kunlari uchun xaq to'lash;

- davlat vazifalarini bajarganlik uchun (xarbiy yig'inlar, favqulodda vaziyatlar bo'yicha yig'inlar va boshqalar) mexnat xaqi to'lash.

6. Xo'jalik yurituvchi sub'ekt shtatida turmaydigan xodimlar mexnatiga ular tomonidan fuqarolik-xuquqiy tusdani tuzilgan shartnomalar bo'yicha ishlar bajarilganligi uchun xaq to'lash, agar bajarilgan ish uchun xodimlar bilan xisob-kitob xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan amalga oshirilsa, pudrat shartnomasi xam shu jumlagi kiradi.

7. Belgilangan tartibga muvofiq ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi xodimlar mexnatiga xaq to'lash fondiga kiritiladigan to'lovlarning boshqa turlari.

III. Ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar.

Ijtimoiy sug'urtaga ajratmalarga quyidanilar kiradi:

1. Qonun xujjalari bilan belgilangan normalar bo'yicha mexnatga xaq to'lash fondiga ijtimoiy tusdani majburiy ajratmalar.

2. Nodavlat pensiya jamg'armalariga, ixtiyoriy tibbiy sug'urtaga va ixtiyoriy sug'urtaning boshqa turlariga ajratmalar.

IV. Asosiy vositalar va ishlab chiqarish axamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi.

Asosiy vositalar va ishlab chiqarish axamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi bo'yicha xarajatlar tarkibiga quyidagilar kiradi:

1. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining dastlabki (tiklash) qiymatidan kelib chiqib xisoblangan amortizatsiya ajratmalari summasi (xisoblangan eskirish), lizing bo'yicha va belgilangan tartibda tasdiqlangan normalar, qonun xujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan jadallashtirilgan amortizatsiya xam shu jumlagi kiradi.

2. Ishlab chiqarish axamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar eskirishi xar oyda xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan dastlabki qiymati va ulardan foydali foydalanish muddatidan (biroq xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyati muddatidan ortiq emas) kelib chiqib xisoblanadigan maxsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga tegishli bo'ladi. Foydali foydalanish muddatini aniqlash imkoni bo'lmagan nomoddiy aktivlar bo'yicha eskirish normasi besh yil xisobiga belgilanadi, biroq xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyati muddatidan ortiq emas.

V. Ishlab chiqarish tusidani boshqa xarajatlar.

Ishlab chiqarish tusidani boshqa xarajatlarni xisobga olishning navbatdani kompleks moddalar *I, II, III, IV* – bandlarda keltirilgan xarajatlar elementlari bo'yicha ajratiladi.

1. Ishlab chiqarish jarayoniga xizmat ko'rsatish xarajatlari:

- ishlab chiqarishni xomashyo, materiallar, yonilg'i, energiya, instrument, moslamalar va boshqa mexnat vositalari va buyumlari bilan ta'minlash xarajatlari;

- asosiy ishlab chiqarish fondlarini ish xolatida saqlash xarajatlari (texnik ko'rik va qarov, joriy va mukammal tuzatish xarajatlari). Asosiy ishlab chiqarish vositalarini barcha turda (joriy, o'rtacha, mukammal) tuzatishlarni xo'jalik yurituvchi sub'ektning o'z kuchi bilan o'tkazish ishlab chiqarish xarajatlarning tegishli elementlari (moddiy xarajatlar, mexnat xaqi to'lash xarajatlari va boshqalar) bo'yicha maxsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga kiritiladi.

Zarurat bo'lganda ayrim tarmoqlarning xo'jalik yurituvchi sub'ektlari O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining ruxsati bilan mukammal tuzatish ishlarini o'tkazish uchun mablag'lar zaxirasini tashkil qilishlari mumkin. Ushbu zaxiraga ajratmalar «Ishlab chiqarish tusidani boshqa xarajatlar» elementi tarkibida aks ettiriladi va ko'zda tutilayotgan xarajatlar qiymati xamda asosiy vositalar xar bir ob'ektini mukammal tuzatishlarning davriyligidan kelib chiqqan xolda aniqlanadi. Zaxiraga ajratmalar normasi xar bir xisobot yili oxirida qayta ko'rib chiqiladi va zarur bo'lganda yangi moliya yili uchun ajratmalar miqdori ko'paytirilishi yoki kamaytirilishi mumkin. Agar mukammal tuzatishga zaxira mablag'lari summasi ushbu ob'ektni tuzatishga qilingan xaqiqiy xarajatlar summasidan oshib ketsa, oshib ketgan summa bo'yicha tuzatish kiritilishi kerak: agar xaqiqiy xarajatlar zaxiradanidan oshib ketsa, u xolda oshib ketgan summa «Ishlab chiqarish tusidani boshqa xarajatlar» elementi tarkibida aks ettiriladi.

- yong'indan saqlash va qo'riqlashni xamda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni texnikaviy foydalanish qoidalari bilan nazarda tutilgan boshqa maxsus talablar bilan ta'minlash, ular faoliyatini nazorat qilish xarajatlari.

Idoradan tashqari, qo'riqlash xarajatlari bunday qo'riqlash mavjud bo'lishini talab qiluvchi mazkur ishlab chiqarishga maxsus talablar mavjud bo'lgan taqdirda maxsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga kiritilishi mumkin.

- ishlab chiqarish faoliyatiga tegishli bo'lgan asosiy vositalarni joriy ijaraga olish bilan bog'liq xarajatlar;

- tabiatni muxofaza qilish maqsadlaridani fondlarni saqlash va ulardan foydalanish bilan bog'liq joriy xarajatlar, jumladan, ifloslantiruvchi moddalarni yo'l qo'yiladigan normalar doirasida va undan ortiqcha atrof-muxitga chiqarganlik uchun to'lovlar;

- ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan va qonun xujjatlarida nazarda tutilgan mexnatning normal sharoitlari va texnika xavfsizligini ta'minlash xarajatlari;

- xodimlarning ishlab chiqarish jarayonida bevosita qatnashishi bilan bog'liq bo'lgan sog'liqni muxofaza qilish tadbirlari;

- tyokin ko'rsatiladigan kommunal xizmatlar, oziq-ovqat, ayrim tarmoqlar xodimlariga oziq-ovqatlar qiymati, Xo'jalik yurituvchi sub'ekt xodimlariga beriladigan tyokin uy-joy xaqini to'lash xarajatlari (yoki uy-joy, kommunal xizmatlar va boshqalar uchun pul kompensatsiyasi summasi).

- amaldani qonun xujjatlariga muvofiq tyokin beriladigan va shaxsiy foydalanishda qoladigan buyumlar qiymati (shu jumladan, formalı kiyim-bosh, maxsus ovqatlar, yoki ular pasaytirilgan narxlar bo'yicha sotilishi munosabati bilan imtiyozlar summasi);

- ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo'lgan boshqaruvning texnik vositalarini, aloqa uzellarini, signalizatsiya vositalarini, boshqaruvning boshqa texnik vositalarini, xisoblash markazlarini saqlash va ularga xizmat ko'rsatish xarajatlari;

- qonun xujjatlariga muvofiq ishlab chiqarishda band bo'lgan xodimlarni tibbiy ko'rikdan o'tkazganlik uchun tibbiy muassasalarga xaq to'lash.

2. Ishlab chiqarish xodimlarini belgilangan ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo'lgan xizmat safarlariga yuborish bo'yicha normalar doirasida va ulardan ortiqcha xarajatlar.

3. Ishlab chiqarish ishchilarini va ishlab chiqarish aktivlarini majburiy sug'urta qilish xarajatlari.

4. Brak tufayli kelib chiqadigan yo'qotishlar.

5. Ishlab chiqarishning ichki sabablariga ko'ra bekor turishlar tufayli yo'qotishlar.

6. Kafolatli xizmat muddati belgilangan buyumlarni kafolatli tuzatish va ularga kafolatli xizmat ko'rsatish xarajatlari.

7. Maxsulot (xizmatlar)ni majburiy sertifikatlash qilish xarajatlari.

8. Ishlab chiqarish jaroxatlari tufayli mexnat qobiliyati yo'qolishi munosabati bilan tegishli vakolatli organlarning qarorlari asosida va qarorlarisiz to'lanadigan nafaqalar.

9. Umumiy foydalaniladigan yo'lovchilar transporti xizmat ko'rsatmaydigan yo'nalishlarda xodimlarni ish joyiga olib borish va olib kelish bilan bog'liq xarajatlar.

Maxsulot tannarxi nazariyasida maxsulot tannarxi strukturasi degan muxim tushuncha mavjud. U ayrim xarajatlarning maxsulot ishlab chiqarish uchun sarflanadigan jami xarajatlar summasidani nisbatini ko'rsatadi. Odatda, struktura foiz xisobida o'lchanadi.

Tannarx strukturasi tarmoqlar va korxonalarining xususiyatiga, ishlab chiqarish texnologiyasi va ishlab chiqarishning tashkil qilinishiga bog'liqdir.

Maxsulot tannarxining strukturasi o'zgarmas miqdor xisoblanmaydi. Sanoatning o'sishi, texnika va ishlab chiqarish texnologiyasi takomillashishi, asosiy va aylanma fondlardan foydalanishning yaxshilanishi, ish xaqi miqdorining o'zgarishi, iste'mol buyumlari baxolarining tartibga tushishi va transport tariflarining o'zgarishi bilan maxsulot tannarxi strukturasi xam o'zgaradi.

Maxsulot tannarxida qaysi guruxdani xarajatlar asosiy o'rin tutishiga qarab, sanoat tarmoqlari bir-biridan farq qiladi – ko'p mexnat, ko'p material, ko'p energiya, ko'p mablag' talab qiladigan bo'ladi. Buni 20 - jadvaldani ma'lumotlardan ko'rish mumkin.

20-jadval

O'zbekiston sanoat tarmoqlari bo'yicha sanoat maxsuloti ishlab chiqarish tannarxining strukturasi (ishlab chiqarishga ketgan barcha xarajatlar foiz xisobida)

	Jami xarajat- lar	SH u j u m l a d a n					
		Xomashyo va asosiy materialla r	YOqilg`i	Energiya	Amorti- zauiya	Ish xaqi va undan ajratma	Boshqa xara- jatlar
Xamma sanoat							
1995 y.	100	77	1,8	1,4	3,3	10,7	2,1
2010 y.	100	62,3	9,4	6,1	4,1	10,0	8,1

Elektroenergetika							
1995 y.	100	-	45,9	0	23	20,6	5,2
2010 y.	100	3,6	60,2	16,0	1,9	10,3	8,0
Gaz sanoati							
1995 y.	100	-	1,3	13,5	36,2	26,7	17,3
2010 y.	100	39,2	1,3	15,3	9,8	6,4	28,0
Mashinasozlik va metalni qayta ishlash							
1995 y.	100	61,1	0,6	1,5	4,1	26,3	2,9
2010 y.	100	67,0	1,2	1,5	13,9	12,3	4,1
Engil sanoat							
1995 y.	100	89,7	0,2	0,4	0,8	5,4	0,8
2010 y.	100	80,7	1,1	1,9	2,3	8,0	6,0
Oziq-ovqat sanoati							
1995 y.	100	89,3	0,8	0,4	1,2	4,7	0,9
2010 y.	100	78,4	2,0	1,5	2,7	7,1	8,3

Ish xaqi uchun qilinadigan xarajatlar (mexnat xarajatlari) salmog'i eng katta bo'lgan ishlab chiqarish tarmog'i ko'p mexnat talab qiladigan tarmoq xisoblanadi (ko'mir sanoati, yog'och tayyorlash sanoati va boshqalar).

Xomashyo va materiallarga qilinadigan xarajatlar salmog'i eng katta bo'lgan ishlab chiqarish tarmog'i ko'p material talab qiladigan tarmoq xisoblanadi (engil sanoat va oziq-ovqat sanoati, mashinasozlik).

Xarajatlarning ko'p qismi asosiy vositalar amortizatsiyasi uchun sarflanadigan tarmoqlar ko'p mablag'lar talab qiladigan tarmoqlarga kiradi (masalan, neft va gaz qazib chiqarish, gidroelektrostantsiyalarda elektr energiyasi ishlab chiqarish).

Ishlab chiqarishning tarmoq xususiyatlarini xisobga olish, tannarx strukturasi va ishlab chiqarish xarajatlarini iqtisodiy taxlil qilish ishlab chiqarishda yuz beradigan asosiy texnik-iqtisodiy jarayonlarni o'rganish, ishlab chiqarishdani chiqimlarni kamaytirishning asosiy yo'llarini belgilashga imkon beradi.

14.3. Foyda va uni maksimallashtirish

Sanoat va uning barcha bo'g'inlari ishini tavsiflovchi muxim sifat ko'rsatkichlaridan biri foyda va rentabellikdir. Foyda bozor munosabatlarining muxim kategoriyasi sifatida iqtisodiyotda, ma'lum funktsiya (vazifa)larni bajaradi:

- ishlab chiqarish faoliyatining natijasidan olingan iqtisodiy samarani tavsiflaydi, chunki u so'nggi moliyaviy natijani ifodalaydi;
- turli darajadani byudjetlarni shakllantiradi;
- xodimlarning manfaatlarini ximoya qiladi va bu borada iqtisodiy dastak va stimul rolini o'ynaydi;
- ilmiy – texnikaviy, tashkiliy va ijtimoiy ishlarni amalga oshirishga imkoniyat beradi.

Foyda sanoat, tarmoq va korxonaning xamma ishlab chiqarish xo'jalik faoliyati natijalarini umumlashtiruvchi ko'rsatkichdir. Balansdani foyda yoki foydaning umumiy summasi – korxona balansidani mavjud ishlab chiqarish va ishlab chiqarishdan tashqari, xo'jaliklarning moliya-xo'jalik faoliyatlari natijasida olingan foyda summasidir. Foydaning umumiy summasi tovar maxsulotini sotishdan, ishlab chiqarishdan tashqari, bajarilgan ishlar va xizmatlardan olingan daromadlardan, korxona yordamchi xo'jaliklarining maxsulotlarini sotishdan olingan daromadlardan, realizatsiyadan tashqari, foyda va uy-joy kommunal xo'jaligi, xar xil jarimalar, penya va xokazolardan tashkil topadi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyatining moliyaviy natijalari foydaning quyidani ko'rsatkichlari bilan tavsiflanadi:

-maxsulotni sotishdan olingan yalpi foyda (YAF), bu sotishdan olingan sof tushum bilan sotilgan maxsulotning ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidani tafovut sifatida aniqlanadi:

$$YAF = SST - MIT,$$

bu erda: YAF – yalpi foyda;

SST – sotishdan olingan sof tushum;

MIT – sotilgan maxsulotning ishlab chiqarish tannarxi;

-asosiy faoliyatdan ko'rilgan foyda – bu maxsulotni sotishdan olingan yalpi foyda bilan davr xarajatlari o'rtasidani tafovut va qo'shimcha asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa daromadlar yoki minus boshqa zararlar sifatida aniqlanadi:

$$- AFF = YAF - DX + BD - BZ,$$

- bu erda:

- AFF – asosiy faoliyatdan olingan foyda;

- DX – davr xarajatlari;

- BD – asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar;

- BZ – asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa zararlar;

-xo'jalik faoliyatidan olingan foyda (yoki zarar) – bu asosiy faoliyatdan olingan foyda summasi plus moliyaviy faoliyatdan ko'rilgan daromadlar va minus zararlar sifatida xisoblab chiqiladi:

$$UF = AFF + MD - MX,$$

bu erda:

UF – umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda;

MD – moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar;

MX – moliyaviy faoliyat xarajatlari;

-solliq to'lagungacha olingan foyda – bu umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda, plus favqulodda (ko'zda tutilmagan) vaziyatlardan ko'rilgan foyda va minus zarar sifatida aniqlanadi:

$$STF = UF + FP - FZ,$$

bu erda:

STF – solliq to'lagungacha olingan foyda;

FP – favqulodda vaziyatlardan olingan foyda;

FZ – favqulodda vaziyatlardan ko'rilgan zarar;

-yilning sof foydasi – bu solliq to'langandan keyin xo'jalik yurituvchi sub'ekt ixtiyorida qoladi, o'zi dadaromad (foyda)dan to'lanadigan soliqni va minus qonun xujjatlarida nazarda tutilgan boshqa soliqlar va to'lovlarni chiqarib tashlangan xolda soliqlar to'lagunga qadar olingan foydani ifodalaydi:

$$SF = STF - DS - BS,$$

SF – sof foyda;

DS – daromad (foyda)dan to'lanadigan soliq;

BS – boshqa soliqlar va to'lovlar.

Xar bir korxona (firma) yashashi va ravnaq topishi uchun foyda olishi kerak. Korxona foydani o'z rivojini ta'minlovchi birinchi muxim omil deb biladi. Foydani maksimallashtirish bilan shug'ullanmaydigan korxonaning yashab ketish imkoniyati kam bo'ladi. Makroiqtisod sohasida uzoq muddatga foydani maksimallashtirish masalasiga katta e'tibor berilishi shundan iboratki, shu asosda firma faoliyati oldindan bashorat qilinadi.

Mulk egasini o'zi boshqaradigan unchalik katta bo'lmagan korxona (firma)da ularni yuritish bilan bog'liq bo'lgan xamma qarorlarda foydani ko'paytirish asosiy o'rin tutadi. Juda katta va yirik korxona (firma) larda raxbar (boshqaruvchi)lar kundalik qarorlarni qabul qilishda mulk egalari xar doim xam boshqaruvchilar faoliyatini nazorat ostida saqlay olmaydilar. SHuning uchun boshqaruvchilarda va korxonaga raxbarlik qilishda ma'lum darajada erkinliklar bo'lib, foydani maksimallashtirish bilan etarli shug'ullanmasliklari mumkin. Ular mulk egasi bo'lmaganliklari uchun uzoq muddatli manfaat o'rniga qisqa manfaatni afzal ko'rishlari mumkin. Boshqaruvchilar ko'pincha foydani maksimallashtirish o'rniga daromadni ko'paytirish yoki akuiyadorlarni qiziqtirish uchun dividendni oshirishga xarakat qilishlari mumkin. Bundan tashqari, ular yuqori

lavozimga erishish yoki katta mukofotlar olish maqsadida foyda keyinchalik kamayib ketsa xam xozirgi kunning o'zida oshirishga xarakat qiladilar. SHu tufayli bunday raxbarlar o'z lavozimlaridan chetlashtirilishi va korxonani boshqa raxbarlarga topshirish zaruriyati yuzaga keladi.

YUqorida keltirilgan foyda turlaridan tashqari, uning yana bir qancha turlari mavjud:

- xaqiqiy foyda;
- o'rtacha foyda;
- monopol foyda yoki iqtisodiy renta;
- maksimal foyda.

Xaqiqiy foyda – bu xaqiqatda xisobot ma'lumotlari, ya'ni xaqiqiy xarajatlar asosida aniqlangan foyda xisoblanadi. Bu foyda korxona moliyaviy faoliyatini tashkil etishda asosiy manba bo'lib xisoblanadi.

O'rtacha foyda deganda boshqa xamma korxonalar kabi sarflangan kapitaliga bir xil foyda olish yoki bir xil rentabellikka ega bo'lish tushuniladi. O'rtacha foyda korxona (firma)ning faoliyat ko'rsatayotgan soxada, tarmoqda qolishini ta'minlaydi. Bunday foydaning yuzaga kelishi bozorning uzoq muddatli barqarorlikka erishganidan dalolat beradi. O'rtacha foydani ko'pincha iqtisodiy foyda deb ataydilar.

Iqtisodiy foyda qachon paydo bo'ladi? Agar korxona bir maxsulotni tayyorlab, sotib, xaqiqatda 100 ming so'm foyda olgan bo'lsa-yu, ana shu mablag'ni boshqa maxsulot ishlab chiqarishga sarflab, uni sotganda 150 ming so'mlik foyda olsa, bunday foydani iqtisodiy foyda deb tushunish kerak. Bu xolda foyda ijobiy tus oladi. Ijobiy iqtisodiy foyda korxonani biron-bir investor faoliyat boshlashiga rag'batlantirsa, ijobiy xaqiqiy foyda ishlab chiqarish yoki firmaning ancha oyoqqa turib olganidan darak beradi.

Monopol foyda yoki iqtisodiy renta – bu cheklangan ishlab chiqarish omillaridan foydalanish natijasida sodir bo'lgan foyda xisoblanadi. Masalan, ikkita korxona bir xil erga ega bo'lib, erni olish bilan bog'liq xarajatlar bir xil bo'lishi sharoitida birinchi er transport tarmog'iga yaqin bo'lganligi uchun maxsulotni tashishga 10 mln. so'm kam sarf qilinishi mumkin, ana shu 10 mln so'm uning qo'shimcha foydasi xisoblanadi. Iqtisodiy renta ishlab chiqarish omillari cheklanganligidan kelib chiqadi va u yoki bu ishlab chiqarish omiliga berish xolatini bildirgan baxo bilan shu omilning eng kam baxosi o'rtasidani farqdan iborat bo'ladi.

Maksimal foyda – bu bir birlik qo'shimcha maxsulotni sotishdan olingan daromadni shu bir birlik qo'shimcha maxsulotga qilingan xarajat miqdori bilan bab-barobar kelishi natijasida olingan foyda. SHu xolda rentabellikning eng yuqori darajasiga erishilgan bo'ladi. SHunga ko'ra, foydani maksimallashtirish degani, eng yuqori rentabellikni ta'minlash deganidir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida sanoat soxasida o'tkazilayotgan tub iqtisodiy tadbirlar majmuida foydani taqsimlash masalalari muxim o'rin tutadi, zero uni, adolat yuzasidan va to'g'ri taqsimlash jamoa va xar bir xodimning manfaatdorligini uyg'unlashtirish uchun sharoit yaratadi.

14.4. Rentabellik va uni oshirish yo'llari

Sanoat korxonalarining muxim moliyaviy ko'rsatkichlaridan biri rentabellikdir. Ishlab chiqarish rentabelligi korxona (firma) ishi samaradorligini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlardan biridir. U korxonaning daromad olish darajisini ifodalaydi.

Rentabellik nazariyasida uning bir qancha turlari mavjud bo'lib, ularga jumlasiga quyidanilar kiradi:

- sotish rentabelligi;
- asosiy faoliyat rentabelligi;
- xususiy kapital rentabelligi;
- asosiy kapital (fondlar) rentabelligi;
- permanent kapital rentabelligi;
- aylanma kapital rentabelligi;
- qarzga olingan kapital rentabelligi;
- real asosiy kapital rentabelligi;

- investirlashgan kapital samaradorligi.

1. Sotish rentabelligi deganda xar bir sotilgan maxsulot summasiga qancha xarajat qilinganlik darajasi tushuniladi. Demak, bu ko'rsatkich sotilgan maxsulot qiymati bilan ana shu maxsulotni ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlarni taqqoslash asosida yuzaga keladi. Bunday koeffitsient baxolash siyosatidani o'zgarishlarni va sotilgan maxsulot tannarxini nazorat qilish bo'yicha korxonaning qobiliyatini tavsiflaydi.

Sotish rentabelligini quyidani formula orqali ifodalash mumkin:

$$R_s = \frac{\text{sotilgan maxsulot tannarxi}}{\text{Xaqiqiy sotilgan maxsulot}}$$

2. Asosiy faoliyat rentabelligi – bu ishlab chiqarishning foydaliligi, natijaliligidir. Bu ko'rsatkich ishlab chiqarish samaradorligini tavsiflaydi va quyidanicha ifodalanadi:

$$R_a = \frac{\text{maxsulotni sotishdan olingan foyda}}{\text{maxsulotni ishlab chiqarish xarajatlari (ishlab chiqarish tannarxi)}}$$

3. Xususiy kapitalning rentabelligi – bu korxona (firma), tarmoq xususiy kapitalining foydaliligi va natijaliligi. U quyidani formula yordamida aniqlanadi:

$$R_{xk} = \frac{\text{sof foyda}}{\text{xususiy xarajatlarning o'rtacha qiymati}}$$

Bunday koeffitsient xususiy kapitaldan foydalanish darajasini, ya'ni korxona tomonidan xususiy kapitalning o'rtacha qiymatiga qancha sof foyda olinganligini ko'rsatadi.

5. Asosiy kapital (fondlar) rentabelligi – bu asosiy fondlar va boshqa oborotdan tashqari aktivlarning foydaliligi. U quyidanicha aniqlanadi:

$$R_{ak} = \frac{\text{sof foyda}}{\text{ko'p muddatli aktivlarning qiymati}}$$

5. Permanent kapital rentabelligi – bu permanent kapitalning foydaliligi, natijaliligidir. U quyidani formula yordamida aniqlanadi:

$$R_p = \frac{\text{sof foyda}}{\text{permanent kapitalning o'rtacha qiymati}}$$

6. Aylanma kapitalning rentabelligi – bu aylanma kapitalning foydaliligi, natijaliligi. U xar bir so'mli aylanma kapitaldan qanchalik foyda olish mumkinligini ko'rsatadi. Uni quyidani formula asosida aniqlash mumkin:

$$R_a = \frac{\text{sof foyda}}{\text{aylanma kapitalning o'rtacha qiymati}}$$

7. Qarzga olingan kapitalning rentabelligi – bu qarzga olingan kapitalning foydaliligi, unumiligi. U quyidanicha aniqlanadi:

$$R_q = \frac{\text{sof foyda}}{\text{qarzga olingan kapitalning qiymati}}$$

Bu koeffitsient xar bir so'mli qarzga olingan kapital qancha foyda keltirganligini ifodalaydi.

8. Real asosiy kapitalning rentabelligi uning foydaliligini ifodalaydi va xar bir so'mli real asosiy kapital qancha so'm foyda keltirganligini ko'rsatadi. U quyidani formula asosida aniqlanadi:

$$Rrk = \frac{\text{sof foyda}}{\text{real asosiy kapital}}$$

9. Investirlangan kapital rentabelligi – bu investitsiya mablag'larining natijaliligi, foydaliligi. Bu ko'rsatkich investitsiya tufayli olingan mablag'larning qanchalik samara berishini ifodalaydi va quyidani formula orqali aniqlanadi:

$$Rik = \frac{\text{solisqarsiz foyda Q to'langan foizlar summasi}}{\text{xususiy kapital Q uzoq muddatli qarqli kapital}}$$

Rentabellik darajasi ko'rsatkichining yuqori bo'lishi korxona (firma) ixtiyoridani asosiy va aylanma fondlardan oqilona foydalanilayotganini va korxona (firma)ning ma'lum miqdorda foyda (daromad) olayotganligini ko'rsatadi.

Rentabellik darajasini ko'tarish uchun sanoatning barcha tarmoqlari va korxonalari sotilgan maxsulot xajmini oshirishga, uni ishlab chiqarish uchun sarflanayotgan xarajatlarni kamaytirishga, ishlab chiqarilgan maxsulot sifatini oshirishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirishlari zarur.

14.5. Maxsulot tannarxini pasaytirishning manbalari va omillari

Mexnat unumdorligini oshirish, xomashyo va material, yoqilg'i va elektroenergetika xarajatlarini kamaytirish, xizmat ko'rsatish va boshqarish sarflarini qisqartirish, ishlab chiqarishdan tashqari, xarajatlarni tejash sanoat maxsuloti tannarxini pasaytirishning eng muxim manbalari xisoblanadi.

Mexnat unumdorligini oshirish uchun yangi texnika, texnologiya jarayonlarini va ishlab chiqarishni o'stirish yoki tashkil etishning ilg'or usullarini joriy qilish orqali xar bir mexnatchi tomonidan tayyorlanayotgan maxsulotni ko'paytirish kerak bo'ladi. Bu xolda xar bir maxsulot birligiga sarflanadigan ish xaqi qisqaradi, ammo ishchining umumiy ish xaqi esa ortib boradi. Mexnat unumdorligi ish xaqiga nisbatan jadal o'sgandanina tannarx pasayadi.

Mexnat unumdorligining o'sish moxiyati shundan iboratki, bunda maxsulot ishlab chiqarishga ketadigan jonli mexnat ulushi kamayadi, ilgari sarflangan mexnatning ulushi esa ortadi, biroq maxsulot birligi uchun ketadigan mexnat sarfi qisqaradi.

Material, yoqilg'i va elektr energiya xarajatlarini kamaytirish uchun ularni tejab sarflash, qimmatbaxo materiallarni arzon, Lekin yaxshi materiallar bilan almashtirish, ularni sotib olish va korxonaga keltirish bilan bog'liq bo'lgan sarflarni qisqartirish kerak bo'ladi.

Xizmat ko'rsatish va boshqarish uchun ketadigan xarajatlarni qisqartirishga esa tarmoq va korxonalardan ma'muriy boshqaruv apparatining sarflarini kamaytirish, asbob-uskuna, bino va inshootlarni saqlash, yoritish, isitish uchun ketadigan mablag'larni tejab-tergab sarflash orqali erishiladi.

Unumsiz xarajatlarni (jarima to'lash, penya va xokazolar) tugatish maxsulot tannarxini pasaytirishda muxim axamiyat kasb etadi.

Texnika taraqqiyoti ishlab chiqarishni tashkil etishning ijtimoiy shakllarini takomillashtirishning, ishlab chiqarishni raqional joylashtirish, ishlab chiqarish va mexnatni korxonaning ichida uyushtirishni yaxshilash maxsulot tannarxini pasaytirishning ta'minlovchi omillari bo'lib xisoblanadi. Masalan, texnika taraqqiyoti maxsulot tannarxini pasaytirishning barcha manbalariga ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqarishni elektrlashtirish va elektronizatsiyalash xamda kompleks avtomatlashtirish, ximiyalash maxsulot tayyorlash uchun sarflanadigan solishtirma xarajatlarni kamaytiradi.

Xar bir korxonada maxsulot tannarxini pasaytirish darajasini xisoblash uchun eng avvalo undani rezervlarni, ya'ni foydalanilmayotgan imkoniyatlarni aniqlash kerak. Ular ko'zga tashlanadigan, yuzaki, juda murakkab, ko'z ilg'amaydigan bo'lishi mumkin. Faqat chuqur, xar taraflama iqtisodiy-texnik taxlildan keyin ularni aniqlash, topish mumkin bo'ladi.

Rezervlar xar xil belgilarga qarab guruxlarga ajratilishi mumkin. Ular eng avvalo to'planish joyiga qarab ichki ishlab chiqarish va tashqi rezervlarga ajraladi.

Tashqi rezervlarga tarmoqlar bo'yicha rezervlar, regional (xududiy) va tabiiy-ekologik rezervlar kiradi.

Rezervlar safarbar etilishi muddati bo'yicha joriy va istiqbolli rezervlarga ajraladi.

Rezervlarni ishlab chiqarish jarayonlarining elementlari bo'yicha xam guruxlarga bo'lish mumkin. Bunday rezervlarga mexnat, moddiy va asosiy fondlardan foydalanish rezervlari kiradi.

Korxona yoki tarmoq faoliyatini taxlil etish uchun rezervlarni ikkiga bo'lib ko'rish mumkin:

- tashkiliy-texnikaviy rezervlar;
- ijtimoiy-iqtisodiy rezervlar.

Mana shu yuqorida keltirilgan barcha rezervlar, ya'ni foydalanilmayotgan imkoniyatlarni safarbar etish, ishga solish xamda shu asosda tannarxni keskin pasaytirish uchun bir qator omillardan keng foydalanish va ularni xisoblab chiqish kerak. U ishning metodikasi, usulini "Korxonalar faoliyatini tashkil etish, rejalashtirish va boshqarish" fanidan o'qiladigan ma'ruzalarda, amaliy mashg'ulotlarda chuqurroq va xar tomonlama tushuntirib beriladi.

Maxsulot tannarxini rejalashtirish mexnat, moddiy va moliyaviy mablag'lardan oqilona foydalanish asosida ishlab chiqarishning yuqori samaradorligiga erishishga qaratilgandir. Tannarx rejasi quyidani bo'limlarni o'z ichiga oladi:

1. Maxsulot tannarxini pasaytirish rejasi;
2. Maxsulot tannarxini kal'kulyatsiya etish;
3. Ishlab chiqarish xarajatlari smetasi;
4. Tovar va sotiladigan maxsulot tannarxining xisobi.

Tannarx rejasi, ikki bosqichda ishlab chiqiladi. Birinchi bosqichda, eng avvalo, xisobot yilida rejalarning bajarilishi taxlil etiladi, maxsulot tannarxini pasaytirish, foyda va rentabellikni oshirish rezervlari aniqlanadi va aniqlangan rezervlardan foydalanish tadbirlari belgilanadi, reja loyixasi ishlab chiqiladi. Ikkinchi bosqichda esa rejaning uzil-kesil loyixasi ishlab chiqiladi va bu reja topshiriqlari korxona bo'limlariga etkaziladi.

Maxsulot tannarxi va uni pasaytirish topshiriqlari davlat va korxona rejasida yuqoridan belgilanmaydigan, aksincha, korxonalarning o'zida xisob qilinadigan ko'rsatkich xisoblanadi. SHunga qaramay, maxsulot tannarxi sanoat ko'rsatkichlaridan biri bo'lib qolaveradi. CHunki sanoat maxsuloti tannarxini pasaytirish ishlab chiqarishning rentabellik darajasini oshirish rezervlaridan biri xisoblanadi. Maxsulot tannarxi qanchalik past bo'lsa, albatta, boshqa shart-sharoitlar bir xil bo'lgan xolda (masalan, xuddi o'sha maxsulotning narxi barqaror bo'lganda) uni sotishdan kelgan foyda xam shunchalik ko'p bo'ladi.

Qisqacha xulosalar

1. Maxsulot tannarxi sanoat korxonalari faoliyatining muxim ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, u maxsulot ishlab chiqarish va uni sotishga sarflangan mablag'lardan tashkil topadi. SHu sababli maxsulot tannarxini arzonlashtirishning axamiyati beqiyosdir. Uni pasaytirish foyda (daromad)ning oshishiga, narxlarning pasayishiga imkoniyat yaratib beradi.

2. Foyda (daromad) korxona (firma) faoliyatini umumashtiruvchi ko'rsatkichdir. U moddiy ishlab chiqarishda yaratilgan sof daromadning bir qismi bo'lib, davlat byudjeti daromadlarining shakllanishida asosiy manbalardan biri bo'lib xisoblanadi.

3. Ishlab chiqarish rentabelligi sanoat ishlab chiqarishi, uning tarmoqlari va korxonalarning iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi muxim ko'rsatkichlardan biri bo'lib xisoblanadi. Xozirgi

vaqtda rentabellik darajasini aniqlashning bir necha usuli mavjud bo'lib, ular korxonaning xo'jalik faoliyatini baxolovchi vosita (instrument) vazifasini o'taydi.

Nazorat va muxokama uchun savollar

1. Tannarx va qiymat muammolari.
2. Tannarxning tarkibi, strukturasi va uni pasaytirish yo'llari.
3. Foyda va uni maksimallashtirish masalalari.
4. Rentabellik va uni xisoblash usullari.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. I.A.Karimov "Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi". //Xalq so'zi, 2011y 21yanvar, 1-2 betlar.
2. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligi yanada yuksaltirishdir/I.A.Karimov. – Toshkent: «O'zbekiston», 2010. – 46-52 b.
3. Karimov I.A. Jaxon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari/-T.: O'zbekiston, 2009.-34-38 b.
4. A. Ortiqov. «Sanoat iqtisodiyoti» (darslik). –T.: TDIU, 2004, 206-219 bet.
5. O'zbekiston milliy ensiklopedieyasi. 1-10-jildlar.-T.: Davlat ilmiy nashriyoti.2002-2006.

15 - MAVZU. Sanoat ishlab chiqarishida baxo va baxolash

15.1. Baxo – bozor munosabatlarining iqtisodiy kategoriyasi sifatida

15.2. Baxo tushunchasi va uning funkuiyalari

15.3. Baxoning turlari va strukturasi

Qo'llaniladigan pedogogik texnologiyalar: Interaktiv, «6-6 texnikasi» usullari.

Tayanch so'zlar : baxo, baxoning funkuiyalari, baxoning turlari.

Mustaqil ish mavzulari.

1. Sanoat ishlab chiqarishida baxolash va baxo tizimi.

15. 1. Baxo - bozor munosabatlarining iqtisodiy kategoriyasi sifatida

Baxo bozor kategoriyasi bo'lib, tovarlar ayirboshlanganda yuz beradigan munosabatlarni anglatadi. Oqilona, ilmiy jixatdan asoslangan baxo va baxolash iqtisodiyotning ilmiy va amaliy vositalaridan biri xisoblanadi.

Baxo siyosati - bu davlatning iqtisodiy siyosati va iqtisodiy strategiyasining muxim ajralmas qismidir. SHu sababli ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirishda, mexnatkashlarning tashabbusi va omilkorligini rivojlantirishda baxo belgilash siyosati aloxida o'rin egallaydi. Baxoni xo'jalik mexanizmi va o'zini o'zi pul bilan ta'minlashning ko'tarib turuvchi ustuni deyish mumkin. Jamoaning va ayrim xodimning daromadlari, ular iqtisodiy manfaatlari narxning, ya'ni baxoning to'g'ri belgilanishiga bog'liqdir.

Baxo bamisoli barometr kabi bozor xolatini ko'rsatib turadi, u pasayib ketsa, tovar bozori kasodga uchraydi, tovar nafsiz bo'lib, uni boshqa tovar bilan almashtirish yoki uning sifatini yaxshilash zarurligi kun tartibiga qo'yiladi.

Baxo pul muomalasi xolatiga, kreditlash samaradorligi va iqtisodiyotning moliyaviy sog'lomligi bilan bog'liq. Davlatning, korxona (firma) lar va ularda ishlovchilarning, umuman axolining o'zaro rejali bog'lanishi baxo yordamida amalga oshiriladi, ijtimoiy resurslardan foydalanish ta'minlanadi, yalpi ichki maxsulotni xisobga olish va taqsimlash amalga oshiriladi. Baxoni tovar qiymati belgilaydi, ammo bozor iqtisodi sharoitida u aniq qiymatdan yuqori yoki kam

bo'lishi mumkin, bu esa bozordani o'sha maxsulotga bo'lgan talab va taklifga bog'liq bo'ladi. Tovar baxosining darajasi, SHuningdek, tovarning ijtimoiy foydaliligi darajasi va boshqa tovarlar o'rnini bosa olishi, muomaladani pulning xarid quvvatiga xam boqlig' bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida baxo yordamida korxonalar ishlab chiqarishini tashkil etishning asosiy muommolaridan biri, nima ishlab chiqarish foydali ekanligini xal etadi. Baxo tovar taklifi, axolining to'lov qobiliyati, ishlab chiqarish resurslarining oshib yoki kamayib ketishi to'g'risida korxona egalariga axborot beruvchi vosita xamdir. Baxoning yana bir vazifasi qiymat o'lchovidir, bunda qilingan xarajatlar va olingan natija ma'lum bir narx yordamida xisob-kitob qilinadi.

Xo'jalik yuritish amaliyotida esa baxo muxim iqtisodiy vosita, dastak deb qaraladi. Ma'lumki, qiymat ishlab chiqarish kategoriyasi bo'lib, ishlab chiqarishdani mexnat sarflanishi bilan bog'liq munosabatlarni ifoda etadi. Tovarning yaratilishida moddiylashgan va jonli mexnat sarf etiladi. Ularning majmuasi qiymatdir. Ammo qiymat xar qanday mexnat sarfi emas. Qiymat tovarni yaratishga ketgan ijtimoiy zarur mexnat sarfi, aniqrog'i extiyojni qondira olgani sababli bozorda tan olingan mexnat sarfidir, chunki mexnatning bir qismini, agar u kerakli bo'lmasa, bozor inkor etadi va shu qismi qiymatni yaratishda ishtirok etmaydi. Muayyan baxo sharoitida ko'proq foyda olish uchun xarajatlarni kamaytirish zarur.

Baxolar tovar-pul munosabatlari muomalasining shakli va realizatsiya qilinadigan maxsulot turiga ko'ra farqlanadi. Ammo baxoning turlari bir biri bilan o'zaro bog'liq bo'lib, ular yagona tizimni tashkil etadi. Mazkur tizimning muxim elementlari quyidanilardir:

a) ulgurji baxolar. Ular firmalar o'z maxsulotlarini katta xajmda boshqa firmalarga yoki vositachilarga va ulgurji savdo tashkilotlariga sotayotganlirida qo'llaniladi. Ulgurji baxo korxonalarga ishlab chiqarish xarajatlarini qoplashni, zarur foyda olishni ta'minlab berishi zarur;

b) chakana baxolar. Ulardan tovarlarni bevosita iste'molchilarga sotishda foydalaniladi. Bu baxolarga davlat savdosi, xususiy mulk egalari do'konlari va bozorda yuzaga kelayotgan baxolar kiradi. CHakana baxo darajasi axolining real daromadlari bilan belgilanadi.

v) xarid baxolari qishloq xo'jaligi maxsulotlarining davlat tomonidan sotib olinishida ishlatiladi.

g) dunyo baxolari xalqaro savdo munosabatlarida qo'llaniladi.

Baxolar tovar ishlab chiqarishning rivojlanishiga o'z vazifalari orqali ta'sir etadi. Bozorda turli mexnat sarflari umumiy, ya'ni ijtimoiy zarur mexnat sarfiga keltiriladi va shu sarfning pulda ifodalanishi baxoni xosil qiladi.

Bozorda sotuvchi bilan xaridor o'rtasidani iqtisodiy munosabat bo'lganidan narxning shakllanishida xar ikki tomon ishtirok etadi. Xaridor deganda, biz tovar va xizmatlarni iste'mol etuvchilar – fuqarolar, ishlab chiqarishni yurgizish uchun resurslarni sotib oluvchi firmalarni tushunamiz. Baxolarning shakllanishida tovarni ishlab chiqarishdan tortib, iste'molga etgungacha bo'lgan mexnat sarflari ishtirok etadi. Jamiki xarajatlar baxo tarkibiga kiradi.

Baxoni shakllantiradigan asosiy omillar esa quyidanicha:

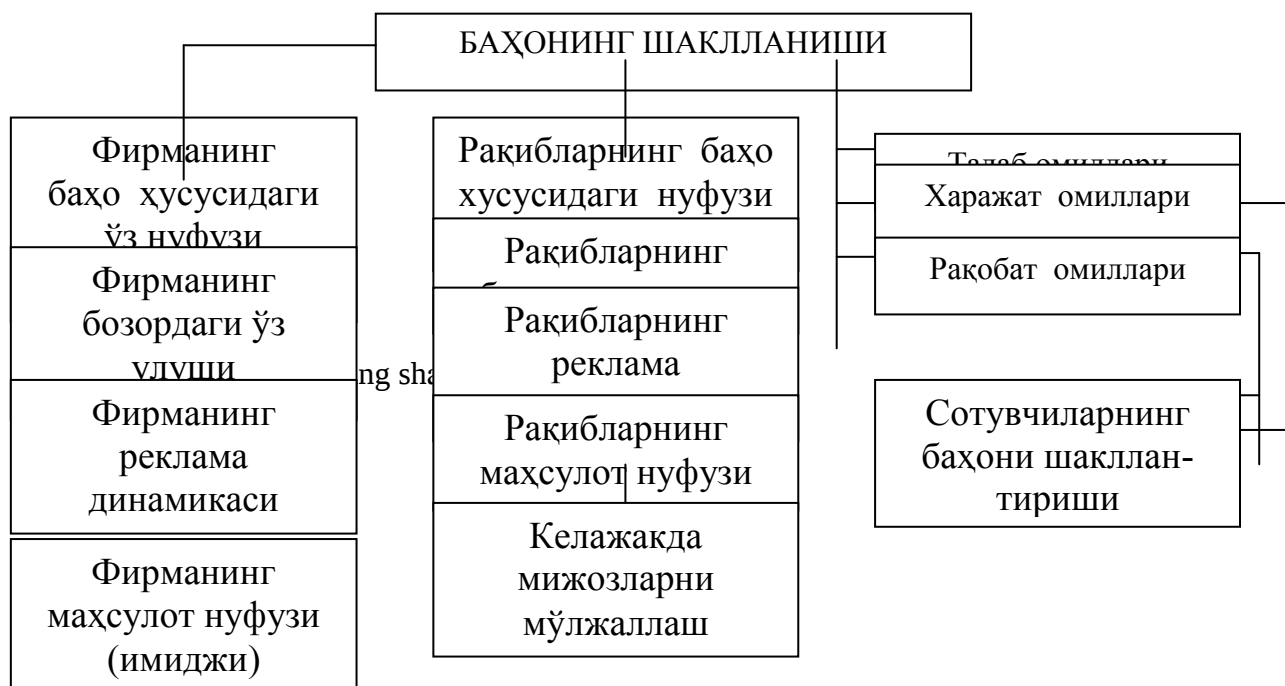
1. Iqtisodiy xarajat darajasi;
2. Tovarlarining naflilik darajasi;
3. Tovarga bo'lgan talab va uning taklifi;
4. Raqobat shakllari va usullari;
5. Tovarni iste'mol qilish vaqti.

Raqobat cheklangan bozorlarda (sof monopoliya, monopolistik raqobat, oligopoliya) ishlab chiqaruvchilarning o'zni bozor narxlarini belgilovchi muxim omillardan xisoblanadi. Monopoliya sharoitida bozorda bir turdani maxsulotlar taklif qilinishi sababli baxo ustidan to'liq nazorat amalga oshiriladi.

Bu degani monopolist ishlab chiqaruvchilarning narx belgilashdani xukmronligi, iste'molchi daromadlari cheklangani bo'lib, to'qnash keladi. O'rnini bosuvchi tovarlarning mavjudligi xam ularning baxo belgilashdani mutlaq imkoniyatini cheklaydi.

Oligopoliya sharoitida esa aloxida ishlab chiqaruvchilar (sotuvchilar) bir-biriga bog'liq bo'lganliklari sababli baxolarni mustaqil belgilashga botina olmaydilar. Faqat baxo belgilashda yashirincha kelishishlari mumkin.

Baxoning shakllanishini quyidanicha ifodalash mumkin:

Bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida baxoning roli va ahamiyati beqiyosdir. Ma'lumki, hozirgi zamon iqtisodiyoti bozor iqtisodiyotidir. Bu iqtisodiyot Er yuzidani ko'pgina davlatlarda turli darajada va o'ziga xos xususiyatlar bilan rivojlanib bormoqda. Uning mohiyat belgilarini eng rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida ko'rish mumkin. Uning ana shunday belgilaridan biri, narxlarning liberallasuvi, narx-navoning erkin shakllanishidir. Tovarlar narxini davlat yuqoridan belgilamaydi. U bozordani talab va taklifga qarab, xaridor bilan sotuvchining savdolashuvi asosida yuzaga keladi. Kelishilgan narxlar esa bozor munosabatlariga xizmat qiladi. Narx pul bilan o'lchanadi. Bozor iqtisodiyoti pulsiz bo'lishi mumkin emas. Pul esa iqtisodiy munosabatlarning asosiy vositasi bo'lib, iqtisodiyotda o'ta muxim rol o'ynaydi. Pul munosabatlari bozor iqtisodiyotining ajralmas qismi xisoblanadi. Pul oboroti, pul emissiyasi, qadri-qimmati, inflyatsiya, valyuta kursi kabi xodisalar iqtisodiy vaziyatning ko'zgusi xisoblanadi. Bozor iqtisodiyotida tovar taqchilligi bo'lmaydi, shu sababdan bozorda ishlab chiqaruvchi emas, balki iste'molchi (xaridor) o'z izmini o'tkazadi, tovar va xizmatlarni sifati va narxiga qarab tanlab olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ko'rib chiqqanimizdek, bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida narxning roli va ahamiyati juda katta.

Baxo shakllanishida raqobat muxim o'rin tutadi. Raqobatda yutib chiqish yoki yutkazish baxoni belgilashga xam bog'liq. Raqobatlashuv jarayonida xaridor ko'p bo'lsa, yuqori narx tashkil topadi. Agar sotuvchilar ko'p bo'lib, ular raqobatlashishsa, past baxolar vujudga keladi.

Raqobat kurashida xarajatlarni qoplamaydigan, binobarin, zarar keltiradigan o'ta past baxolar xam paydo bo'ladi. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xo'jalikni oqilona yuritish esa moliyaviy aloqalar va qiymat qonunlaridan foydalanishni talab qiladi.

Ayrim buyumlarning baxosini o'zgartirish evaziga davlat ularga bo'lgan extiyojni xamda ularni xarid qilishni boshqaradi. Jumladan, inson sog'lig'iga putur etkazuvchi maxsulotlarning narxini oshirish evaziga ularni xarid qilinishini chegaralash va aksincha, ba'zi oziq-ovqat maxsulotlarining narxini me'yorda ushlab turish orqali extiyojlarni to'laroq qondirish muloxazamizga dalil bo'la oladi.

15.2. Baxo tushunchasi va uning funktsiyalari

Nazariy jixatdan olib qaralganda, baxo - tovar qiymatining puldani ifodasidir. Amaliy jixatdan qaralganda esa, baxo – muxim iqtisodiy vosita, dastak xisoblanadi. Ma'lumki, qiymat ishlab chiqarish kategoriyasi bo'lib, ishlab chiqarishning o'zidani mexnat sarfi bilan bog'liq munosabatlarni ifoda etadi. Tovarning yaratilishida moddiylashgan va jonli mexnat sarf qilinadi, ularning majmuasi qiymat demakdir. Ammo qiymat xar qanday mexnat sarfi emas. Qiymat tovarni yaratishga ketgan ijtimoiy zarur mexnat sarfi, aniqrog'i extiyojni qondira olgani sababli bozorda tan olingan mexnat sarfidir, chunki mexnatning bir qismini, agar u kerakli bo'lmasa, bozor inkor etadi va shu qism qiymatni yaratishda ishtirok etmaydi. Bozorda turli mexnat sarflari umumiy, ya'ni ijtimoiy zarur mexnat sarfiga keltiriladi va shu sarfning pulda ifodalanishi baxoni xosil qiladi.

Baxoning iqtisodiy mazmunini uning funkuiyalari yaqqol ko'rsatib beradi. Baxo nimaga tegishli bo'lishidan qat'iy nazar (tovar, xizmat, ish kuchi, qarz puli narxini, buning farqi yo'q) besh asosiy funkuiyani bajaradi:

1. Bozor muvozanatini ta'minlash funkuiyasi. Bunda baxo bozordani talab va taklifning xajmi va tarkibiga ta'sir etish orqali ularni muvozanat xolatiga keltiradi.

2. Xisob-kitob, o'lchov funkuiyasi. Baxo qiymatning puldani ifodasi, chunki bajarilgan ish xajmi, foyda-zararning barchasi baxo asosida xisob-kitob qilinadi.

3. Iqtisodiy regulyator funkuiyasi. Baxo bozor iqtisodiyotining asosiy vositalaridan biridir. Undani o'zgarish bozor xolati (kon'yukturasi)ni bildiradi.

4. Raqobat vositasi funkuiyasi. Raqobat bozor iqtisodiyotini xarakatga keltiruvchi kuch xisoblanadi. Baxo vositasida bellashuv raqobatning asosiy ko'rinishlaridan biri xisoblanadi. Firmalar o'z raqiblarini engish, ularni bozordan siqib chiqarish uchun baxoni o'zgartirib turadilar.

5. Ijtimoiy ximoya funkuiyasi. Baxo ayrim axoli toifalarini kambag'allikdan saqlash vazifasini o'taydi. Odatda axolining nochor va muxtoj qatlamlariga tovarlar arzonlashtirilgan baxolarda sotiladi. Bular ijtimoiy dotaiyalangan baxolar bo'lib, ularni moliyaviy jixatdan davlat byudjeti yoki byudjetdan tashqari mablag'lar ta'minlaydi. Dotaiyalangan baxolarni davlat belgilaydi.

15. 3. Baxoning turlari va strukturasi

Bozor iqtisodiyotining o'ziga xos tizimi borki, u o'zaro bog'langan, bir-birini taqozo etuvchi, ammo turli maqsadlarda qo'llanuvchi baxolar majmuasidan tashkil topadi. Baxoning shakllanish jarayoni murakkab bo'lib, uning ishtirokchilari g'oyat ko'pchilikni tashkil etadi. Baxolar turli vazifalarni bajarganligi sababli xam ularning turi ko'p.

Baxolarning asosiy turlariga quyidanilar kiradi:

1. Ulgurji baxolar. Tovarlarni ko'tarasiga katta miqdorda sotilganda bu baxolardan foydalaniladi. Bunday baxoni asosan ulgurji savdo-sotiq olib boriladigan savdo markazlarida uchratish mumkin.

2. CHakana baxolar. Tovarlarni bevosita iste'molchilarga sotilganda foydalaniladi. Bu baxo o'z ichiga tovar ulgurji narxini, chakana savdo tashkilotchilarining xarajati va foydasini oladi.

3. Nufuzli baxolar. Bu baxolardan obro' talab iste'molchilarga tovarlar sotilganda va xizmatlar ko'rsatilganda foydalaniladi.

4. Dotaiyali baxolar. Bunda tovarlar davlat byudjeti xisobidan arzonlashtirilgan baxolarda olinadi.

5. Davlat baxolari. Bu ishlab chiqaruvchilarga davlat tomonidan buyurtma berilganda qo'llaniladi.

6. Mavsumiy baxolar. Bu mavsumiy ishlab chiqariladigan tovarlarga belgilanadi.

7. Milliy va jaxon baxolari. Aloxida tovarning baynalmilal xarajatlari. Bunda jaxon bozoridani talab va taklif nisbati xisobga olinadi.

8. Standart baxolar. Xaridor cho'ntagidani pulga qarab, ma'lum davrgacha o'zgarmaydigan qat'iy standart narxlar qo'llaniladi.

9. Preyskurant baxolar. Bu baxolar sotuvchi uchun mo'ljal baxo, xaridor uchun bildirishlik yoki ma'lumot baxo xisoblanadi.

Ishlab chiqargan maxsulotni sotish uchun muzokaralarga tayyorgarlik ko'rish mobaynida tadbirkor eng avvalo, o'zi uchun maqbul bo'lgan baxo ko'rsatkichlarini aniqlashga xarakat qiladi.

SHu maqsadda u baxoni uchga ajratadi. YA'ni maksimal (eng yuqori), minimal (eng past) va ob'ektiv baxo.

Maksimal baxo - (sotuvchi nuqtai nazaridan) - bu muzokaralarni shu baxodan boshlash mumkin bo'lgan ko'rsatkichidir.

Minimal baxo - (qo'shilishi mumkin bo'lgan eng past baxo) - bu tovar narxining shunday ko'rsatkichiki, tadbirkor muzokaralar davomida undan tushmaslikka xarakat qiladi.

Ob'ektiv baxo - bu tarkibida o'rtacha sifat ko'rsatkichlariga ega bo'lgan u yoki bu tovarning o'rtacha baxosidir.

Baxoning iqtisodiyotdani o'rni beqiyos katta bo'lganidan uning xar bir turidan oqilona foydalanish tadbirkorlik uchun muxim ahamiyatga ega. SHu sababli korxonalar va firmalar narx, belgilashga katta e'tibor beradilar. Ular o'zlarining narx strategiyasini ishlab chiqishda quyidani maqsadlarni ko'zlaydilar:

- tovar sotishni ko'paytirish;
- ko'proq foyda olish;
- o'rni muayyan mavqeini saqlab qolish.

Tovar sotishni ko'paytirishdan uch natija kutiladi: a) tovar sotishni ko'paytirish orqali bozorda o'z xissasini oshirish, imkon bo'lganda bozorni o'z nazoratiga olish; b) xar bir tovarni (tovar birligini) sotishdan tushadigan foydaning kamayishiga rozi bo'lgan xolda tovarlarni ko'plab sotish orqali keladigan yalpi foydani oshirish; v) tovarni ko'p sotish natijasida uning xajmiga nisbatan savdo-sotiq xarajatlarini qisqartirish.

Bozordan raqiblarni surib chiqarib, o'z mavqeini mustaxkamlash uchun firmalar maxsus narx qo'llaydilar, uni **bozorga kirib olish narxi** yoki **demping narx** deb ataladi.

Bu narx raqibni sindirishga qaratilganligidan davlat uni ta'qiqlaydi, shu sababli firmalar uni yashirin qo'llaydilar va bu ish rasmiy narxning bir qismini kechib yuborish shaklida bo'ladi.

Qisqacha xulosalar

1. Sanoat ishlab chiqarishi iqtisodiyotining eng muxim muammolaridan biri bu tarmoq korxonalarida tayyorlanadigan maxsuloti baxosini belgilashdir.

2. Bozor iqtisodiyoti sharoitida baxo sanoat tarmoqlari va korxona (firma)larning moliyaviy axvoliga etarli (sezilarli) ta'sir etuvchi eng muxim sintetik ko'rsatkichlardan biri xisoblanadi. Bu shu bilan tushuntiriladiki, korxona va uning maxsuloti raqobatbardoshligi bilan tijorat tashkiloti foydasining miqdori o'rtasida chambarchas bog'liqlik bordir.

3. Maxsulot baxosi juda ko'p omillarga bog'liq: maxsulotga bo'lgan talab, ishlab chiqaruvchining taklifi, davlatning narx siyosati, xarajatlar, raqobat va x.k.

4. Fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishda, maxsulot xajmini kengaytirishda va uning sifatini oshirishda, iste'molchilar extiyojini qondirishda baxo bilan rag'batlantirishning roli beqiyosdir.

Nazorat va muxokama uchun savollar

1. Baxo siyosati davlat iqtisodiy siyosatining ajralmas qismidir.
2. Baxo va baxolashning mohiyati, ahamiyati va mazmuni.
3. Baxo funktsiyalari.
4. Baxoning turlari.
5. Sanoat ishlab chiqarishida baxolash tizimini yaxshilash yo'llari.
6. Xorijiy mamlakatlarda baxo va baxolash.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. A. Ortiqov. «Sanoat iqtisodiyoti» (darslik). –T.: TDIU, 2004, 225-236 bet.
2. Maxmudov E. Cenobrozovanie i cenovaya politika predpriyatiya. Gazeta «Mening mulkim-CHast'naya sobstvennost'». Toshkent. 2-7 sentyabrya, 2006 g
3. Varonin S.A. Cenobrazovanie kak faktor povo'sheniya konkurentnosposobnosti produktsii. –T.: Akademiya nauk Respubliki Uzbekistan 2006.-50-55 s.
4. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 1-3-jildlar.-T.: Davlat ilmiy nashriyoti.2002-2006

5. Ortiqov A, Karabaeva G. SH. «Sanoat iqtisodiyoti» fani bo'yicha o'quv-uslubiy majmua – T.: TDIU, 2011 – 202 bet.
6. www.gov.uz.-Xukumat sayti.
7. www.uzreport.com. Novosti Uzbekistana

16-MAVZU. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish

16.1. Sanoatni joylashtirish tamoyillari

16.2. Sanoatni joylashtirish omillari

16.3. Ayrim sanoat tarmoqlarini joylashtirishdani o'ziga xos xususiyatlar

16.4. Ayrim korxonalarni joylashtirishni iqtisodiy asoslash usuli

16.5. Sanoatni joylashtirishdani siljishlarning iqtisodiy samaradorligi

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: Interaktiv, «6-6 texnikasi» usullari.

Tayanch so'zlar : ishlab chiqarishni joylashtirish tamoyillari, ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish, joylashtirish nazariyalari.

Mustaqil ish mavzulari.

1. Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar.
2. Bozor iqtisodiyoti sharoitida sanoat tarmoqlarini joylashtirishning o'ziga xos xususiyatlari.

16.1. Sanoatni joylashtirish tamoyillari

Sanoatni mamlakat xududida oqilona joylashtirish – jamiyat qurilishining eng muxim vazifalaridan biri bo'lib, respublika va xar bir iqtisodiy rayon xalq xo'jaligini yuqori darajaga ko'tarish va rivojlantirishning zaruriy shartidir.

Ma'lumki, ishlab chiqaruvchi kuchlar va uning eng muxim elementi bo'lgan sanoatni joylashtirishning asosiy qonuniyatlari ishlab chiqarish usuli bilan belgilanadi. SHu sababli hozirgi bozor munosabatlarini shakllantirishda, uning barcha tarmoqlarini joylashtirishda iqtisodiy isloxotni davlat amalga oshirmoqda va bu uning tarkibiy qismi xisoblanadi xamda uni amalga oshirish milliy iqtisodiyotimizning hozirgi xolati va strategik vazifalari bilan belgilanadi.

Sanoatni joylashtirish deganda, uni er shari xududida, shuningdek, ayrim mamlakat yoki iqtisodiy rayonlarda taqsimlanishi tushuniladi.

Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish uning xududiy tashkil etish shakllarini ifodalaydi va u korxona (firma)larni ma'muriy va iqtisodiy rayonlarda joylashtirishda namoyon bo'ladi.

Milliy iqtisodiyotning bu real sektorini joylashtirish xam bevosita xududiy mexnat taqsimoti bilan bog'liq. Ijtimoiy mexnat taqsimoti unsuri bo'lgan xududiy mexnat taqsimoti (XMT) soddaroq qilib aytganda, turli joylarning mamlakat yoki viloyatlar, tumanlar, shaxarlarning xar xil maxsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashishidir. Natijada ana shu joylarning iqtisodiy «bashorati» shakllanadi va ularning xududiy tizimdani o'rni o'z ifodasini topadi.

XMT keng ma'noda – bu ishlab chiqarish soxalarini (tarmoqlarini) xududning tabiiy sharoiti va boyliklari, axolisi, mexnat va boshqa resurslari kabi xamda mintaqa bozorining xajmi, axolisining sotib olish qobiliyati, infratuzilma va kommunikation tizimning rivojlanganligi darajasi kabi omillarga qarab joylashtirilishini nazarda tutadi.

Sanoat ishlab chiqarishini oqilona joylashtirish - kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonini yuqori sur'atlarda amalga oshirish, mamlakat tabiiy boyliklaridan xar tomonlama samarali foydalanish va buning natijasida ijtimoiy mexnat unumdorligini yuksaltirish, xar bir korxonada maxsulot tannarxini pasaytirish, mamlakat barcha iqtisodiy xududlarini bir tekis rivojlantirish, shaxar va qishloq xamda sanoat va qishloq xo'jaligi o'rtasidani tafovutni yo'qotish, mamlakat mudofaa qobiliyatini oshirish imkonini beradi.

Sanoatning oqilona joylashishi transport va qishloq xo'jaligining joylashishiga xamda yangi shaxar va qishloqlarning paydo bo'lishiga, ayrim iqtisodiy xududlarning muayyan maxsulot ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashuviga olib keladi.

Sanoatni iqtisodiy xududlar bo'ylab joylashtirish ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga katta ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqarish jarayoniga uzluksiz erishish, tejamkor ijtimoiy mexnat unumdorligi o'sishi xamda axolining moddiy va madaniy faravonligining ko'tarilishi sanoat ishlab chiqarilishini joylashtirishning iqtisodiy-ijtimoiy samaradorligi mezonidir.

Ishlab chiqarishni joylashtirishning fundamental qoidalari, ya'ni tamoyillari mavjud bo'lib, ular ishlab chiqarish kuchlarini, xususan, sanoatni mamlakat bo'yicha oqilona joylashtirish, iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Ular jumlasiga quyidanilar kiradi:

- sanoat ishlab chiqarishini avvalambor xomashyo, yoqilg'i-energetika manbalariga yaqin va nixoyat, sanoat maxsulotlarini iste'molchi xududularga tobora yaqinroq joylashtirish;

- iqtisodiy xududlar o'rtasida mexnatni oqilona taqsimlash va iqtisodiy xududlar xo'jaligining majmual rivojlanishini ta'minlash;

- xar qaysi viloyat va tumanlarning iqtisodiy rivojlanish darajasini baravarlashtirishga intilish;

- sanoat tarmoqlarini joylashtirishda respublikaning mudofaa strategiyasiga asoslanish;

- mamlakatlararo iqtisodiy aloqalarda o'zaro teng manfaatli munosabatlarni o'rnatish, xalqaro mexnat taqsimoti negizida samaradorlikka erishish, jaxon xo'jaligiga integratsiyalashuvni jadallashtirish;

- sanoat korxonalarini joylashtirishda xududning ekologik vaziyatini xisobga olish, atrof – muxitga chiqindilar chiqarishning me'yoriy normalariga asoslanish va xokazo.

YUqorida keltirilganlardan ma'lumki, sanoat ishlab chiqarishini xomashyo manbaiga va iste'molchi xududlarga yaqin joylashtirish sanoatni oqilona joylashtirishning eng muxim tamoyillaridan biri xisoblanadi. Sanoatning xomashyo bazasiga yaqin bo'lishi qayta ishlashning barcha tadrijiy bosqichlarida ushbu resursni qayta ishlashdan tortib, yarim fabrikatdan tayyor maxsulot olishga qadar, mexnatning eng kam sarflash imkoniyatini nazarda tutadi. Masalan, elektroenergetika ko'pincha suv yoki yoqilg'i bazasida rivojlanadi, to'qimachilik sanoati xomashyo manbaiga yaqinlashtiriladi, oziq-ovqat sanoati esa ko'proq iste'molchi xududlarda joylashtiriladi. Sanoatni xomashyo va yoqilg'i-energetika manbaiga yaqinlashtirish xududlarda mavjud resurslarni qayta ishlash soxasiga jalb etish, korxona (firma)larning oqilona o'lchamini (razmerini) belgilash imkoniyatini beradi. Xomashyo, yoqilg'i va tayyor maxsulotni uzoq masofaga tashishni kamaytiradi va shu asosda ijtimoiy mexnatni anchagina tejashga olib keladi.

Sanoatning xomashyo, yoqilg'i-energetika manbalari va iste'molchilarga yaqin joylashtirilishi sanoat ishlab chiqarishini mamlakat bo'ylab bir tekis taqsimlanishini ta'minlamaydi. CHunki mamlakat bo'ylab ishlab chiqarish resurslari notekis taqsimlangan.

Sanoatni bir tekisda joylashtirish sanoat taraqqiyotining bozor iqtisodiyoti sharoitiga mos sifat xususiyati. Lekin uning barcha soxalarini duch kelgan xududga majburan joylashtirish tavsiya etilmaydi. Xududlarning sanoat rivojlanishi orasida bunday tenglikka erishish ko'p xollarda bir qator sanoat korxonalarini ularga tegishli shart-sharoitlar yo'q xududlarga sun'iy ravishda joylashtirishga, ijtimoiy mexnatning ortiqcha xarajatlariga olib kelishi mumkin.

Sanoatni xomashyo va yoqilg'i-energetika manbaiga yaqinlashtirish va ishlab chiqarishni mamlakat xududi bo'ylab bir tekis joylashtirish intensiv ravishda ruy beradigan fan-texnika taraqqiyoti imkoniyat tug'diradi. Elektronizatsiyalashtirishning xar taraflama rivojlanishi, ishlab chiqarishni komp'yuterlashtirish, yangi texnologiyalardan keng foydalanish, sanoat ishlab chiqarishining tabiiy jug'rofiy (geografik) muxitga tobeligini, qaramligini susaytiradi, sanoatni joylashtirish punktlarini ancha erkin (puxta) tanlab olishga moddiy-texnik shart-sharoitlar yaratib beradi. Elektronizatsiyalash va ximiyalashtirish ishlab chiqarish soxasiga yangidan-yangi materiallarni, ishlab chiqarish chiqindilarini, ikkilamchi resurslarni jalb etadi. Xomashyodan majmual foydalanish turli xildani ishlab chiqarishlarni birlashtiradi.

Fan-texnika taraqqiyoti geologik - qidiruv ishlarini kengaytirishga, mamlakatning turli xududlarida mineral xomashyoning yangi konlarini ochishga imkoniyat tug'diradi. Sanoatni joylashtirish rejasi, yangi korxonalar va xududiy ishlab chiqarish majmualari joylashtiriladigan xududlar va punktlari tanlanishining xar tomonlama iqtisodiy asoslanishini talab qiladi.

Sanoatni joylashtirishning iqtisodiy samaradorligi ijtimoiy mexnat unumdorligida namoyon bo'ladi. Iqtisodiy rayonlar o'rtasida mexnatni oqilona taqsimlash va iqtisodiy rayonlar xo'jaligining majmualari rivojlanishi sanoatni joylashtirishning muxim tamoyili bo'lib xizmat qiladi.

Iqtisodiy rayonlar xo'jaligining majmualari rivojlanishi xududlarning o'zaro mexnat taqsimoti natijasida o'ziga xos ixtisoslashuviga olib keladi. Ayrim iqtisodiy rayonlarning ixtisoslashuvi ularda mavjud bo'lgan tabiiy boyliklarga va ushbu boyliklardan xalq xo'jaligi miqyosida oqilona foydalanish darajasiga bog'liq bo'ladi.

Mamlakat ichki resurslaridan to'liq va samarali foydalanish xar bir xududning respublika miqyosida ayrim bir turdani maxsulot ishlab chiqarishiga ixtisoslashuvini talab qiladi va shu bilan birga xar bir xududda shu xudud talablarini qondiradigan tarmoqlar rivojlanishiga olib keladi.

Ishlab chiqarishni joylashtirishning yana bir muxim tamoyili - mamlakatlararo do'stlik va o'zaro iqtisodiy yordam asosida tashkil topgan xalqaro mexnat taqsimotidir. Bunday mexnat taqsimoti xar bir mamlakatda oqilona iqtisodiyot tarkibini barpo etish va rivojlanishi uchun tabiiy va iqtisodiy jixatdan qulay sharoitga ega bo'lgan sanoat tarmoqlarining ixtisoslashuvini ta'minlaydi.

16.2. Sanoatni joylashtirish omillari

YUqorida qayd qilingan tamoyillarni amalga oshirishda korxonalar va xududiy ishlab chiqarish majmualari joylashtiriladigan joylarni tanlashga ta'sir ko'rsatuvchi omillar e'tiborga olinadi.

Sanoatni joylashtirishga tabiiy va texnik-texnologik, demografik, iqtisodiy, ekologik omillar, ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil qilish shakllari, transport vositalari, ishlab chiqarishni joylashtirish xarakteri ta'sir ko'rsatadi.

Tabiiy omillarga: foydali qazilmalar, gidroenergetika va o'rmon boyliklarining miqdor va sifat ko'rsatkichlari, xududning iqlim sharoitlari, tabiiy suv yo'llari xamda mexnat resurslarining joylashishi kiradi. YUqoridani barcha omillar ekologik omil bilan xisoblashishlari shart. Xozirgi ekologik vaziyat shuni taqozo etadi. Tog'-kon sanoati va gidroenergetika tarmoqlarida tabiiy sharoit korxonalarining texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlariga ta'sir ko'rsatadi va bu tarmoq korxonalarini joylashtirish foydali qazilmalar va gidravlik resurslar joylanishiga bog'liq bo'ladi. Qora metallurgiya va kimyo sanoati korxonalarining joylashishi asosan suv resurslariga bog'liq.

Axoli va ishlab chiqarishning joylashishi o'rtasida o'zaro mustaxkam aloqa mavjud. Mexnat resurslarining geografik joylashishi, avvalo, ko'p mexnat sarflanadigan sanoat tarmoqlarining joylashishiga ta'sir etadi. SHuning uchun axoli siyrak bo'lgan xududlarda ko'p mexnat talab qiladigan sanoat tarmoqlari (asbobsozlik, radiotexnika, engil sanoat) joylashtirilmaydi.

Sanoat tarmoqlarini joylashtirishda ayrim xududlar mexnat resurslarining tarkibi va tuzilishi xamda malakaviy darajasi muxim ahamiyatga ega. Masalan, mashinasozlikning (avtomobilsozlik, asbobsozlik, aniq mashinasozlik) yuqori malaka talab qiluvchi tarmoqlari shunday malakali kadrlar bor erda joylashtiriladi, xotin-qizlar mexnatini talab qiluvchi engil sanoat axolining zich va ayollar ishchi kuchi taklifi yuqori bo'lgan xududlarda rivojlantiriladi.

Fan-texnika taraqqiyoti xamma sanoat tarmoqlarini joylashtirishning asosiy omili xisoblanadi. Kimyolashtirish sanoatni joylashtirishga tobora ko'proq ta'sir ko'rsatmoqda. Kimyoviy usullarni qo'llash sanoatning joylashishiga iqlim ta'sirini kamaytirmoqda, natijada sanoatning respublika xududi bo'ylab bir tekis joylashuviga sharoit yaratmoqda. Sanoatning joylashishiga texnologik jarayonlar xarakteri xam ta'sir etadi. Birinchidan, ishlab chiqarish texnologiyasi talab qilinadigan xomashyo va energiya xarakteri, ishlab chiqaruvchi tayyor maxsulot turi va xususiyatlari, xomashyo va tayyor maxsulotni tashish sharoitlarining o'zgarishiga bog'liq.

Ikkinchidan, xududning o'ziga xos xususiyatlari joylashtirilayotgan korxonalarning texnologik jarayonini tanlashda xal qiluvchi rol o'ynaydi.

Er osti boyliklarini qazib chiqarish va xomashyo xamda yoqilg'ini boyitish texnologiyasining takomillashuvi tog'-kon sanoatini tekis joylashtirish imkonini beradi. Ishlab chiqarish jarayonlarini kompleks avtomatlashtirish va komp'yuterlashtirish maxsulotga sarflanadigan mexnatni kamaytiradi. SHu tufayli komp'yuter texnologiyasiga asoslangan korxona (firma)larni axoli siyrak xududlarga joylashtirilsa, katta samara olish mumkin.

Sanoatni joylashtirishda – konqentrayialash, ixtisoslashtirish, kooperativlashtirish va kombinatlashtirish kabi ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil qilishning progressiv shakllari katta rol o'ynaydi. Ishlab chiqarishning konqentrayialashuvi natijasida korxona iste'mol qilishi uchun juda katta xomashyo va energetika bazasini vujudga keltirish, korxona maxsulotini iste'mol qiluvchi xududni kengaytirish talab qilinadi. Natijada transport xarajatlari oshib ketadi, korxonalarni joylashtirish nuqtasi va maydonini tanlash masalasi ancha qiyinlashadi. SHu sababli xozirgi bozor sharoitiga o'tishda yirik korxonalarni joylashtirish o'rniga o'rta va kichik korxonalarni asoslashda transport omilini xisobga olish kerak bo'ladi.

Ixtisoslashtirish xam sanoatni joylashtirishga xuddi konqentrayialashtirish kabi ta'sir ko'rsatadi, chunki ixtisoslashtirish bir turdani maxsulot ishlab chiqarishni mujassamlashtirishdan iboratdir. SHuning uchun ixtisoslashtirish darajasi oshgan sari transportga talab ortib boradi. Korxona (firma)larni u yoki bu xududga joylashtirishda bunday xarajatlarning miqdorini albatta, xisobga olish kerak.

Korxonalarni kooperativlashtirishning sanoatni joylashtirishga ta'sirini xududiy ishlab chiqarish majmualarini barpo qilish misolida ko'rish mumkin. Xududiy sanoat majmui uzoq vaqt o'zaro kooperativlashgan aloqa qiluvchi xar xil sanoat tarmog'iga xos bo'lgan bir qator korxonalardan iborat. Kooperativlash omilini xisobga olmay turib joylashtiriluvchi ob'ekt yoki majmualarning iqtisodiy samaradorligini to'g'ri aniqlash mumkin emas.

Ishlab chiqarishni kombinatlashtirish sanoatni joylashtirishga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Kombinatar – yuqori mujassamlashgan korxonalar. SHuning uchun ularni joylashtirish mujassamlashtirishga o'xshashdir.

Respublika mudofaa qobiliyatini yanada yuqori darajaga ko'tarish sanoatni joylashtirishni tashkil etishda albatta e'tiborga olinishi kerak bo'lgan muxim omillardan biri xisoblanadi.

Sanoatni joylashtirishga oldindan meros qolgan ishlab chiqarishni joylashtirish xarakteri xam ta'sir ko'rsatadi. Masalan, dastlab tashkil etilgan xunarmandchilik markazlari, ular infrastrukturasining shu erning o'zida yoki shu xududga yaqin bo'lgan joylarda barpo etilishi zaruratini tug'diradi.

16.3. Ayrim sanoat tarmoqlarini joylashtirishdani o'ziga xos xususiyatlar

Ayrim sanoat tarmoqlarining o'ziga xos iqtisodiy xususiyatlari ishlab chiqarishni joylashtirishga aloqadordir. SHuning uchun ayrim tarmoqlarni joylashtirishni rejalashtirish va iqtisodiy asoslashda ularning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olish zarur.

Elektr stanqiyalarini joylashtirishda mineral yoqilg'ilarni tashish mumkin bo'lgan xolda, suv resurslarini ko'chirish mumkin emasligi xisobga olinadi.

Qora metallurgiya sanoati korxonalarini joylashtirishda uning xomashyo bazasi, ishlab chiqariladigan maxsulot nomenklaturasi, korxona turi, tarmoqning suvga talabi xamda yirik metallurgiya kombinatlarining boshqa tarmoqlar joylashishini va yirik shaxarlar paydo bo'lishini e'tiborga olish zarur.

Kimyo sanoatining turli tarmoqlarini joylashtirishda zamonaviy kimyo texnologiyasining o'ziga xos xususiyatlari, ya'ni kimyo sanoatiga tegishli xomashyoning ko'pligi, energetika resurslari xamda ko'p tarmoqlarning chiqindilarini majmuali tarzda qayta ishlash, bir turdani xomashyodan turli va bir turdani maxsulotlarni xar xil xomashyodan olish, sintetik materiallarni barcha iqtisodiy xududlarda ishlab chiqarish mumkinligi xisobga olinadi.

Mashinasozlik sanoatini joylashtirishda ishlab chiqariladigan maxsulot xususiyatlari, tarmoqning metallga bo'lgan talabi, ularni tashish masalalari, ayrim iqtisodiy rayonlar sanoatining ixtisoslashuvi, iqtisodiy xududlarning industrial rivojlanish darajasi, mashinasozlik korxonalarida ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va kooperativlashtirish, mashinasozlik sanoati maxsulotlariga barcha xududlarda talabning doimiyligi e'tiborga olish zarur.

Engil sanoat, oziq-ovqat sanoatining ko'pgina tarmoqlari mamlakatning barcha iqtisodiy rayonlari, bir qator tarmoqlar esa muayyan xududlarda joylashadi. Bular – tikuvchilik, trikotaj, poyafzal, qandolat, un-yorma, makaron maxsulotlaridir. Non va alkogolsiz ichimliklar sanoati esa xar bir axoli punktida joylashtirilishi kerak.

YUqorida ko'rsatilgan tarmoqlar va to'qimachilik sanoati iste'mol bozori doirasi keng xududlarda joylashadi. Bunga sabab xomashyoni tayyor maxsulotga nisbatan tashish osonroq, tayyor maxsulot assortimenti iste'mol qiluvchi ma'lum xudud axolisining jinsiy va yosh jixatdan tarkibiga, milliy mentalitetiga bog'liq bo'lishidir. Xomashyo bazasiga yaqin joyda esa shakar, yog'moy, konserva, spirt, vinochilik, paxta tozalash va shu kabi tarmoqlar joylashadi. SHunday qilib, korxonalarni joylashtirishni rejalashtirish va iqtisodiy asoslash paytida xar bir tarmoqning o'ziga xos xususiyatlarini to'g'ri xisobga olish, ishlab chiqarishni joylashtirishning umumiy tamoyillariga tayanish butun sanoatni joylashtirishning yuqori samaradorligini ta'minlash imkonini beradi. Natijada ijtimoiy mehnat unumdorligi oshadi. Bu esa milliy iqtisodiyotning rivojiga katta ta'sir ko'rsatadi.

16.4. Ayrim korxonalarni joylashtirishni iqtisodiy asoslash usuli

Sanoat korxonasini joylashtirish xududi va joyini tanlash yangi quriladigan korxona xajmi va ixtisoslashishini xamda yangi qurilayotgan korxonalarning ishlab turgan, loyixalanayotgan korxonalar bilan aloqalarini aniqlash sanoat korxonalarini faqat to'g'ri jug'rofik joylashtirishning muxim masalalarigina bo'lib qolmay, balki yangi va ishlab turgan korxonalarni rekonstruksiya qilishni loyixalashning xam muxim masalasidir. Loyixaning yuqoridani masalalariga bag'ishlangan qismi qolgan barcha qismlarining ishlashi uchun manba bo'lib xizmat qiladi. Bu qismda korxonani mazkur joyda qurishning maqsadga muvofiqligi, xomashyo, yoqilg'i, energiya va suv manbalari, loyixalanayotgan korxonaning qiymati va texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari aniqlanadi:

a) korxonalarni joylashtirish xududini tanlash;

Sanoat korxonasini qurish uchun tanlangan xudud (iqtisodiy xudud) quyidani talablarga javob bermog'i lozim: xududda xomashyo, yoqilg'i, asosiy va yordamchi maxsulotlar mavjud bo'lmog'i kerak xamda loyixalashtirilayotgan korxona maxsulotiga etarli talab bo'lishi zarur. Bundan tashqari, qurilayotgan korxona uchun tanlangan xudud ishlab chiqarish kuchlari majmuasi rivojlanishini va maxalliy xomashyo, energetika resurslaridan to'la foydalanishni ta'minlashi lozim. Tanlangan xududda quriladigan korxonalar ular mansub bo'lgan tarmoqlarning mamlakat xududi bo'ylab bir tekis joylashishini ta'minlanmog'i kerak.

b) korxonani joylashtirish punktini asoslash;

YAngi korxonani joylashtirish xududi xar tomonlama iqtisodiy asoslanib bo'lgach, shu xudud ichida korxona qurilish o'rni (punkti) belgilanadi. Korxonani joylashtirish punkti to'g'ri tanlanganligi qurilishning qancha davom etishiga, uning qiymatiga va korxonaning istiqbolda iqtisodiy samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi.

Korxonani joylashtirish punktini asoslashda yirik shaxarlarda sanoatning xaddan tashqari, mujassamlashtirish ketishiga yo'l qo'yib bo'lmazligiga, korxonalarni yagona energetika va umumiy kommunikatsiyalarga ega bo'lgan ishlab chiqarish shaklida qurish maqsadga muvofiqligiga, axoli joylarining rivojlanishini xamda qabul qilingan sanitariya-gigiena talablari va normalariga rioya qilinishi zarur.

Tanlangan qurilish punkti transport xarajatlari kam bo'lishi uchun xomashyo manbaiga va iste'mol joylariga maksimal yaqin bo'lmog'i lozim. Punktni tanlashda korxonani qurish uchun maydonni tanlash va uni iqtisodiy baxolash aloxida ahamiyat kasb etadi. Maydon gorizontaal yuzaga ega bo'lmog'i lozim. Barcha binolar, inshootlar, korxona, transport xo'jaligini maydonda raqional joylashtirish, kelajakda kengaytirish, temir yo'l magistraliga oson qo'shilish, suv bilan oson

ta'minlanish va ortiqcha suvlarni oqizib yuborish, yaqin oraliqda joylashgan axoli punktiga ega bo'lgan sanitariya-gigiena talablariga javob berishi zarur.

16.5. Sanoatni joylashtirishdani siljishlarning iqtisodiy samaradorligi

Mustaqillik yillarida sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishda yirik o'zgarishlar ro'y berdi. Ayrim xududlar o'rtasida yangidan-yangi aloqalar o'rnatildi, ularning o'zgarishlar davrigacha bo'lgan ixtisoslanishi tubdan o'zgardi. Sanoatda qayta ishlash uchun yangi xududlarda joylashgan bir qator foydali qazilma konlari ishga tushirildi. U erlarda kuchli sanoat majmualari tashkil topdi. Bu o'zgarishlar yuqorida aytib o'tilgan sanoatni joylashtirish tamoyillari O'zbekiston davlatining iqtisodiy strategiyasi va taktikasi asosida ro'y berdi va bu ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligining oshirilishiga olib keldi.

Sanoatni joylashtirishda ro'y beradigan tub o'zgarishlarning iqtisodiy samaradorligi ko'pgina ko'rsatkichlar yordamida xisobga olinadi. Lekin, bu o'zgarishlarning bir qismini miqdor jixatdan o'lchash mumkin emas, chunki ular siljishlarning sifat jixatidan natijasini ko'rsatadi. Bular qatoriga yangi xududlarning juda katta foydali qazilma resurslarini sanoatda foydalanish uchun ishga tushirish, ilgari nisbatan qoloq xududlarning industrial va agrar xududlarga bo'linishini yo'qotish va shu kabilar kiradi.

Sanoat joylashishidani siljishlarning iqtisodiy samaradorligini miqdor jixatdan xisoblashda birinchi navbatda xalq xo'jaligiga sarflangan kapital mablag'lar samaradorligini oshirish ko'zda tutiladi.

Sanoatni joylashtirishdani siljishning iqtisodiy samaradorligini aniqlashning muxim ko'rsatkichlaridan yana biri mexnat unumdorligining oshishidir. Respublikaning markaziy xududlarida joylashgan bir qator tarmoq korxonalari boshqa xududlardani korxonalariga nisbatan yuqoriroq mexnat unumdorligiga ega. Lekin boshqa xududlarda qurilayotgan korxonalar nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy muammolarni xal etadilar.

Sanoatni joylashtirishning iqtisodiy samaradorligini aniqlaydigan yana bir ko'rsatkich maxsulot tannarxidir. Boshqa xududlarda joylashgan korxonalar maxsulotining tannarxi rivojlangan xududlardani korxonalarnikidan bir muncha past bo'lishi mumkin. Lekin bunday yuqotish mamlakat miqyosida amalga oshirilayotgan iqtisodiy – ijtimoiy taraqqiyot tufayli barxam topadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan amalga oshirilgan anchagina siljishlar bilan birga, mustaqillikka erishilgungacha mamlakat sanoatini joylashtirishda yo'l qo'yilgan bir qator kamchiliklar xali xam to'la barxam topgani yo'q. Xududlar ichra va xududlararo kooperativlashtirishda xam bir qator muammolar mavjud. Bularning barchasi sanoat maxsulotlarining asosiy turlarini xomashyo va yoqilg'ini nixoyatda uzoq va qarama-qarshi taraflarga tashish zaruriyatini tug'dirishi natijasida ijtimoiy mexnat unumdorligining ko'tarilishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. SHu bois bozor iqtisodiyotining keyingi bosqichiga o'tish davrida sanoatni oqilona joylashtirish masalasiga katta e'tibor berish kerak bo'ladi.

Sanoatni joylashtirish borasidani muammolarni xal etish uchun quyidani masalalarga aloxida e'tibor berish kerak:

- respublikada ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish bozor sharoitiga mos ravishda olib borilishi, uning tabiiy boyliklaridan oqilona va samarali foydalanish xamda kooperativlashtirish afzalliklaridan to'la-to'kis foydalanish;

- kichik va o'rta biznesga tegishli sanoat korxonalarini qishloqlarda yaratish, ayniqsa qishloq xo'jalik maxsulotlarini qayta ishlovchi sanoat tarmoqlarini olib kirish maqsadga muvofiq bo'lar edi;

- sanoat ob'ektlarining qurilish muddatini qisqartirish va ulardan foydalanish xarajatlarini keskin kamaytirish;

- tabiat va atrof-muxitni muxofaza qilish sharoitlarini yaratish va x.k.

Sanoat ob'ektlarini joylashtirish samaradorligini aniqlashda kapital qo'yilmaning iqtisodiy samaradorligini aniqlashning rasmiy usulidan foydalanish mumkin. Bu usulga binoan sanoat korxonasini joylashtirishning iqtisodiy jixatdan eng qulay loyixa-maxsulot birligiga sarflanadigan

ijtimoiy mehnat kamayishini ta'minlovchi variant tanlab olinadi. U quyidani formula bilan ifodalanadi:

$$X = T Q E_k \cdot K,$$

bu erda:

T – konkret xudud sharoitida tayyorlanadigan maxsulotning to'la tannarxi;

E_k – kapital qo'yilmaning normativ qiyosiy samaradorlik koeffitsienti;

K - ishlab chiqarish quvvatini yaratish uchun lozim bo'lgan kapital quyilma miqdori.

Sanoat ob'ektlarini joylashtirishning qiyosiy samaradorligini aniqlash kapital quyilma va maxsulot tannarxini hisoblashni va boshqa sharoitlarni ham batafsil aniqlash xamda xar tomonlama taqqoslashni va barcha imkoniyatlarni nazarda tutishni taqozo etadi.

Qisqacha xulosalar

1. Sanoatni oqilona joylashtirish – ishlab chiqarishni izchil rivojlantirish va mamlakat mudofasini mustaxkamlashning muxim shartlaridan biridir.

O'zbekistonda erishilgan mustaqillik va uni mustaxkamlash mamlakat sanoatini xududlar bo'yicha jug'rofiy joylashtirishga tubdan o'zgartirishlar kiritdi. Sanoatni joylashtirish O'zbekiston davlatining iqtisodiy strategiyasi va taktikasi, iqtisodiyotning qonuniyatlari bilan bog'liq bo'lgan tamoyillar asosida amalga oshirilmoqda. Sanoatni xomashyo manbalariga va maxsulotni iste'mol qiluvchi xududlarga yaqinlashtirish mamlakat tabiiy resurslaridan maqsadga muvofiq foydalanish, xomashyo va tayyor maxsulotni tashishda juda katta tejamkorlikka erishish, mehnat unumdorligini oshirish va ishlab chiqarish sarflarini kamaytirishga imkoniyat tug'dirmoqda.

2. Sanoatning aloxida tarmoqlarini joylashtirishning xarakterini aniqlashda tarmoqxususiyatlari jumladan, ishlab chiqariladigan maxsulot xizmati (ishi, vazifasi), iste'mol qilinadigan xomashyo materiallari va ularni qayta ishlash texnologiyasining xususiyatlari, korxonaning tipi, ushbu tarmoqning iqtisodiy rayon ixtisoslashuvi va shaxarlar tashkil topishiga ta'sir darajasi hisobga olinadi.

3. Sanoatni joylashtirish jarayonida, xudud va ob'ektning qurilish joyini tanlashni asoslashda korxona qurilishining va ushbu ob'ektni kelajakda ishlatishning xam maksimal tejamkorligini nazarda tutish kerak bo'ladi. Ayniqsa, yangidan yaratilayotgan korxona uchun maydon tanlash iqtisodiy jihatdan puxta asoslanishi kerak bo'ladi.

Nazorat va muxokama uchun savollar

1. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishning mohiyati va ahamiyati.
2. Sanoatni joylashtirishning tamoyillari (fundamental qoidolari).
3. Sanoatni joylashtirishga ta'sir etuvchi shart-sharoitlar.
4. Tarmoqlarni joylashtirishdani o'ziga xos xususiyatlar.
5. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishdani siljishlar va istiqboldani vazifalar.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. A. Ortiqov. «Sanoat iqtisodiyoti» (darslik). –T.: TDIU, 2004, 233-244 bet.
2. A. Ro'ziev. «Markaziy Osiyo davlatlari iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi». Termiz: «Surxondaryo», 2000. – 100-116 bet.
3. A. Ro'ziev, Q. Abirqulov. «O'zbekiston iqtisodiy geografiyasi». – T.: «SHarq», 2001. – 134-140 bet.
4. A.Ro'ziev., O. Ro'ziev. «Iqtisodiy integratsiyaning xududiy-geografik jixatlari». Termiz: «Surxondaryo», 2001. – 16-20 bet.
- 5..A.E.Ishmuxamedov, M.R.Raximova. Mintaqaviy iqtisodiyot. Darslik. – TDIU. 2009. – 56-78 bet.

ADABIYOTLAR

«Mualliflik xuquqi va turdosh xuquqlar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni

(o'zgartishlar kiritilgan). O'zbekiston Respublikasining Yangi qonunlari, 25-son. –T.: Adolat, 2004.

3. «Investitsiya faoliyati to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Qonun va qarorlar. –T.: №25, O'zbekiston, 2004.

4. «Maxsulot belgilari va xizmat ko'rsatish belgilari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni (o'zgartishlar kiritilgan). O'zbekiston Respublikasining Yangi Qonunlari, 25-son. - T.: Adolat, 2004.

5. «Akuiyadorlik jamiyatlari va akuiyadorlarning xuquqlarini ximoya qilish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni // Tadbirkorlikka oid qonun xujjatlari to'plami. 1-tom. - T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 2002.

6. «Mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni. 2001 yil 6 dekabr // Tadbirkorlikka oid qonun xujjatlari to'plami. 1-tom. - T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 2002.

7. «Xo'jalik shirkatlari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni. 2001 yil 6 dekabr // Tadbirkorlikka oid qonun xujjatlari to'plami. 1 tom. - T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 2002.

II. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari va qarorlari

8. Karimov I.A. Yangilanish va barqaror taraqqiyot yo'lidan yanada izchil xarakat qilish, xalqimiz uchun farovon turmush sharoiti yaratish – asosiy vazifamizdir. 2006 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2009 yilda iqtisodiy isloxlarni chuqurlashtirishning eng muxim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Maxkamasi majlisidani ma'ruza. Xalq so'zi, 2009 yil, 14 fevral.

9. I.A.Karimov. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Maxkamasi va Prezident Devonining O'zbekiston mustaqilligining 16 yilligiga bag'ishlangan qo'shma majlisidani "O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li" nomli ma'ruza. Xalq so'zi, 31 avgust, 2009 y.

10. O'zbekiston Respublikasi I.A.Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining 2010 yil 12 noyabrdani Qo'shma majlisidani "Mamlakatimizda demokratik isloxlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi" mavzusidani ma'ruzasini o'rganish bo'yicha o'quv-uslubiy majmua. – Toshkent: Iqtisodiyot. – 2010.

III. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasi qarorlari

11. «2008 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2009 yilda iqtisodiy isloxlarni chuqurlashtirishning eng muxim ustuvor yo'nalishlari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasi majlisining qarori. // Xalq so'zi, 2009 yil 15 fevral.

IV. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari

1. I.A.Karimov Jaxon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari/-T.: O'zbekiston, 2009.-56 b.

2. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi. Prezident Islom Karimovning 2008 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2009 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muxim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Maxkamasi majlisidani ma'ruzasi. Xalq so'zi ro'znomasi 2009 yil 14 fevral, № 33-34 (4696-4697)

3. Prezident Islom Karimovning Toshkent shaxrining 2200 yilligiga bag'ishlangan tantanali yig'ilishdani ma'ruzasi. Xalq so'zi . 2009 yil 2 sentyabr.

4. Karimov I.A. Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha isloxot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. //Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral, 28-soni.

5. Karimov I.A. Mamlakatimiz taraqqiyotining qonuniy asoslarini mustaxkamlash faoliyatimiz mezonini bo'lishi darkor. Xalq so'zi, 2006 yil 25 fevral.

6. Karimov I.A. Erishilgan yutuqlarni mustaxkamlab, yangi marralar sari izchil xarakat qilishimiz lozim. Xalq so'zi, 2006 yil 11 fevral.

7. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va islox etishdir. -T.: O'zbekiston, 2005, - 92 b.

V. O'zbekiston Respublikasi vazirliklarining xuquqiy- me'yoriy xujjatlar

8. Maxsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi xamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi tug'risidani Nizom. -T.: 1999 yil, 5 fevral`

VI. Darsliklar

9. Abdukarimov I.T. va boshqalar Korxona iqtisodiy salohiyati taxlili. – T.: Iqtisodiyot va xuquq dunyosi, 2003, – 256 b.

10. Buxalkov M.I. Planirovanie na predpriyatie: uchebnik. - 3-e izd., ispr. I dop. – M.: INFRA-M, 2005. – 416 s.

11. Gruzinov V.P. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik. 2-izdanie. -M.: YUNITI-DANA, 2003, - 295 s.

12. Maxmudov E.X., Isoqov M.Yu. Biznes - rejalashtirish. O'quv qo'llanma. –T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2005, – 160 b.

13. Maxmudov E.X. Korxona iqtisodiyoti. O'quv qo'llanma. –T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004, – 208 b.

14. Sklyarenko V.K., Prudnikov V.M. Ekonomika predpriyatiya: uchebnik – M.: INFRA-M, 2006. - 528 s.

15. Slepneva T. A., YArkin E.V. Ekonomika predpriyatiya: uchebnik. – M.: INFRA-M, 2006. - 458s.

16. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik / pod red. prof. Volkova O.I. i doc. Devyatkina O.V. – 3-e izd., pererab. i dop. - M.: INFRA-M, 2006. - 601s.

17. Ekonomika predpriyatiya. 3-e izd., pererab. i dop. Uchebnik dlya vuzov / Pod red. prof. V.YA. Gorfinkelya, prof. V.A. SHvandara -M.: YUNITI-DANA, 2004, – 718 s.

VII. O'quv qo'llanmalar

18. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «Jaxon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asarini o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma. Tuzuvchilar: B.YU. Xodiev, A.SH. Bekmurodov, U.V. G'ofurov, B.K. Tuxliev.– T.: Iqtisodiyot, 2009. – 120 b.

19. Akromov E.A. Korxonalarining moliyaviy xolati taxlili. – T.: Moliya, 2003, -223 b.

20. Baskakova O.V. Ekonomika organizatsiy: Uchebnoe posobie. - 2-e izd., ispr. - M.: Izdatel'sko-torgovaya korporatsiya «Dashkov i K°», 2006. – 272 s.

21. Babich i dr. Planirovanie na predpriyatii: ucheb. posob. – M.: KNORUS, 2005. – 336 s.

22. Vasil'eva N.A., Mateush T. A., Mironov M.G. Ekonomika predpriyatiya. Posobie dlya sdachi ekzamina. - M.: YUrayt-Izdat, 2006. – 191 s.

23. Volkov O. I., Sklyarenko V.K. Ekonomika predpriyatiya: Kurs lektsiy. - M.: INFRA-M, 2006. – 280 s.

24. Gilyarovskaya L.T., Vexorova A.A. Analiz i ocenka finansovoy ustoychivosti kommercheskogo predpriyatiya. – SPb: Piter, 2000, –249 s.

25. Ishmuxamedov A.E. Iqtisodiy xavfsizlik. O'quv qo'llanma. –T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004,- 245 b.

26. Kro'lov E.I. Analiz effektivnosti investitsionnoy i innovatsionnoy deyatelnosti predpriyatiy / Ucheb pos. 2e izd. pere rab i dop.. –M.: Finanso` i statistika, 2003, –605 s.

27. Mualliflar guruxi. O'zbekistonda biznes keyslar: O'zbekiston Respublikasidani biznes ta'limotida «Keys – Stadi» uslubining qo'llanishi. O'quv qo'llanma. – T.: Akademiya, 2006, – 645 b.

28. Sergeev I.V. Ekonomika organizatsii: Uchebnoe posobie. - 3-e izd., pererab. i dop. - M.: Finanso` i statistika, 2006. – 576 s.

29. Sklyarenko V.K., Prudnikov V.M., Akulenko N.B., Kucherenko A.I. Ekonomika

predpriyatiya: Uchebnoe posobie. / pod red. prof. Sklyarenko V.K., Prudnikov V.M. - M.: INFRA-M, 2006. – 256 s.

30. Ekonomika predpriyatiya: Praktikum /pod red. prof Volkova O.I., prof. Pozdnyakova. V. YA. - M.: INFRA-M, 2006. – 331 s.

31. Terto`shnik M.I. Ekonomika predpriyatiya: Uchebno-metodicheskiy kompleks. – M.: INFRA-M, 2005. – 301 s.

32. Ekonomika predpriyatiya: 100 ekzamenatsionno`x otvetov. Ekspress-spravochnik dlya studentov. Izd. 5-e, pererab. i dopoln. – M.: MarT; Rostov n/D: MarT, 2005. – 352 s.

33. Xasanov N.X., Xaydarov SH.U, YUgay L.P/ Zarabotnaya plata na predpriyatii /. – T.: Mir ekonomiki i prava, 2004, – 288 s.

34. «O`z Ishingizni yarating yoki tadbirkor nimalarni bilishi lozim» - Toshkent shaxri, YUNIDO, «Biznes maslaxat markazi» loyixasi, 2003, – 190 b.

35. Ekonomika predpriyatiya/Pod red. E.L. Kantora Spb. Piter, 2003, -352 s.

VIII. Qo`shimcha adabiyotlar

36. Dresvyannikov V.A. Upravlenie znaniyami organizatsii. Uchebnoe posobie. – M.: KNORUS, 2010. – 344 str.

37. Magomedov SH.SH, Bepalova G.E. Upravlenie kachestvom produktsii. Uchebnik. – M.: «Dashkov i K°», 2010. – 336 str.

38. Prosvetov G.I. Strategiya predpriyatii. Ucheb. prakticheskoe posobie. – M.: «Al`fa-Press», 2010. – 184 str.

39. Rozanova N.M, Zoroastrova I.V. Ekonomicheskij analiz firmy i rynka. Uchebnik. – M.: YUNITI-DANA, 2009. – 279 str.

40. Ortiqov A, Karabaeva G. SH. «Sanoat iqtisodiyoti» fani bo`yicha ta`lim texnologiyasi / «Iqtisodiy ta`limda o`qitish texnologiyasi» seriyasidan. -T.: TDIU, 2010 – 160 bet.

41. Ortiqov A, Karabaeva G. SH. «Sanoat iqtisodiyoti» fani bo`yicha o`quv-uslubiy majmua – T.: TDIU, 2010 – 160 bet.

IX. Gazeta va jurnallar

36. Maxmudov E.X., Isakov M.YU. Marketing as an instrument of the enterprise's commercial success // Business partner. – 2005.

37. Maxmudov E.X. Методы и стил` работы современного руководителя // Народное слово. – 2004 god 18 aprel`.

38. Maxmudov E.X. Рыночная экономика и концепция современного бизнеса // Экономика i klass sobstvennikov. 2004. №2.

39. «O`zbekiston iqtisodiy axborotnomasi» jurnal. –T.: 2007-2009 yillar

40. «Bozor, pul va kredit» jurnal. –T.: 2007-2009 yillar

41. «Solik va bojxona xabarleri» gazeta. –T.: 2007-2009 yillar

X. Statistika to`plamlari ma`lumotlari

42. O`zbekistonning 2008 - 2010 yildani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi ko`rsatkichlari. –T.: O`zbekiston, 2010.

XI. Internet saytlari.

43. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik, Pod red. prof. O. I. Volkova, Infra-M ...[Elektronnyy dokument]. - (www.zone-x.ru/showtov.asp?). Murojaat qilingan sana 4.09.2009.

44. Ekonomika predpriyatiya. Publikatsii. [Elektronnyy dokument]. - (www.ssau.ru/books/economics/1.shtml). Murojaat qilingan sana 4.09.2009.

45. Толковыы slovar` "Ekonomika predpriyatiya" [Elektronnyy dokument]. - (www.rubricon.com/tsep_1.asp). Murojaat qilingan sana 4.09.2009.

46. Ekonomika predpriyatiya. Testy, zadachi, situatsii. Uchebnoe posobie dlya VUZov. SHvandar. 5-238-00232-7 - Ekonomika, upravlenie, biznes. Uchebnaya literatura dlya VUZov.

[Elektronnyy dokument]. - (knigi.alhademic.ru/offer_8473.html). Murojaat qilingan sana 4.09.2009.

47. Ekonomika predpriyatiya. Ucheb. posob. , Mokiy M.S., Skamay L.G., Trubochkina M.I ... [Elektronnyy dokument]. - (www.neocd.ru/showtov.asp?). Murojaat qilingan sana 4.09.2009.

48. Ekonomika i biznes. Ekonomika predpriyatiya. [Elektronnyy dokument]. - (www.MIFI.ru/education/courses/economy/). Murojaat qilingan sana 4.09.2009.

49. Ekonomika predpriyatiya. Ustavnyy kapital. Tipy i struktura proizvodstva...[Elektronnyy dokument].- (www.diploms.com/econ/e_predpr.htm). Murojaat qilingan sana 4.09.2009.

50. YUrkoval T.I., YUrkov S.V. Ekonomika predpriyatiya. [Elektronnyy uchebnyk]. - (econpredpr.narod.ru · 08.06.2004). Murojaat qilingan sana 4.09.2009.

51. Distanzionnoe obuchenie po napravleniyu ekonomika predpriyatiya [Elektronnyy dokument]. - (economy.infotechno.ru). Murojaat qilingan sana 4.09.2009.

52. www.stat.uz

53. <http://www.gov.uz/uz/content.scm?contentId=49684>

